

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ο ΕΧΩΝ ΔΥΟ ΧΙΤΩΝΑΣ ΔΙΔΕΙ ΤΟΝ ΕΝΑ

«Τώρα στίς γιορτές χαρίστε στόν έαυτό σας τή ζεστασιά ενός μπουφάν καί σ' έναν άστεγο τή ζεστασιά τής γυχής σας. Προσφέρετε ένα όποιοδήποτε παλιό σας μπουφάν κι άποκτήστε ένα καινούργιο από τά καταστήματα LACOSTE μέ έκπτωση 20% (...). Τά μπουφάν πού δά συγκεντρωνοῦν δά προσφεροῦν στό **"Κίνημα άγάπης"** τής Άρχιεπισκοπής Άθηνών γιά νά μοιρασθοῦν σέ άστεγους πρόσφυγες».

Δέν εἶναι ὅμως καλύτερα ν' άκολουθήσετε τό ευαγγελικό ὁ ἔχων δύο χιτώνας δίδει τόν έναν, παρά τό διαφημιστικό κόλπο τής LACOSTE καί τήν έπικοινωνιακή πολιτική τής Άρχιεπισκοπής; Χαρίστε, λοιπόν, στούς Κούρδους ἢ σ' ὅποιον μετανάστη ὅ,τι σᾶς περισσεύει άπό ροῦχο — καί σᾶς περισσεύουν πολλά, ἢ ἔστω μιά νάυλον σακούλα γιά νά κοιμηθεῖ στεγνός στήν πλατεία Κουμουندούρου. Ἐν μάλιστα μαζευτοῦμε 4-5 μπορούμε νά τούς άγοράσουμε μιά σκηνή· δέν δά τούς τήν χαλάσουν, χρονιάρες μέρες.

Μιά προσφορά άλληλεγγύης πού δέν χρειάζεται τή μεσολάβηση τής Άρχιεπισκοπής. Κι αν τή διαπράξετε, ὁ ΠΟΛΙΤΗΣ δέν σᾶς ὑπόσχεται έκπτώση 20%: γιά ἐλεήμονες καί μή δά τιμᾶται δραχμές 1000.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Δεκέμβριος 1998
τεύχος 59 • δρχ. 1000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
ύποκ. Πλατεία Μητροπόλεως 146
άριθ. λογ. 403988-23

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέκροπος 2 Άθήνα 10558
τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστερι, τηλ. 5719937

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Ό Πολίτης, Ένας είναι ο έχθρος — Έπέρ δυνατών συνηγορία	5
Χαράλαμπος Γολέμης, Έ κοινοτική άλληλεγγύη ύποχωρεί, άς αλλάξει τουλάχιστον ή οικονομική πολιτική	6
Παύλος Κλαυδιανός, Έ φορολογική μεταρρύθμιση του 21ου αιώνα	8

Βασίλης Ζουναλής, Έ «τρίτος δρόμος» (Α' μέρος)	10
Άνδρέας Πανταζόπουλος, Έ «άπορη σκέψη»	13
Έλένη Σβορώνου, Μνημεία καί φύση: Μιά παρεξηγημένη σχέση	16
Πιέτρο Μπογκατιρέφ - Ρόμαν Γιάκομπσον, Έ λαϊκή λογοτεχνία ως αυτόνομη μορφή δημιουργίας (μτφρ. Έυαγγελή Άρ. Ντάτση)	18
Λουκία Ρίτσαρντς, Δύο εκθέσεις στή λαϊκή καρδιά τής Άθήνας	25
Ρούλα Δημοπούλου, Μέ άφορμή τόν «Τζό» του Κέν Λόουτς	26
Δημήτρης Κυρτάτας, Τί είναι ένα βιβλίο	28

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Άνδρέας Έμπειρίκος, «Our dominions beyond the seas, ή, ή δίωσις τών στίχων»	32
Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ένα σχόλιο	37
Λούλα Άναγνωστάκη, Έ ούρανός κατακόκκινος	37
Χρύσα Προκοπάκη, Τά πρόσωπα τής Λούλας Άναγνωστάκη	40
Δηώ Καγγελάρη, Κοιτάζοντας τόν κατακόκκινο ούρανό	43
Κώστας Βούλγαρης, «Ένός λεπτού μαζί»	46

Ἕνας εἶναι ὁ ἐχθρός...

Σίγουρα, ἡ ἀριστερά δέν ἔχει (οὔτε εἶχε ποτέ) ὡς μόνο ἐχθρό τόν ἱμπεριαλισμό, ὅπως ἔλεγε τό παλιό μαοϊκό καί ὑπαρξοσοσιαλιστικό σύνθημα, πού κυριάρχησε ὡστόσο στή συγκέντρωση διαμαρτυρίας κατά τῶν βομβαρδισμῶν στό Ἰράκ, πού πραγματοποιήσαν ὁ Συνασπισμός καί ἡ Πράσινη Πολιτική ἔξω ἀπό τήν ἀμερικανική πρεσβεία, τήν Παρασκευή 18 Δεκεμβρίου. Ὁ ἱμπεριαλισμός, ὅμως, δέν ἔπαυσε νά ὑπάρχει καί νά ἀποτελεῖ μιά σοβαρή ἀπειλή γιά τήν ἀνθρωπότητα ἐπειδή ὁ «ἐλεύθερος κόσμος» ἐπικράτησε τοῦ «κομμουνισμοῦ» — μᾶλλον τό ἀντίθετο συμβαίνει. Γι' αὐτό, ἡ στιγμιαία παρέκλιση ὀρισμένων εὐαίσθητων πολιτῶν τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς ἀπό τήν «πολιτική ὀρθότητα» δέν πρέπει νά προκαλεῖ ἀνατριχίλα. Εἶναι γνήσιο τέκνο τῆς ὀργῆς γιά τή «νέα τάξη πραγμάτων» καί ταυτοχρόνα μιά ἀντίδραση πρὸς ὅσους ἐν ὀνόματι ἐνός δῆθεν «ἐκσυγχρονισμοῦ» τῆς ἀριστερᾶς πετοῦν στά σκουπίδια ὅλα τά ἀναλυτικά τῆς ἐργαλεῖα. Μὲ ἀποτέλεσμα τήν πολιτική τῆς ἀναπηρία.

Ἵπέρ δυνατῶν συνηγορία

Ὁ καταλήψεις τῶν Λυκείων - Γυμνασίων καί οἱ διαδηλώσεις τῶν μαθητῶν, ἕνα μήνα τώρα, εἶχαν εὐρύτατη λαϊκή συναίνεση. Φάνηκε ἀπό τήν ἀπορριπτική - κριτική στάση πού κράτησαν οἱ ἐπαγγελματικές ὀργανώσεις τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὄλων τῶν βαθμίδων, ἀπό τή στάση πολλῶν συλλόγων γονέων καί κηδεμόνων, ἀπό τή συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἀρθρογράφων τοῦ ἡμερήσιου καί τοῦ περιοδικοῦ Τύπου, ἀπό τή στάση τῶν κομμάτων τῆς ἀντιπολίτευσης καί πολλῶν παραγόντων τοῦ κυβερνώ-ντος κόμματος. Στήν πραγματικότητα ἐλάχιστες ἦταν οἱ φωνές πού ὑπερασπίστηκαν τή «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη, κι ἀπ' αὐτές οἱ περισσότερες ἐν διατεταγμένη ὑπηρεσία.

Δέν ἔλειψε ὡστόσο, ἡ ἔμμεση συνηγορία ὑπέρ τῆς «μεταρρύθμισης». Σέ γενικές γραμμές οἱ ὑποστηρικτές θεώρησαν ὅτι ἡ ἀντίδραση στά μέτρα Ἀρσένη προέρχεται ἀπό ἰδιοτέλεια, συμφέροντα (π.χ. τῶν φροντιστῶν πού δῆθεν ἀπειλεῖται τό μέλλον τους, ἐνῶ ἀκριβῶς τώρα ἀβγάτισαν οἱ δουλειές τους), ἀπό τήν ἀδράνεια τῶν ἐκπαιδευτικῶν πού δέν θέλουν νά χαλάσουν τή βολή τους, ἢ τήν ἀπέδωσαν σέ ὑποκίνηση ἀπό ἰνστρούχτορες, ἢ στή σιγή τῶν ἀριστερῶν διανοουμένων πού κανακεύουν κάθε λαϊκιστικό σύνθημα. Μόνιμος ἐπιφυλλιδογράφος, τοῦ Βήματος, καθηγητής κ. Λουκάκης ἔγραφε (13 Δεκ.).

«Τώρα, ἂν ἦμουν πραγματικός διανοούμενος (πράγμα ἐξαιρετικά δύσκολο γιά μηχανικό), καί μάλιστα ἀριστερός διανοούμενος, ἡ ὑπό τή σκιά τῆς βίας λειτουργία τῶν σχολείων τῆς χώρας (γιατί καί τά γυμνασιολύκεια ἔτσι λειτουργοῦν) θά μέ ἐνοχλοῦσε. Θά μέ ἐνοχλοῦσε δηλαδή πού τά παιδιά μαθαίνουν, ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων, ὅτι ὀργανωμένες ὀμάδες καταφέρνουν νά ἐπιβάλουν τίς ἀπόψεις τους· μέχρι τοῦ σημείου πού οἱ Σύγκλητοι τῶν πανεπιστημίων νά τά κάνουν ἐπάνω τους κάθε φορά πού μπουκάρουν οἱ ὀμάδες (καί ὄχι οἱ νόμιμοι ἐκπρόσωποι τῶν φοιτητῶν) καί ἀπαιτοῦν «τά δίκαιά» τους. Τί λέω ὅμως, γιατί θά τοῦς ἐνοχλοῦσε τό παραπάνω, ἀφοῦ οὐδῶλος ἀντέδρασαν ἐπί δεκαετίες στή φρικτή πρακτική, ὅπου οἱ ἐκπαιδευτικοί τῆς ἐπετηρίδας, ἀρκετοί ἀπό τοῦς ὁποίους ἦταν ἄκρως ἀκατάλληλοι, ἀναλάμβαναν τήν «ἐκπαίδευση» τῶν παιδιῶν μας ἐπί τῆ βάσει συντεχνιακοῦ κεκτημένου· εἶδαμε δέ ὄλοι πρόσφατα καί τίς βιαιοπραγίες τους ἐναντία στοῦς νεότερους συναδέλφους τους.»

Εἶναι φανερό. Ὅλα τά κακά τῆς ἐκπαίδευσης ὀφείλονται σ' αὐτούς τοῦ ἄθλιους ἀριστερούς. Ὡς γνωστόν, αὐτοί ἔφτιαχναν τοῦς νόμους, αὐτοί ἐξέδιδαν τίς ἐγκυκλίους, αὐτοί διαχειρίζονταν τό δημόσιο χρήμα, αὐτοί διορίζαν τίς ἐπιτροπές, αὐτοί εἶχαν στή διάθεσή τους τά ΜΜΕ καί τίς ἑκατοντασέλιδες ἐφημερίδες πού διαμορφώνουν τήν κοινή γνώμη.

Πάνω ἀπ' ὅλα φταῖνε ὅμως οἱ «ἀνάξιοι ἐκπαιδευτικοί» πού τώρα, μέ τό νέο σύστημα ἀξιολόγησης, τά βρίσκουν σκουῖρα.

«Μετά εἶναι τό θέμα τῆς ἀξιολόγησης, πού ἔχει ἀνησυχήσει ὅσους ἀνάξιους ἐκπαιδευτικούς στά δημόσια σχολεῖα εἴτε δέν ἔχουν τίς ἀναγκαῖες γνώσεις εἴτε βαριοῦνται νά κοπιᾶσουν εἴτε ἀπουσιάζουν ἀδικοιολογήτως, ὅπως καί πλεῖστοι μαθητές τους» (Γ. Μαρίνος, ΒΗΜΑ, 13/12).

Ἵπάρχουν καί κομφότερες τοποθετήσεις. Ὅρισμένοι ἐπικαλοῦμενοι τή θεωρία τῆς πάλης τῶν γενεῶν καί τό ἐκ φύσεως ἀφίκορο τῶν νέων θεωροῦν ὅτι εἶναι κατανοητή ἡ ἀντίδρασή τους, ὄχι ὅμως καί ὀρθή. Π.χ. ὁ κ. Πρετεντέρης, πάλι στό ΒΗΜΑ, 13/12:

Μπορῶ νά διαβεβαιώσω τόν ἀναγνώστη πῶς ἂν ὁ κόσμος εἶχε ἐξελιχθεῖ ὅπως τόν ὀνειρευόμουν ἐγώ καί οἱ φίλοι μου στά δεκάξι μας, θά ἦταν ἕνας κόσμος ἀφόρητος καί ἀβίωτος. Τώρα τό καταλαβαίνω. Τότε οὔτε πού συζητοῦσα τό δίκιο πού, ὅπως ἀποδεικνύεται, δέν εἶχα!

Μά, δεκαεξάχρονος ὁ κ. Πρετεντέρης στήν ΚΝΕ ἦταν;

Πολίτης

Ἡ κοινοτική ἀλληλεγγύη ὑποχωρεῖ, ἄς ἀλλάξει τουλάχιστον ἡ οἰκονομική πολιτική

Ἡ διαμάχη γιὰ τὰ μεγέθη τοῦ κοινοτικοῦ προϋπολογισμοῦ, κατά τήν περίοδο 2000-2006, πού κυριάρχησε στήν πρόσφατη Σύνοδο Κορυφῆς τῆς Βιέννης καί θά συνεχιστεῖ ἐπί τῆς γερμανικῆς προεδρίας τό πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1999, ἀποδεικνύει ὅτι τό εὐρώ δέν φαίνεται νά ἐξημερώνει τά ἐθνικά ἔνστικτα, τά ὁποῖα εἶναι προφανῶς πολύ ἰσχυρότερα ἀπό τίς ἰδεολογίες τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ καί τῆς εὐρωκεντροαριστεράς. Ἀποτελεῖ, ἐπίσης, μιά πρώτη ἐνδειξη τῆς προβλεπόμενης δύσκολης πορείας τῆς νεογέννητης οἰκονομικῆς καί νομισματικῆς ἑνώσης, πού ἴσως νά μὴν μακροημερεύσει ἂν δέν πραγματοποιηθοῦν σημαντικές θεσμικές ἀλλαγές καί ἀλλαγές τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς στήν Εὐρωπαϊκή Ἑνωση.

Στήν αὐστριακή πρωτεύουσα, λοιπόν, ὅλες οἱ ἐθνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν νά ἀποφύγουν τό οἰκονομικό κόστος ἀπό τή μελλοντική διεύρυνση τῆς Ἑνώσης πρὸς τίς χῶρες τῆς Κεντρικῆς καί Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καί νά τό ἐπιρρίψουν ἢ μιά στήν ἄλλη. Μπορεῖ οἱ χῶρες τοῦ Βορῶ νά εἶχαν διαφορετικές ἀπόψεις μεταξύ τους ὡς πρὸς τή διαμόρφωση τοῦ προϋπολογισμοῦ, εἰδικά στό ζήτημα τοῦ ὕψους τῶν καθαρῶν εἰσφορῶν τους, τελικά, ὅμως, συνέστησαν ἕνα κοινό μέτωπο. Στόχος αὐτοῦ τοῦ μετώπου ἦταν τό κόστος τῆς διεύρυνσης νά τό φέρουν οἱ λιγότερο ἀναπτυγμένες χῶρες-μέλη τοῦ Νότου (Ἰσπανία, Πορτογαλία καί Ἑλλάδα), εἴτε μέσω τῆς μείωσης τῶν εἰσπράξεων τους ἀπό τό λεγόμενο Ταμεῖο Συνοχῆς καί τά ἄλλα διαρθρωτικά ταμεῖα εἴτε μέσω τῆς ἀναμόρφωσης τῆς Κοινῆς Ἀγροτικῆς Πολιτικῆς (ΚΑΠ) μέ τή χρηματοδότησή της κατά 25% ἀπό τούς ἐθνικούς προϋπολογισμούς (σ' αὐτήν τήν τελευταία περίπτωση ἡ μπάλα θά ἔπαιρνε καί τή Γαλλία).

Ἡ οὐσιαστική ἐπιβάρυνση τῶν χωρῶν τοῦ Νότου θέτει σέ ἀμφισβήτηση τή βασική ἀρχή τῆς κοινοτικῆς ἀλληλεγγύης καί συνοχῆς καί ὀφείλεται, σέ μεγάλο βαθμό, στήν ἄρνηση τῶν πλούσιων χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης νά αὐξηθεῖ ὁ κοινοτικός προϋπολογισμός πέρα ἀπό τό σημερινό πολύ χαμηλό ἐπίπεδο τοῦ 1,13% τοῦ κοινοτικοῦ ΑΕΠ, δηλαδή τοῦ συνολικοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ προϊόντος ἢ εἰσοδήματος ὄλων τῶν χωρῶν-μελῶν. Σέ ὅλα τά ὁμόσπονδα κράτη (ὅπως, παραδείγματος χάριν, στή Γερμανία, τίς ΗΠΑ, τήν Ἑλβετία, τήν Αὐστραλία καί τόν Καναδά), τό ἀντίστοιχο ποσοστό τοῦ κεντρικοῦ προϋπολογισμοῦ ἀνέρχεται στό 40-50% τοῦ ΑΕΠ. Ἐνα πολύ σημαντικό μέρος αὐτοῦ τοῦ προϋπολογισμοῦ διατίθεται στά λεγόμενα κρατίδια, τίς ἐπαρχίες ἢ τίς πολιτείες μέ τή μορφή μεταβιβαστικῶν πληρωμῶν, ἀποτελώντας τή βασική πηγή τῶν ἐσόδων τους, ἐνῶ οἱ δικές τους εἰσπράξεις ἀπό τήν ἄμεση φορολογία μόλις ξεπερνοῦν τό 5% τοῦ ΑΕΠ. Στήν Εὐρωπαϊκή Ἑνωση τά πράγματα εἶναι ἀκριβῶς ἀντίθετα: ὁ κοινοτικός προϋπολογισμός εἶναι, ὅπως εἶπαμε, πολύ χαμηλός καί δέν προβλέπεται νά αὐξηθεῖ στό μέλλον (ἡ αὐστριακή προεδρία πρότεινε, μάλιστα, νά σταθεροποιηθεῖ στό 0,95%), ἐνῶ οἱ κρατικοί προϋπολογισμοί τῶν χωρῶν-μελῶν φτάνουν περίπου τό 40% τῶν ἐθνικῶν ΑΕΠ.

Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι ἡ Εὐρωπαϊκή Ἑνωση δέν ἀποτελεῖ ἕνα ὁμοσπονδιακό κράτος καί ἐπομένως, θά ἰσχυρίζονταν οἱ ἀπανταχοῦ ὀπαδοί τοῦ «ὑπαρκτοῦ εὐρωπαϊσμοῦ», * τέτοιου εἴδους συγκρίσεις εἶναι χωρῆς νόημα. Ἐστῶ, ὅμως, καί ἂν παραβλέψουμε τό γεγονός ὅτι τό κύριο ἐπιχείρημα αὐτῶν τῶν ὀπαδῶν ὑπέρ τῆς ΟΝΕ ἦταν ἀκριβῶς ὅτι θά ἔθετε τίς βάσεις μιᾶς μελλοντικῆς ὁμοσπονδιοποίησης τῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποιαδήποτε νομισματική ἐνοποίηση ἀπαιτεῖ ἕναν πολύ μεγαλύτερο προϋπολογισμό. Σύμφωνα μέ τήν Ἑκθεση Μάκ Ντούγκαλ, πού ἔγινε γιά λογαριασμό τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς τό 1997, τό ἐλάχιστο ποσοστό τοῦ προϋπολογισμοῦ στό κοινοτικό ΑΕΠ θά ἔπρεπε νά φτάνει τό 7,5% ἂν συμπεριλαμβάνονταν σ' αὐτόν καί οἱ δαπάνες γιά τήν κοινή ἄμυνα (ἐφόσον ὑπάρξει) καί τό 5% χωρῆς αὐτές.

Τό παραπάνω ὕψος τοῦ προϋπολογισμοῦ εἶναι ἀπαραίτητο τόσο γιά τήν ἐνίσχυση τῆς συνοχῆς, δηλαδή γιά τήν ἀπαραίτητη μείωση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ χάσματος πού χωρίζει διάφορες χῶρες καί περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς

Ἐνωσης, ὅσο καί γιά νά ἀντιμετωπίζονται ὀρισμένες ἐξαιρετικές ἐξωτερικές περιστάσεις πού μπορεῖ, κάποια χρονική στιγμή, νά ἐπηρεάσουν ἀρνητικά τίς οἰκονομίες ὀρισμένων χωρῶν-μελῶν, περισσότερο ἢ λιγότερο ἀναπτυγμένων. Αὐτά τά, κατά τήν ὀρολογία τῶν οἰκονομολόγων, «ἀσυμμετρικά σόκ» δέν θά μποροῦν, ἀπό τόν προσεχῆ Ἰανουάριο, νά ἀντιμετωπιστοῦν ἀπό τίς ἐθνικές κυβερνήσεις οὔτε μέ μεταβολή τῶν συναλλαγμα-τικῶν ἰσοτιμιῶν, ἀφοῦ θά ὑπάρχει ἕνα μόνο νόμισμα, οὔτε μέ μείωση τῶν ἐπιτοκίων, ἀφοῦ αὐτά θά τά καθορίζει ἡ Εὐρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, ἀλλά οὔτε κἀν μέ αὔξηση τῶν δημόσιων δαπανῶν, ἀφοῦ τό περιβόητο σύμ-φωνο σταθερότητας ἀπαγορεύει τήν αὔξηση τῶν ἐλλειμμάτων. Θεωρητικά, ἡ θεραπεία τῶν σόκ θά μπορεῖ νά γίνει μόνο μέ δύο τρόπους: ἢ μέ αὔξηση τῶν μεταβιβαστικῶν πληρωμῶν πρὸς τή χώρα πού ἀντιμετωπίζει τό πρόβλημα ἢ μέ τή μείωση τῶν πραγματικῶν ἀμοιβῶν τῶν ἐργαζομένων της. Ἀποκλειομένης τῆς πρώτης λύσης, λόγω τοῦ χαμηλοῦ προὔπολογισμοῦ, μόνη διέξοδος θά εἶναι καί πάλι ἡ λιτότητα.

Ἐξαιτίας ὅσων προαναφέρθηκαν, τά ἀποτελέσματα τῆς Συνόδου Κορυφῆς τῆς Βιέννης, τῆς τελευταίας πρὶν ἀπό τήν τρίτη φάση τῆς ΟΝΕ καί τήν εἰσαγωγή ὑπό λογιστική μορφή τοῦ εὐρώ, δέν εἶναι ἐνθαρρυντικά γιά τήν προοπτική τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης. Παρ' ὄλ' αὐτά, τό κύμα διαμαρτυριῶν πού σηκώθηκε στή χώρα μας κατά τῆς στάσης τῆς νέας γερμανικῆς κυβέρνησης εἶναι μᾶλλον ὑπερβολικό. Σέ μιά Εὐρώπη ἐθνικῶν κρατῶν, οἱ Σρέντερ καί Φίσερ δέν ἔκαναν τίποτε ἄλλο παρά νά προσπαθήσουν νά προστατεύσουν τά συμφέροντα τῆς χώρας τους καί νά τηρήσουν τίς προεκλογικές τους ὑποσχέσεις, εἰδικά στό θέμα τῆς καταπολέμησης τῆς ἀνεργίας καί τῆς διατήρησης τῶν βασικῶν στοιχείων τοῦ κράτους πρόνοιας. Ἡ μείωση τῶν κρατικῶν ἐσόδων ἀπό τήν ἀπόφαση τῆς κυβέρνησης νά βελτιώσει τή ζήτηση μέ τή σταδιακή ἐλάττωση τοῦ φόρου εἰσοδήματος τῶν φτωχότερων νοικοκυριῶν καί τῶν ἀσφαλιστικῶν εἰσφορῶν δύσκολα μπορεῖ νά ἀντισταθμιστεῖ μόνο μέ τήν αὔξηση τῶν ἐνεργειακῶν φόρων. Ἐπιπλέον, οἱ πρόσθετες οἰκονομικές ἀνάγκες τῆς ἐκπαίδευσης, κυρίως νέων ἀνέργων, σύμφωνα μέ τήν ἀπόφαση τῆς Εἰδικῆς Συνόδου Κορυφῆς τοῦ Λουξεμβούργου γιά τήν Ἀπασχό-ληση, αὐξάνουν τήν ἀνάγκη ἐξοικονόμησης πόρων. Μέ βάση αὐτές τίς ἐθνικές προτεραιότητες, ἡ περικοπή τῶν εἰσφορῶν στόν κοινοτικό προὔπολογοισμό εἶναι γιά τήν κοκκινοπράσινη κυβέρνηση μονόδρομος. Ἄλλωστε, ὑπάρχει καί ἕνα θέμα ἰσότητας ὑποχρεώσεων τῶν πλούσιων χωρῶν. Ἡ Γερμανία εἰσφέρει σήμερα περίπου 11 δισεκατομμύρια ECU, ἔναντι 2,3 δισ. ECU τῆς δεύτερης σέ καθαρές συνεισφορές Ὀλλανδίας, ἐνῶ οἱ ἄλλες περισσότερο ἀναπτυγμένες χώρες ἀκολουθοῦν σέ μεγάλη ἀπόσταση, μέ τή Βρετανία νά δίνει μόλις 1,88 δισ. ECU. Αὐτό εἶναι δύσκολο νά συνεχιστεῖ.

Κάθε χώρα μόνη της ἢ σχεδόν μόνη της, λοιπόν, θά ἀντιμετωπίσει τίς «προκλήσεις» τῆς ἐνοποίησης, πού προχωράει ἀκάθεκτη σύμφωνα μέ τό μονεταριστικό πρότυπο πού χάραξαν οἱ προκάτοχοι τῶν σημερινῶν κυβερ-νήσεων τῶν μεγάλων χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης. Μέ αὐτό τό δεδομένο, ἴσως ἐξίσου σημαντικό ζήτημα μέ ἐκεῖνο τῆς ἀποτροπῆς τῶν περικοπῶν στό κοινοτικά κονδύλια εἶναι ἡ ἔστω καί μικρή ἀλλαγὴ τῆς νεοφιλελεύ-θερης οἰκονομικῆς πολιτικῆς στήν Εὐρώπη μέ κύριο στόχο τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἀνεργίας. Ἄν ἡ μείωση τῶν γερμανικῶν εἰσφορῶν στόν κοινοτικό προὔπολογοισμό ἦταν τό τίμημα μιᾶς οὐσιαστικῆς ἀλλαγῆς πολιτικῆς στή Γερμανία, πού θά ἐπηρέαζε τίς ἐξελίξεις καί σέ εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο, τότε ἴσως αὐτή θά μπορούσε νά ἀντιμε-τωπιστεῖ μέ μεγαλύτερη ἐπιείκεια. Ἄλλωστε, ἡ δυνατότητα νά αὐξηθοῦν σημαντικά οἱ δημόσιες δαπάνες καί τά εἰσοδήματα τῶν ἐργαζομένων, ἔστω καί μέ κόστος τήν ἀντίστοιχη μικρὴ αὔξηση τῶν ἐλλειμμάτων καί τοῦ πληθωρισμοῦ, θά εἶχε περισσότερο εὐεργετικά ἀποτελέσματα ἀπό τή διάθεση κάποιων ἑκατοντάδων χιλιάδων ECU τοῦ Κοινωνικοῦ Ταμείου γιά προγράμματα «ἐκπαίδευσης» καί «ἐπιμόρφωσης» ἢ γιά τήν ἐπιδό-τηση ἐπιχειρήσεων, ἔτσι ὥστε αὐτές νά ἀπασχολήσουν γιά ἕνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα καί μέ ἐξευτελιστικές ἀμοιβές ὀρισμένους νέους ἀνέργους, πού θά ἀντικαταστήσουν κάποιους ἄλλους, μεγαλύτερους σέ ἡλικία, ἐργα-ζομένους, δηλαδή «προνομιούχους».

Χαράλαμπος Γολέμης

* Τόν ὄρο, πού μᾶς παραπέμπει στόν πάλαι ποτέ «ὑπαρκτό σοσιαλισμό» καί στήν ἀκριτή στήριξη του ἀκόμα καί ἀπό ἀριστερούς, πού διαφωνοῦσαν μέ βασικά του χαρακτηριστικά, εἰσήγαγε ὁ Βασίλης Πεσμαζόγλου μέ πρόσφατο ἄρθρο του στό «Ἐνθέματα» τῆς Αὐγῆς.

Ἡ φορολογική μεταρρύθμιση τοῦ 21ου αἰῶνα

Οἱ ἀρμόδιοι ὑπουργοί τό ἐπανελάβαν αὐτές τίς μέρες καί κατά τή συζήτηση τοῦ προϋπολογισμοῦ στή Βουλή: "Ἕλληνες πολίτες, εἶπαν, τό 2000 θά γίνει ἡ φορολογική μεταρρύθμιση πού σᾶς ἔχουμε ὑποσχεθεῖ ἀλλά, λόγω τῶν ὑποχρεώσεων πού δημιουργοῦσε ἕως τώρα ἡ προσπάθεια νά μπεῖ ἡ χώρα στήν ΟΝΕ, δέν ἦταν δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ. Τό 1999 εἶναι τό τελευταῖο δύσκολο ἔτος. Στό ἔξῃς, θά δίνουμε! Ὡστόσο, ἀκόμη καί μέσα σ' αὐτή τήν ἐξαιρετική στενότητα, προσθέτουν οἱ σοσιαλιστές κυβερνητές μας, βρήκαμε τόν τρόπο νά στρέψουμε κάπως πρὸς τό δικαιότερο τό φορολογικό μας σύστημα. Παραθέτουν καί ἀριθμούς.

Δέν εἶναι καθ' ὅλα ἀξιοπρεπής καί ἀρκετά ἀξιόπιστη αὐτή ἡ εἰκόνα; Ἀπέχει πολύ ἀπό τό συμπέρασμα ὅτι, οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, καλύτερα δέν γινόταν; Ἄς δοῦμε τά ζητήματα ἕνα ἕνα.

Ζήτημα πρῶτον. Τό πιό ἀνησυχητικό εἶναι αὐτό τό «ἀπό τοῦ χρόνου δίνουμε». Πρόκειται γιά τή φράση-κλειδί ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει τό εἶδος τῆς μεταρρύθμισης πού ἔχει στό νοῦ τῆς ἡ κυβέρνησης. Κανείς δέν εἶναι μαζοχιστής νά μήν θέλει νά μειωθεῖ ὁ φόρος πού πληρώνει, ἀλλά σέ ἕνα φορολογικό σύστημα πού ἐκτός ἀπό ἄδικο εἶναι καί ὑπανάπτυκτο, τοῦ λείπουν δηλαδή ἔσοδα ἀφοῦ τό 1998 τά ἔσοδα τῆς ἐλληνικῆς Γενικῆς Κυβέρνησης ἦταν 39,3% ἔναντι 46,0% τοῦ μέσου ὄρου τῆς Ε.Ε., αὐτό τό «τώρα θά δώσουμε» σημαίνει ὅτι χάνεται γιά ἄλλη μιᾶ φορά καί γιά μεγάλο χρονικό διάστημα ἡ εὐκαιρία μέ ὑγιῆ ἔσοδα νά δημιουργήσεις ἀξιόλογο καί σύγχρονο κράτος πρόνοιας, νά παρέμβεις στό πεδίο τῆς ἀνισοκατανομῆς τῶν εἰσοδημάτων, στό πεδίο τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ποιότητας ζωῆς. Ποῦ θά δώσει καί τί θά δώσει; Μά προφανῶς θά μειώσει τούς φόρους ἐπὶ τῶν κερδῶν γιά δῆθεν ἀναπτυξιακούς λόγους, θά καταργήσει φόρους ἐπὶ τοῦ συσσωρευμένου πλούτου (π.χ. ἐπὶ τῶν τόκων τῶν ὁμολόγων κλπ.) γιά νά δανειζέται τό κράτος πιό ἄνετα καί νά δημιουργεῖται μεγαλύτερη ἄνεση γιά τό χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, θά μειώσει καί φόρους εἰσοδήματος γιά νά «βουλώσει τά στόματα» ὅσων θά ἔπρεπε νά φωνάξουν γιά ὅλα αὐτά. Ἀκόμη καί συμπληρωματικά, θά ἀποφύγει νά καθιερώσει τό φόρο ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος μιᾶς οἰκογενειακῆς ὀντότητας, θά ἀποφύγει ἔστω νά ἀθροίσει τά εἰσοδήματα ἀπό διάφορες πηγές ἐνός καί τοῦ αὐτοῦ φορολογούμενου διατηρώντας στό καθεστῶς τῆς αὐτοτελοῦς —δηλαδή πολύ μικρῆς— φορολόγησης τεράστια εἰσοδήματα (π.χ. τόκους πάσης φύσεως ἢ μερίσματα μετοχῶν κλπ.). Δέν θά υἱοθετήσῃ τό μέτρο τῆς διαφορετικῆς φορολόγησης ἀνάλογα μέ τήν πηγή καί τόν τρόπο ἀπόκτησης τοῦ εἰσοδήματος (π.χ. γιά τό ἴδιο ὕψος εἰσοδήματος φορολογεῖται σήμερα μέ τόν ἴδιο συντελεστή εἰσόδημα ἀπό μισθό, σύνταξη, αὐτοαπασχόληση, κέρδος καί ἀποζημίωση γιά ἀπόλυση!). Δέν θά καταργήσῃ τίς πάμπολλες ἀπαλλαγές, ἐξαιρέσεις, ἐπιβαρύνσεις χάριν τόκων κλπ. πού —τό εἶχε αὐτό μελετήσῃ σέ βάθος ὁ ἀξέχαστος Σάκης Καραγιωργας— ἐν τέλει δίνονται, ὡς καθεστῶς, καί στούς ἀνίσχυρους οἰκονομικά ἕνα πινάκιο φακῆς ἐπιτείνει τήν ταξικότητα τοῦ συστήματος. Δέν θά καθιερώσῃ εὐρύ πλέγμα κοινωνικῶν καί περιβαλλοντικῶν κριτηρίων γιά νά φορολογήσῃ ἀνάλογα. Τό πιό πιθανό εἶναι νά συμβεῖ αὐτό πού συχνά συμβαίνει στήν οἰκονομική πολιτική: στήν περίοδο τῆς λιτότητας πιέζονται τά ἀσθενῆ οἰκονομικά καί κοινωνικά στρώματα —στήν περίοδο τῆς χαλάρωσης εὐνοοῦνται τά ἰσχυρά.

Ζήτημα δεύτερον. Γιατί δέν μπορούσε νά κάνει τή μεταρρύθμιση λόγω ΟΝΕ; Τό ἀντίθετο

ἀκριβῶς ἰσχύει! Τό ταξικότατο καί ἀπαράδεκτο γιά τήν ἀναποτελεσματικότητά του ἑλληνικό φορολογικό σύστημα ἄς ὑποθέσουμε ὅτι δέν τό ἔθιγε κανένα κυβερνητικό κόμμα λόγω δεσμών μέ τά στρώματα πού φοροδιαφεύγουν ἢ φοροαποφεύγουν κλπ. Ὑπῆρχε καλύτερη εὐκαιρία, ἰδιαίτερα γιά ἕνα σοσιαλιστικό κόμμα, ἐφόσον ἡ ΟΝΕ εἶχε ἀναγορευθεῖ σέ συλλογικό στόχο, νά τεθεῖ ζήτημα συλλογῶν τῶν ἐσόδων πού τόσα χρόνια δέν εἰσπράττονται; Ἀκόμη, δέν ἦταν εὐκαιρία νά ἐπιβληθοῦν νέοι φόροι ἐπί τῶν κερδῶν καί τῆς περιουσίας, ὅπως ἔγινε στήν Ἰταλία καί στή Γαλλία ἔστω καί μέ «κουτσό τρόπο»; Μέ τήν ὑπόθεση τῆς ὑποτίμησης ἀποκαλύφθηκε πλήρως ὁ μηχανισμός —ὑπαρκτός καί πρῖν ἀπό τήν ὑποτίμηση φυσικά— παραγωγῆς ὑψηλῶν κερδῶν καί ὑπερκερδῶν. Τό παραδέχθηκε στή Θεσσαλονίκη ἔστω καί ἔμμεσα ὁ ἴδιος ὁ πρωθυπουργός. Τό σημείωσε μέ ἀπόλυτη σαφήνεια ὁ διοικητής τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος. Μιά δημοκρατική μεταρρύθμιση τοῦ φορολογικοῦ συστήματος θά ἔφερνε τεράστια ὑγιή ἐσοδα, ἀκριβῶς ἐν ὄψει τῆς ΟΝΕ τό κόστος νά διανεμηθεῖ μέ ἄλλη λογική καί τά ἐλλείμματα νά μειωθοῦν γιά νά μήν βρῖσκεται ἡ ἑλληνική οἰκονομία κάτω ἀπό ἕνα βάρος πού δέν τῆς ἐπέτρεπε νά κινηθεῖ παραγωγικά. Φυσικά δέν διέφυγαν ὅλ' αὐτά τῆς προσοχῆς τῆς κυβέρνησης: δέν ἐπιλέχθηκαν.

Ζήτημα τρίτον. Ἔχουν στ' ἀλήθεια βελτιωθεῖ κάπως τά φορολογικά μας, ἔχουν γίνει πιό δίκαια ἐπί τῶν ἡμερῶν τοῦ ΠΑΣΟΚ; Τήν πιό συγκροτημένη ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς θέσης ἔχει ἐπιχειρήσει ὁ οικονομικός σύμβουλος τοῦ πρωθυπουργοῦ κ. Τάσος Γιαννίτσας. Ἄς τή δοῦμε.

α) Ἡ συμμετοχή τῶν ἔμμεσων φόρων στό σύνολο τῶν φορολογικῶν ἐσόδων, ὑποστηρίζει αὐτή ἡ ἀποψη, μειώθηκε ἀπό τό 1992 ἕως τό 1998 ἀπό 71,1% σέ 62,1%. Κάπου 9 μονάδες δέν εἶναι λίγο, ἄρα τό ὅλο σύστημα φορολογίας ἔγινε δικαιότερο, «προοδευτικότερο καί βρῖσκεται πιό κοντά στούς στόχους μιᾶς πολιτικῆς κοινωνικῆς συνοχῆς». Δέν εἶναι σωστός αὐτός ὁ ὑπολογισμός, ὅμως. Δέν μειώθηκαν οἱ ἔμμεσοι φόροι ἀλλά ἡ σχετική τους θέση. Ὡς ποσοστό τοῦ ΑΕΠ, μέτρο πού δίνει χωρίς ἄλλες ἐπιρροές τό βάρος κάθε φόρου, βλέπουμε (στοιχεῖα Προϋπολογισμοῦ γιά τό 1999) ὅτι ἀπό 13,8% τό 1998 ἦταν 15% τοῦ ΑΕΠ τό 1998.

β) Οἱ ἄμεσοι φόροι ὄντως αὐξήθηκαν ἀπό 5,7% τοῦ ΑΕΠ τό 1988 στό 9,2% τοῦ ΑΕΠ τό 1998. Ὅμως ἡ σχετική θέση τῶν μισθωτῶν σ' αὐτούς αὐξήθηκε ἀπό 39,2% τό 1980 στό 41,2% τό 1997 (στοιχεῖα ΙΝΕ τῆς ΓΣΕΕ) καί τῶν συνταξιούχων ἀπό 28,1% στό 24,0%. Ἄρα ἡ κατανομή αὐτῆς τῆς αὐξήσεως τῶν ἄμεσων φόρων —θετική κατ' ἀρχήν εξέλιξη— δέν ἔγινε ἰσομερῶς. Πρόοδος θά ἦταν ἂν εἶχε ἀλλάξει στήν ἀντίθετη κατεύθυνση.

γ) Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ συμμετοχή τῆς φορολογίας τῶν μισθωτῶν-συνταξιούχων, ἐνῶ εἶναι τό 60,4% τῆς φορολογίας φυσικῶν προσώπων τό 1997, στό σύνολο τῆς φορολογίας εἶναι μόνο στό 12,3%. Καί αὐτό δέν εἶναι σωστό. Δέν πληρώνουν φόρο περιουσίας καί αὐτοί; Ἐξάλλου καί τῶν ὑπόλοιπων κατηγοριῶν μειώνεται δραστικά ἡ συμμετοχή. Στόν δέ φόρο νομικῶν προσώπων τό 45% τοῦ συνόλου προέρχεται ἀπό ΟΤΕ καί τράπεζες. Ὅλοι οἱ χιλιάδες ἄλλοι ἐπιχειρηματίες πληρώνουν τό 55%!

Δέν εἶναι καθόλου, νομίζω, ἀνάγκη νά περιοριστοῦμε μόνο στό εὔρημα ὅτι τό 1998 οἱ μισθωτοί πλήρωσαν 27,3% παραπάνω φόρο ἀπό τό 1997 γιά νά ἀποδειχθεῖ ὅτι αὐτό τό φορολογικό σύστημα εἶναι ἄδικο. Ὅσο καί ἂν αὐτή ἡ αὐξηση εἶναι σκανδαλώδης. Ἀπό τό 1993 ἕως σήμερα ἡ προκατάληψη ἢ ὀρθότερα ἡ ταξική λειτουργία τοῦ φορολογικοῦ συστήματος ὄχι μόνο δέν ἀμβλύνθηκε ἀλλά ἐντάθηκε.

Εἰλικρινά, δέν εἶμαι καθόλου αἰσιόδοξος γιά τήν ποιότητα τῆς φορολογικῆς μεταρρύθμισης πού θά ἐπιχειρηθεῖ —προεκλογικά μάλιστα— ἀπό τήν κυβέρνηση τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ἐκτός καί ἂν...

Παῦλος Κλαυδιανός

Ο «ΤΡΙΤΟΣ ΔΡΟΜΟΣ»

(Α' μέρος)

του Βασίλη Ζουναλῆ

Οι άφορμές για τό παρόν δημοσίευμα δόθηκαν από τήν πρόσφατη όμιλία του Άντονυ Γκίντενς στήν Άθήνα (2 Δεκεμβρίου 1998), τίς συνεντεύξεις του στον έγχώριο Τύπο καί κυρίως τό βιβλίό του *Ο Τρίτος Δρόμος - Η άναγέννηση τής σοσιαλδημοκρατίας*, πού κυκλοφόρησε καί στή γλώσσα μας από τίς εκδόσεις ΠΟΛΙΣ (Νοέμβριος 1998). Ο Άντονυ Γκίντενς (παλαιότερα καθηγητής στο Καίμπριτζ καί σήμερα διευθυντής του London School of Economics and Political Science) θεωρείται ιδεολογικός καθηγητής του Τόνυ Μπλέρ καί ένας από τούς πρωτεργάτες τής μετεξέλιξης του Έργατικού Κόμματος, πού είχε ως άποτέλεσμα τή θριαμβευτική επάνοδό του στήν κυβερνητική έξουσία τό 1997, μετά από σχεδόν δύο δεκαετίες στήν άντιπολίτευση.

Ο όρος «τρίτος δρόμος» έχει τή δική του μακρά ιστορία. Οι χρήσεις του όρου κατά τό παρελθόν υπήρξαν πολλές καί ετερόκλητες. Η τωρινή, πάντως, χρήση του από τόν Γκίντενς αναφέρεται «σέ ένα πλαίσιο σκέψης καί χάραξης πολιτικής, τό όποιο επιζητεί τήν προσαρμογή τής σοσιαλδημοκρατίας σ' έναν κόσμο πού έχει αλλάξει ριζικά τά τελευταία είκοσι-τριάντα χρόνια». Προσαρμογή, λοιπόν, στή σημερινή πραγματικότητα καί τίποτε περισσότερο.

Τό περιγραφικό σχήμα έχει περίπου ως έξης:

- «Πρώτος Δρόμος» = νεοφιλελευθερισμός
- «Δεύτερος Δρόμος» = κλασική σοσιαλδημοκρατία
- «Τρίτος Δρόμος» = απόπειρα υπέρβασης τόσο τής κλασικής σοσιαλδημοκρατίας όσο καί του νεοφιλελευθερισμού (σύμφωνα μέ μιá άλλη διατύπωση του Γκίντενς, προβληματική, όπως θά σχολιάσουμε στά επόμενα)
- «Λοιποί Δρόμοι» = Πλάσματα τής φαντασίας προς άποφυγήν.

Ο «σκληρός πυρήνας» τής σημερινής πραγματικότητας καί του προβλεπτού μέλλοντος είναι, κατά τόν Γκίντενς, ο ακόλουθος: *δέν υπάρχουν εναλλακτικές λύσεις εκτός καί πέραν του καπιταλισμού*. Άλλωστε, αυτό πιστεύουν οί άπανταχού σοσιαλδημοκράτες. Άς μή διστάσουμε νά τονίσουμε πώς ενδομύχως αυτό πιστεύουν πλέον, παρ' ότι δυστροπούν καί άποφεύγουν νά τό όμολογήσουν, καί οί άριστεροί - κομμουνιστές, πλὴν έξαιρέσεων. Άπό καμιά ύπολογίσιμη δύναμη δέν τίθεται ζήτημα άνατροπής του καπιταλισμού. Ο «τρίτος δρόμος» του Γκίντενς δέν έχει, λοιπόν, καμιά σχέση μέ τόν «τρίτο

δρόμο» τής άνανεωτικής Άριστερᾶς, ή όποία δέν είχε άκόμη διαγράψει από τίς σημαίες της τόν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τής κοινωνίας. Ο τωρινός «τρίτος δρόμος» είναι ένας ύποψήφιος καπιταλιστικός δρόμος.

Άν έτσι έχουν τά πράγματα, αν «ό σοσιαλισμός καί ό κομμουνισμός έχουν πιά έκπνεύσει», αν ό Σχεδιασμός (μέ Σ κεφαλαίο πού περιλαμβάνει όλες τίς έως σήμερα γνωστές εκδοχές του σχεδιασμού) διέψευσε όριστικά τίς ελπίδες, αν ή ιστορική σοσιαλδημοκρατία πού οικοδομήθηκε πάνω στο «κράτος πρόνοιας» εξάντλησε πρό πολλού τά όριά της («τό κράτος πρόνοιας παράγει πλέον τόσα τουλάχιστον προβλήματα όσο κι αυτά πού επιλύει, γράφει ό Γκίντενς), αν όλες οί παλιές συνταγές απέτυχαν, μήπως δέν έχουμε άλλη διέξοδο πλὴν του «τρίτου δρόμου»; (Άν, βεβαίως, άναζητούμε κάποια διέξοδο καί δέν σκοπεύουμε νά άπαρηγοήουμε τήν όποια πολιτική ζωή, είτε χλευάζοντας τά «βρόμικα νερά της» άφ' ύψηλου, είτε άποσυρόμενοι σιωπηλά στο δύναμικά άνερχόμενο κόμμα, τό «μή κόμμα τών μη ψηφοφόρων», είτε — γιατί όχι; — όπλίζοντας τήν άπελπισία μας κι όποιον πάρει ό χάρος, είτε...) Μήπως ό «τρίτος δρόμος» είναι τό γιατρικό για τίς όποιες άθλιότητες τών καπιταλιστικών κοινωνιών; Κι αν δέν είναι φάρμακο για όλες τίς άθλιότητες (ό παράδεισος άς άναζητηθεί στά επέκεινα του κόσμου τούτου), μήπως γιατρέψει πολλές άπ' αυτές;

Πρίν άποφανθοίμε, άς γνωρίσουμε λίγο καλύτερα τόν «τρίτο δρόμο» του Γκίντενς. Σέ μιá πρώτη άνάγνωση φαντάζει έλπιδοφόρος. Τό στοιχείμά του, ό «έξανθρωπισμός» του καπιταλισμού, δέν είναι μηδενικής αξίας. Άλλωστε, σχεδόν όλοι έμεις, οί «καλοί άνθρωποι» τής εύρύτερης Άριστερᾶς (του χώρου τής «Κεντροαριστερᾶς», όπως άρέσκονται πλέον νά τήν άποκαλοῦν άρκετοί), έχουμε, κατά καιρούς, καταθέσει κατ' ιδίαν ή δημοσίως παρόμοιες σκέψεις, όπως είναι ή παρακάτω:

«Η παλαιά Άριστερά άντιστάθηκε στίς άλλαγές. Η νέα Δεξιά δέν θέλησε νά τίς διαχειριστεί. Έμεις πρέπει νά αξιοποιήσουμε αυτές τίς άλλαγές προς όφελος τής κοινωνικής άλληλεγγύης καί ευημερίας» (συνέντευξη του Τόνυ Μπλέρ στον *Guardian*, 7 Φεβρουαρίου 1998). Δέν είναι δά καί λίγο νά στοιχηματίσουμε για τήν κοινωνική άλληλεγγύη καί ευημερία.

Σέ ποιές άλλαγές αναφέρεται ό μαθητής του Γκίντενς; Αναφέρεται στίς άλλαγές πού επέφερε ό νεοφιλελευθερισμός μέ όρμητήριο τή Μεγάλη Βρετανία καί τίς ΗΠΑ. Σύμφωνα μέ τόν

Γκίντενς, ἡ ἀπαρχὴ αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, «καθὼς ἐντεινόνταν ὀλοένα καὶ περισσότερο οἱ διαδικασίες τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ οἱ τεχνολογικὲς ἐξελιξίσεις». Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἡ «πρόκληση τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς» στρίμωξε τὴ σοσιαλδημοκρατία στὴ γωνία. Ὁ νεοφιλελευθερισμὸς (μὲ τὴ συγκεκρωμένη πολιτικὴ μορφὴ τοῦ θατσερισμοῦ καὶ τοῦ ρηγκανισμοῦ) ἀνέπτυξε καὶ στὴν πορεία ἐμπέδωσε μιὰ λίγο-πολύ συνεκτικὴ ἰδεολογία στὴ Μεγάλῃ Βρετανία, στὶς ΗΠΑ, στὴν Αὐστραλία καὶ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ ἀρχικά, ἀλλὰ καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη μὲ τὴν ἀπόδοτο τοῦ χρόνου: ἐλάχιστο κράτος, τὸ ὁποῖο «πέρα ἀπὸ κάποιον ὄριο γίνεται ἐχθρὸς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς αὐτονομίας», κοινωνία τῶν πολιτῶν ὡς αὐτοαναπαράγοντος μηχανισμοῦ κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης («οἱ διμοιρίες τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ εὐδοκίμησουν, καὶ θὰ τὸ καταφέρουν μόνον ἂν δροῦν ἀπαλλαγμένους ἀπὸ τὸν κρατικὸ παρεμβατισμὸ»), ἐλεύθερες ἀγορές πού θὰ ὀδηγήσουν στὴ μεγιστοποίηση τοῦ ἀγαθοῦ στὴν κοινωνία («οἱ ἀγορές εἶναι ἀεικίνητες μηχανές, οἱ ὁποῖες τὸ μόνο πού χρειάζονται γιὰ νὰ πετύχουν τὴ διαρκὴ ἀνάπτυξη εἶναι ἓνα νομικὸ πλαίσιο καὶ ἀπουσία κρατικῶν παρεμβάσεων») καὶ λοιπὰ συναφή. Ὁ θατσερισμὸς, ὁ νεοφιλελευθερισμὸς γενικότερα, τόλμασε νὰ ἀδιαφορήσει γιὰ τίς ἀνισότητες ἢ καὶ νὰ τίς ἐπιδοκίμασε στὴν πράξη. Προκάλεσε ἔτσι ἓναν γενικότερο ἐθισμὸ. Τὸ κύριο, πάντως, ἦταν καὶ εἶναι ἡ ἀντίθεσή του στὸν ἐξισωτισμὸ (μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι παράγει κοινωνίες «ἄχαρης ὁμοιομορφίας καὶ ἔχει ἐφαρμογὴ μόνον ἀπὸ αὐταρχικὲς ἐξουσίες» — ἀκραιὸ θλιβερό παράδειγμα ὁ πάλαι ποτὲ ὑπαρκτὸς σοσιαλισμὸς). Ἀντὶ τοῦ ἐξισωτισμοῦ ὁ νεοφιλελευθερισμὸς προπαγάνδιζε τὴν ἰσότητα ἐνκαιριῶν ὡς κάτι τὸ ἐπιθυμητὸ καὶ ἀναγκαῖο. Τὸ ὅτι οἱ ἐλεύθερες ἀγορές ὀδηγοῦν σὲ μεγάλες ἀνισότητες δὲν ἔχει καὶ τόση σημασία, «ὅσο ἀνθρώποι μὲ ἀποφασιστικὴτητα καὶ ἰκανότητα μποροῦν νὰ ἀνέλθουν σὲ θέσεις ἀντάξιες τῶν ἰκανοτήτων τους». Ὁ Τζὼν Μέιτζορ, μάλιστα, ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ἐπαναλαμβάνει συχνὰ ὅτι πρόθεσή του ἦταν νὰ δημιουργήσῃ μιὰ «ἀταξικὴ κοινωνία», ὄχι βέβαια σύμφωνα μὲ τίς ἀπόψεις τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ μέσω τῆς ἰσότητας τῶν ἐνκαιριῶν! — «Ξαφνικά», λέει, ὁ Γκίντενς, «οἱ ἰδέες τοῦ Φρίντριχ φὸν Χάγιεκ, τοῦ κορυφαίου ὑποστηρικτῆ τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐπικριτῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ, πού μέχρι πρότινος (πρὶν ἀπὸ τὸ 1970) θεωροῦνταν λίγο-πολύ ἐκκεντρικὲς, ἄρχισαν νὰ ἀποτελοῦν ὑπολογίσιμη δύναμη». (Διαφρανοῦμε μὲ τὸ «ξαφνικά» καὶ ἀπορρίπτουμε κάθε αἰφνιδιασμὸ, ἀλλὰ ἂς παραβλέψουμε τὴ βιασύνῃ μὲ τὴν ὁποία ὁ Γκίντενς ἀντιμετωπίζει τὴν εἰσβολὴ καὶ ἐμπέδωση τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ στὸν ἀγγλοαμερικανικὸ καπιταλισμὸ.)

Ὁ νεοφιλελευθερισμὸς, πού ἐπανεφέρε στὸ προσκήνιο ἀναπαλαιωμένη καὶ ἐκσυγχρονισμένη τὴν ἰδεολογία τοῦ ἠττημένου ἱστορικοῦ φιλελευθερισμοῦ, σάρωσε τὴν ἰδεολογία τῆς ἱστορικῆς σοσιαλδημοκρατίας καὶ τὸ «κράτος πρόνοιας». Ἔτσι, μέχρι χθές, δὲν ὑπῆρχε ἀντίπαλος ἰκανὸς νὰ ἀποτρέψει τὸν παγκόσμιο θρίαμβο τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ. (Ὁ θρίαμβος αὐτὸς φάνταζε δεδομένος, κυρίως μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ τὸ 1989.) «Παρ' ὅλ' αὐτὰ», συνεχίζει ὁ Γκίντενς, «ὁ νεοφιλελευθερισμὸς, ἀντὶ νὰ ἐπικρατεῖ μὴν ἔχοντας ἀντίπαλο, ἀντιμετωπίζει προβλήματα καὶ εἶναι σημαντικό νὰ δοῦμε τὸ γιατί».

Ἐμεῖς θὰ λέγαμε ὅτι τὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ὁ νεοφιλελευθερισμὸς ὀφείλονται στὰ ἐμπόδια πού τοῦ ὀρθώνει

ἡ ταξικὴ πάλη σὲ ὅλα τὰ πεδία καὶ θὰ προσπαθούσαμε νὰ εἰσχωρήσουμε στοὺς λαθυρίθους τῆς. Ὁ Γκίντενς περιορίζεται σὲ κάποιες πραγματολογικὲς ἐπισημάνσεις. Ἄς τὸν ἀκούσουμε πρὶν χλευάσουμε τὸν ἐμπειρισμὸ του.

Ὁ νεοφιλελευθερισμὸς, κατὰ τὸν Γκίντενς, ἀντιμετωπίζει τὸ ἀκόλουθο βασικὸ πρόβλημα: «ἔνταση ἀνάμεσα στὰ δύο μισὰ του: τὸν φονταμενταλισμὸ τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὸν συντηρητισμὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη». «Ἡ προσήλωσις στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία καὶ τὸ ἔθνος ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνῃ τῆς μιὰ ἀντίφαση», γράφει. «Τίποτε ὅμως δὲν ἀλλοιώνει περισσότερο τὴν παράδοσι ἀπὸ τὴ "διαρκὴ ἐπανάστασις" τῶν δυνάμεων τῆς ἀγορᾶς». Αὐτές, λοιπόν, οἱ ὑποτιθέμενες ἐσωτερικὲς τριβές τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ εἶναι καὶ οἱ ἐλπίδες μας γιὰ τὴν ἦττα του; Ἐκτός ἀν' ἐννοοῦμε ὡς ἦττα τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ τὴν ἦττα τοῦ κομματικοῦ φορέα (τὴν ἦττα τῶν συντηρητικῶν τοῦ Μέιτζορ ἢ τὴν ἦττα τῆς Ν.Δ. τοῦ Μητσοτάκη στὴν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας) πού πρωτοστάτησε στὴν ἐπιβολὴ τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ. Ἐλαχε ὁ κλῆρος σὲ πολιτικούς φορεῖς τῆς Δεξιᾶς (δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνει καὶ διαφορετικὰ) νὰ ἐγγράψουν στὶς σημαίες τους τὸν νεοφιλελευθερισμὸ, τὴν κατεδάφιση τοῦ «κράτους πρόνοιας» καὶ τὴν πλήρη ἐλευθερία τῶν ἀγορῶν κατὰ κύριο λόγο. Συνέβη, πράγματι, νὰ δεχθῆναι ἢ ἀντίφαση, μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς πολιτικούς χώρους, ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς, τῆς συντήρησης καὶ τοῦ ἐθνικισμοῦ. Δὲν χρειάζεται νὰ πᾶμε μακριά: τὸ ἐγγώριο παράδειγμα τῆς Νέας Δημοκρατίας εἶναι ἀρκετὸ. Ἀντιπαλότητα Μητσοτάκη - Ἐβερτ, Μητσοτάκη - Σαμαρά, ἀποχώρηση τοῦ Σαμαρά, ἐκλογικὴ ἦττα τῆς Ν.Δ. τὸ 1993. Ἡ συνέχιση αὐτῆς τῆς ἀντιπαλότητας ὀδηγήσει τὸν ἀκραιφνῶς νεοφιλελεύθερο Μάνο ἐκτὸς Ν.Δ. καὶ συντηρεῖ τὴν ἀντιπαλότητα Μητσοτάκη - Καραμανλῆ σήμερα. Ὁ ἔγγωριος νεοφιλελευθερισμὸς, πάντως, δὲν ἠττήθηκε. Τὸ ΠΑΣΟΚ τοῦ Σημίτη, ἄλλοτε ντροπαλά, ἄλλοτε μασκαρεμένα, ἄλλοτε χωρὶς προφυλάξεις, ἀσκεῖ σήμερα ἓνα ἀπὸ τὰ δυνατὰ εἶδη νεοφιλελεύθερης πολιτικῆς. Ἡ κατηγορία τοῦ «νεοφιλελευθερισμοῦ» ὅπως καὶ ἡ κατηγορία τῆς «σοσιαλδημοκρατίας» εἶναι ἀρκετὰ εὐρεία. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ «τρίτος δρόμος» τοῦ Γκίντενς εἶναι μπολιασμένος μὲ ὑπερβολικὴ δόση νεοφιλελευθερισμοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω. Ἴσως, μάλιστα, ἐδῶ νὰ νιώθει καὶ πιὸ βολικά, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὸν συντηρητισμὸ τῆς ἱστορικῆς Δεξιᾶς.

Οἱ πρώτες δόσεις νεοφιλελευθερισμοῦ εἰσχώρησαν στὸ Ἐργατικὸ Κόμμα ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1987. Ὅπως γράφει ὁ Γκίντενς (ὄχι βέβαια στὸ δικὸ μας πνεῦμα, ὄχι ἀρνητικὰ ἀλλὰ μὲ θετικὸ τρόπο) ἡ πρώτη συστηματικὴ ἀπόπειρα ἀποστασιοποίησης ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς κλασικῆς σοσιαλδημοκρατίας ἐδηλώθηκε στὴν Ἐπιτροπὴ Πολιτικοῦ Ἀπολογισμοῦ τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος, πού συστάθηκε ἀπὸ τὸ ἐτήσιο συνέδριο τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1987. Ἡ λαϊκὴ ἀπήχηση τοῦ θατσερισμοῦ ἔπεισε τὴν Ἐπιτροπὴ ὅτι «τὸ Ἐργατικὸ Κόμμα πρέπει νὰ δώσει μεγαλύτερη ἐμφαση στὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ τὴν προσωπικὴ ἐπιλογή». Παραμερίστηκαν οἱ παλαιότερες ἐκκλήσεις γιὰ ἐπέκταση τῆς κρατικῆς ἰδιοκτησίας στὴ βιομηχανία, ἐγκαταλείφθηκε ρητὰ ἡ κενύσιανή διαχείριση τῆς ζήτησης, μειώθηκε ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ ἐργατικὰ σωματεία, διανθίστηκε ἡ συζήτηση καὶ μὲ ὀλίγη οἰκολογία. Ἡ ἡμερήσια διάταξη περιελάμβανε πλέον θέματα ὅπως ἡ παραγωγικότητα τῆς οικονομίας, οἱ τακτικὲς ἐνθάρρυνσεις τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς, ἡ ἀνάπτυξη τῶν τοπικῶν κοινοτήτων, ἡ οἰκολογία: «Ἡ σο-

σιαλδημοκρατία προχώρησε πέρα από τό στίβο τής διανομής τών πόρων γιά νά θέσει τό ζήτημα τής φυσικής και κοινωνικής όργάνωσης τής παραγωγής και τούς πολιτισμικούς όρους τής κατανάλωσης μέσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες». Θέματα όπως ή έξισορρόπηση ιδιωτικού και δημόσιου, ή εύελξία του έργασιμου χρόνου, οι μορφωτικές εύκαιρίες, τό περιβάλλον, ή στέγη, ή οικονομική δημοκρατία και πολλά άλλα συναφή μέ προσεγμένα «εϋηχους» τίτλους (σύμφωνα μέ τίς έπιταγές του πολιτικού μάρκετινγκ) έγιναν του συρμού όχι μόνο στη Βρετανία αλλά και στη Νορβηγία (τό Έργατικό Κόμμα Νορβηγίας ειχε κι αυτό νά αντιπαλέψει, την ίδια περίοδο, μία θατσερική κυβέρηση) και άλλαχου. «Τό νά υπερασπίζεται κανείς τά συμφέροντα του άτομου έπαψε πιά νά θεωρείται ύβρις», γράφει ο Γκίντενς σχεδόν μέ ανακούφιση! Τά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αποφάσισαν ότι πρέπει νά «άνοίξουν», νά γίνουν ένας δημόσιος χώρος όπου «πλήθος ομάδων θά μπορούσαν νά άσκούν πιέσεις γιά τήν ικανοποίηση των αιτημάτων τους». Πράγματι, μετά από μία δεκαετία βλέπουμε ότι τά κόμματα (όχι μόνον τά σοσιαλδημοκρατικά, αλλά όλα τά κόμματα έξουσίας) έχουν «άνοίξει» τόσο, πού όχι μόνον προσέφεραν θαλπωρή σέ πολλές από τίς ιδέες του νεοφιλελευθερισμού, αλλά έπραξαν νά είναι ο φυσικός φορέας τής πολιτικής: οι πολιτικοί, όλο και περισσότερο, προτιμούν νά άπευθύνονται άπευθείας στό λαό. Τά ΜΜΕ έχουν πιά σημαντικό πολιτικό ρόλο σήμερα. Αυτό δέν προέκρινε «ξαφνικά», συνέβαλε και ή σοσιαλδημοκρατία και πολλοί από τό χώρο τής πάλαι ποτέ κομμουνιστικής ανανέωσης. Είναι μία μοίρα πού έπιμελώς προετοιμάσθηκε.

Γιά νά μήν μακρηγορούμε, ο Άντονυ Γκίντενς άποπειράθηκε νά θεωρητικοποιήσει τήν άγανία τής σοσιαλδημοκρατίας άπέναντι στην άνοδο τής «φιλοσοφίας τής έλευθερης άγοράς». Άνοδος πού στερούσε τόν κυβερνητικό θώκο από τή σοσιαλδημοκρατία. Όπως γράφει και ο Νορμπερτο Μπόμπιο και μάς τό θυμίζει ο Γκίντενς μέ κνισμό, «ή κλασική στρατηγική πού άκολουθείται από τούς χαμένους είναι νά δημιουργήσουν μία σύνθεση των αντιθέσεων, στην πράξη, όμως, είναι μία προσπάθεια νά περισωθεί ό, τι είναι δυνατόν νά περισωθεί από τίς δικές τους θέσεις, διά τής προσεγγίσεως και, συνεπώς, διά τής έξουδετερώσεως των θέσεων του αντιπάλου». Πιά συγκεκριμένα δέ, ο Γκίντενς δήλωσε σέ μία πρόσφατη συνέντευξή του: «Η πολιτική φιλοσοφία του "τρίτου δρόμου" συνοψίζεται στην άποψη ότι ούτε τό κράτος ούτε ή άγορά μπορούν νά λύσουν όλα τά προβλήματα. Όμως ή έπεξεργασία αυτής τής άποψης άπαιτεί μία σοβαρή διανοητική και θεωρητική προσπάθεια. Δέν είναι δυνατόν ή πολιτική νά διαμορφώνεται μόνο μέ πραγματιστικά κριτήρια». Είναι, πάντως, δυνατόν όχι μόνο νά δικαιολογεί κανείς μέ «μία σοβαρή διανοητική και θεωρητική προσπάθεια» πολιτικές πού έχουν διαμορφωθεί μέ πραγματιστικά κριτήρια (πολιτικές, θά λέγαμε, έμβαλωματικές), αλλά και νά προβάλλει τά «θεωρητικά» συμπεράσματα ως οδηγός μας στό μέλλον. Ίσχυρίζομαι, προτρέχοντας, ότι αυτό ακριβώς κάνει και ο Γκίντενς. (Άκολουθώντας τό παράδειγμα πολλών άλλων— άκραία περίπτωση μεταξύ αυτών υπήρξε ο Στάλιν.)

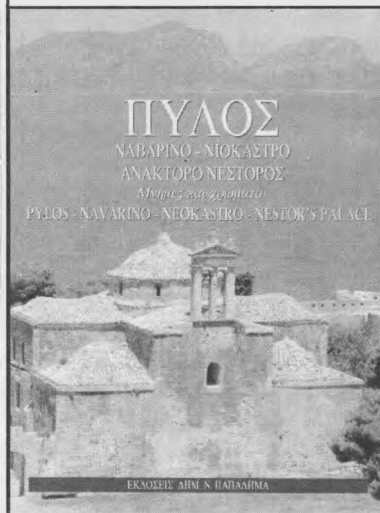
Δυστυχώς, δέν υπάρχει χρόνος (ο Άγγελος πιέζει, τό περιοδικό πρέπει νά κυκλοφορήσει πριν από τά Χριστούγεννα), γιά νά δλοκληρώσω τήν παρουσίαση του «τρίτου δρόμου» και γιά νά συζητήσουμε τό περίπλοκο ζήτημα «Έμείς και ο τρίτος δρόμος». Αυτό θά γίνει, τό υπόσχομαι, στό επόμενο τεύχος. Ως τότε, καλές γιορτές!

ΠΥΛΟΣ

ΝΑΒΑΡΙΝΟ - ΝΙΟΚΑΣΤΡΟ
ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΝΕΣΤΟΡΟΣ

Μνήμες και χρώματα

Δίγλωσση έκδοση
Ελληνικά - αγγλικά

Κείμενα - επιλογή στίχων -
φιλολογική επιμέλεια:
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

Φωτογραφίες:
ΚΩΣΤΑΣ ΔΡΗΜΤΖΙΑΣ

Μετάφραση: ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΟΥΜΑΣ

Καλλιτεχνική επιμέλεια:
ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΕΚΚΟΣ

Σχ. 4ο,
δεμένο με 167 σελίδες,
2 χάρτες, 1 αεροφωτογραφία,
148 φωτογραφίες,
20 παλαιές φωτογραφίες
και γκραβούρες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στον πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα, 106 79,
Τηλ.: 36.27.318

Ἡ «ΑΠΟΡΗ ΣΚΕΨΗ»

Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν ὑπάρχουν;

τοῦ Ἀνδρέα Πανταζόπουλου

Υπάρχουν στιγμές πού ὁ κόσμος κινεῖται: μέ αὐτή τή φράση ὁ ἔκφωνητής τῶν εἰδήσεων τοῦ γαλλικοῦ ραδιοφώνου ἀνήγγειλε πρὶν ἀπὸ περίπου ἕναν μήνα στοὺς ἀκροατές του τήν ἀπόφαση τῆς ἀρμόδιας ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων γιά τήν ἄρση τῆς διπλωματικῆς ἀσυλίας τοῦ δικτάτορα Πινοσέτ καί τήν ἐνδεχόμενη ἀπέλασή του στήν Ἴσπανία. Ὁ νομικός μας πολιτισμός δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά στέλνουμε τοὺς ἀνθρώπους ὡς πακέτα, νά τοὺς ἀπελαύνουμε σέ χώρες πού δέν εἶναι καθόλου δέβαιο ὅτι θά τύχουν μιᾶς νόμιμης δικαστικῆς ἀντιμετώπισης γιά πραγματικά ἢ ὑποθετικά ἐγκλήματά τους. Αὐτή ἦταν ἡ οὐσία τῶν δηλώσεων καί τῆς στάσης τοῦ Ἰταλοῦ πρωθυπουργοῦ Μάσιμο ντ' Ἀλέμα γιά τήν ὑπόθεση Ὀτσαλάν.

Ἔτσι, μέσα σέ λίγες ἡμέρες, ἡ Εὐρώπη φάνηκε νά ξαναθυμήθηκε ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς πού τή συγκροτοῦν ὡς διαφορά: τόν ὀρίζοντα τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων καί τήν πολιτική τους μετάφραση. Τήν ἴδια αὐτή περίοδο, οἱ ἔθνοφρουροὶ κάθε «εὐαισθησίας», οἱ νεοκυνικοί σοφιστές ὄλων τῶν «περιθωρίων» καί τῶν ἐκκεντρικότητων πήραν διαζύγιο ἀπὸ τή λογική, κατάπιαν τή γλώσσα τους. Ἐλάχιστοι, μετά τό πρῶτο σόκ, ἐπιχείρησαν νά ὑπερφαλαγγίσουν αὐτά τὰ δύο παραδείγματα, λέγοντας ὅτι μιά τέτοια τάση οἰκουμενικοποίησης τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων τελικά τὰ καθιστᾶ «ἐπικίνδυνα», ἀφοῦ ἡ ἐκάστοτε ἐρμηνεία τους θά εἶναι ὑποταγμένη σέ ἕναν διεθνή συσχετισμὸ δυνάμεων, πάντα δυσμενῆ γιά ὄλους τοὺς ἀπελεισμένους τοῦ πλανῆτη.

Ἐντούτοις, ὁ κονιορτός πού σφηνώνει στό διάβα του τοῦτος ὁ μηδενιστικὸς καλπασμὸς ἀδυνατεῖ νά ἐρμηνεύσει καί τίς δύο πρόσφατες ἐξελίξεις, τόσο ὡς πρὸς τόν Πινοσέτ ὅσο καί τόν Ὀτσαλάν. Γιατί, ἂν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, ὁ Χιλιανὸς δικτάτορας θά ἔπρεπε νά βρισκεται ἤδη ἐλεύθερος στήν πατριδα του, ἐνῶ ὁ Κοῦρδος «τρομοκράτης» νά εἶχε ἴσως «αὐτοκτονήσει» σέ κάποιο τουρκικὸ κάτεργο, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ἤδη κάνει τό δικό του «ἐξπρές τοῦ μεσονυκτίου».

Παρ' ὅλ' αὐτά, τὰ ἀποθέματα μᾶς τέτοιας πραγματιστικῆς λογικῆς, πού θεωρεῖ ὅτι τὰ πάντα ὑποτάσσονται στὰ συμφέροντα καί στίς ἐπιθυμίες τῶν ἰσχυρῶν (πρόκειται, προφανῶς, γιά μιά ἄκρως στατική κατανόηση τῶν πραγματικῶν δεδομένων), εἶναι ἀνεξάντλητα. Ὁ Πινοσέτ, ὑπαινίσσεται αὐτή ἡ λογική, ἀφέθηκε στήν τύχη του, γιατί αὐτό βολεῦει (ἢ εἶναι ἀδιάφορο γιά) τοὺς Ἀμερικανούς (στόν νέο «ἀνθρωπιστικὸ» τους

ρόλο στή Λατινική Ἀμερική), τόν Ὀτσαλάν (καί πάλι) οἱ Ἀμερικανοὶ τόν χρησιμοποιοῦν γιά νά διατηροῦν τήν Τουρκία ὑπὸ καθεστῶς ἐλεγχόμενης ἔντασης. Εἶναι προφανές, ἀκόμα καί γιά τοὺς ἐλάχιστα ἐξοικειωμένους μέ τήν ἱστορία τῶν πολιτικῶν ιδεῶν, ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά ὀλική ἐπιαναφορά: ἡ πραγματιστικὴ λογικὴ ἀνασύρει ἀπὸ τὰ ἀζήτητα ἀτόφια τῆ θεωρίας τῆς συνωμοσίας, προκειμένου νά διαλύσει τίς «ἐπικίνδυνες ψευδαισθήσεις» περὶ ὑπαρξης τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων. Καλύτερα: γιά μιά τέτοια πραγματιστικὴ λογική, ἡ θεωρία τῆς συνωμοσίας ἀποτελεῖ τόν ἀξεπέραστο ἐρμηνευτικὸ τῆς ὀρίζοντα.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθολογικότητα πού ἐγκαθιδρύει ἡ νεοπραγματιστικὴ δεξίωση τῆς ὑπαρκτῆς πραγματικότητας. Ἕνας ἀπόλυτος ἀναγωγισμὸς, πού παραπέμπει τὰ πάντα στήν καταθλιπτικὴ κυριαρχία τοῦ συμφέροντος (οἰκονομικοῦ, συνήθως), διαγράφοντας ἀπὸ τόν ὀρίζοντα τῆς πραγματικότητας τήν ἴδια τῆ θετικότητα τῆς ιδεολογίας, νοούμενης ὡς «ψευδαισθησης». Ὅμως, ἡ ιδεολογία, ἀκόμα καί ὡς «ψευδαισθηση», ὡς «καθαρό ψέμα», παράγει ὑλικά ἀποτελέσματα, ἀντιστρόφως ἀνάλογα τοῦ «ψεύδους» τῆς. Ἄν μιά ιδεολογικὴ κοινότητα πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα, αὐτὰ ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τήν ὑπαρξή τους. Ἡ ἴδια ἡ πίστη θεμελιώνει τήν ὑπαρξή τους, ἢ πίστη δέν εἶναι ἐδῶ τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιά (ιδεολογικὴ, τουλάχιστον) ἀντίφαση — τάση πού ξεπετάγεται σὸ ἔδαφος μιᾶς εὐρύτερης συγκρουσιακῆς κοινωνίας. Ὅπως παλιότερα λέγαμε ὅτι ὁ κομμουνισμὸς δέν εἶναι (μόνον) ιδεολογία καί, ἀκόμα περισσότερο, μιά ἰδεατὴ κοινωνία ἁρμονίας, ἀλλὰ μιά κοινωνικὴ τάση πού ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ σπλάχνα τῆς καπιταλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, μιά ἰδέα πού μπορεῖ νά γίνει κόσμος, γιά νά θυμηθοῦμε τόν Ἄνρι Λεφέβρ, γιατί, ἄραγε, νά μὴν ἀποδώσουμε ἕνα παρόμοιο καθεστῶς καί στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα;

Διαισθάνομαι τὴν ἀμετροέπεια, τουλάχιστον..., τῆς σύγκρισης, ἔστω καί ἂν τοῦτες οἱ δύο ἱστορικότητες, τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, εἶναι ἀκατανόητες ἔξω ἀπὸ τὴ συστατικὴ τους διαπλοκή. Κάτι πού δέν μπορεῖ νά κατανοήσει μιά ὀρισμένη «ρεαλιστικὴ» Ἀριστερά. Γνωρίζω ἐπίσης ὅτι μιά νέα κατηγορία ἀρχίζει νά διατυπώνεται: οἱ «ἀπογοητευμένοι τοῦ κομμουνισμοῦ» βρίσκουν τώρα καταφύγιο σὸ ποικιλοτρόπως ἀθεμελιωτὸ τῶν διφορούμενων ταυτοτήτων, τῆς διφορούμενης ἰθαγένειας, τῶν ἀνθρώπινων

δικαιωμάτων. Τό κατηγορητήριο, ἂν καί συνοπτικό, δέν εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμο. Πράγματι, βρίσκεται σέ ἐξέλιξη μιά διανοητική ἀπόπειρα ἐσωτερικῆς κριτικῆς τοῦ κυρίαρχου νεοφιλελευθερισμοῦ μέσα ἀπό τή ριζοσπαστικοποίηση τῶν ἀξιών καί τῶν ἀρχῶν τοῦ κλασικοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, στρέφοντας τόν δεύτερο ἐνάντια στόν πρῶτο, χωρίς, ταυτόχρονα, οἱ φορεῖς, κάποιοι φορεῖς, αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης νά χάνουν ἀπό τόν ὀρίζοντά τους τήν ἀναγκαιότητα ριζικῶν μετασχηματισμῶν.

Ἔτσι μπορῶ νά κατανοήσω, π.χ., πέρα ἀπό ἀναπόφευκτες ἴσως ὑπερβολές τῶν φορέων τους, τόσο τίς ἀπορητικές ἀναζητήσεις τῶν πολιτικῶν κειμένων ἐνός Ζάκ Ντεριντά (πού εἶναι ἐνθερμος ὀπαδός τοῦ ὑπό συγκρότηση Διεθνούς Ποινικοῦ Δικαστηρίου γιά ἐγκλήματα κατά τῆς ἀνθρωπότητας κλπ.), ὅσο καί τά ἐξίσου ἀπορητικά διανύσματα ἐνός Ἐτιέν Μπαλιμπάρ (ἀπό τήν κριτική οἰκειοποίηση τοῦ «δημόσιου χώρου» — Γ. Χάμπερμας, ὡς τό ζωηρό του ἐνδιαφέρον γιά τήν ἄμεση δημοκρατία, πράγμα πού τόν ὀδηγεῖ νά δανεῖζεται στοιχεῖα ἀπό τή «λαϊκή καταστατική ἐξουσία» — θεωρητική κατασκευή τοῦ Τ. Νέγκρι).

Ἄραγε καί οἱ δύο αὐτοί στοχαστές, ὁ Ζ. Ντεριντά καί ὁ Ἐ. Μπαλιμπάρ, ἀλλά καί τά κοινωνικά κινήματα (γιά παράδειγμα, τό μαζικό κίνημα συμπαράστασης στούς «χωρίς - χαρτιά» στή Γαλλία), στά ὁποῖα ἀναφέρεται καί ἀπό τά ὁποῖα τροφοδοτεῖται ὁ λόγος τους, κολυμπᾶνε στήν ψευδαίσθηση ἐνός ἀφηρημένου καί ἄσαρκου οἰκουμενισμοῦ; Εἶναι πιθανόν. Μπορεῖ, ὡστόσο, νά ἰσχύει καί τό ἀντίστροφο. Μπορεῖ, δηλαδή, νά ἐπιχειροῦν νά ριζοσπαστικοποιήσουν ὑπαρκτές κοινωνικές καταστάσεις, νά μετατοπίσουν τό κέντρο βάρους τοῦ νέου κοινωνικοῦ συμβολαίου πού συνάπτεται (χωρίς, ἴσως, νά ἔχουμε συνειδητοποιήσει ἐπαρκῶς ὅλη αὐτή τή διαδικασία...) πρὸς προοδευτικές κατευθύνσεις.

Ὁ κυρίαρχος, ὅμως, ριζικός σχετικισμός, πού, βέβαια, σαρκώνεται, τελικά, στόν ἐθνοκεντρισμό, διαγράφει αὐτές τίς τάσεις, ὑποκαθιστώντας τες ἀπό τό παλιό βολικό κοινωνιοκεντρικό παράδειγμα: ὀτιδήποτε πλήττει τήν κρατικοεθνική κυριαρχία ἐξισιώνεται μέ πλάνη, προάγγελος ὅλων τῶν συννομοσιῶν, ὅλων τῶν δεινῶν. Ἔτσι, τά ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν εἶναι παρά τό ἄλλο ὄνομα τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας...

Τό ἀποτέλεσμα βέβαια μιᾶς τέτοιας πρόσληψης τῆς πραγματικότητας εἶναι μιά νεο-πραγματικότητα, σάν κι αὐτή πού εὐστοχα περιέγραφε ὁ Γιάννης Βούλγαρης («Ἐνθέματα», 13.12.98), μιλώντας γιά «νευρικές ἐντάσεις» πού συρρικνώνουν ἀπελπιστικά τόν δημόσιο χώρο, ἂν δέν αἶρουν τή διαπλαστική του αὐτονομία. Καί ἐν μέσω μιᾶς τέτοιας ἀπουσίας, κατασκευάζεται τό θολό περίγραμμα τῆς «ἀντίστασης», μιᾶς νέας ριζοσπαστικότητας, προῖόν μιᾶς κυνικῆς ἐργαλειοποίησης τῶν ἀντιφάσεων καί τῶν παθῶν τοῦ παρόντος. Ριζοσπαστικότητα ἐκδικητική πού, στό ὄνομα τῆς ἐντερικῆς τῆς ἀντίθεσης στήν «αὐτοκρατορία τοῦ ἐφήμερου», προάγει εἴτε τόν ἐνθουσιασμό τῆς ἀποχῆς ἀπό τά δημόσια πράγματα, εἴτε τή θυσιαστική στράτευση σέ ἕνα παρωχημένο, μὴ λειτουργικό μόντελο πολιτικοῦ ἀγῶνα.

Πρόσφατα, κυκλοφόρησε στά ἑλληνικά ἕνα ἐνδιαφέρον διβλίο, ἡ *Ἠθική* τοῦ (πρώην;) μαοϊκοῦ Ἀλαίν Μπαντιού (ἐκδ. Scripta). Φιλόσοφος ὁ Ἀ. Μπαντιού, κριτικός συνοδοιπόρος γιά ἕνα διάστημα τοῦ ἀλτουσερικοῦ διαβήματος θεμελίωσης τοῦ «δυτικοῦ μαρξισμοῦ», πούρος ἀριστεριστῆς μετέπειτα, σέ αὐτό τό διβλίο διατείνεται ὅτι, οὐσιαστικά, ὁ ἠθικός λόγος

πού συνοδεύει τήν περί ἀνθρώπινων δικαιωμάτων «ρητορική» εἶναι ὄχι ἀπλῶς ἀνυπόστατος ἀλλά καί νομιμοποιητικό ἐπιχειρημα τῆς κυριαρχίας τῶν κυρίαρχων. Ὅλοι οἱ «ὑπέρ ἀδυνατῶν λόγοι», ἀνοχή, ἀποδοχή τῆς ἐτερότητας κλπ., ὅταν δέν κλητεύουν τήν ἄγωνα ἐπιστροφή τῶν ὑπερβατικῶν ἀξιών (Νόμος-Θεός), συνιστοῦν φανακισμό τῆς πραγματικότητας καί, κατά συνέπεια, ἐμπόδιο στήν ἀναγνώριση τῆς καταστατικῆς κοινωνικῆς διαίρεσης καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς. Ἔτσι, μόνο ἡ δέσμευση στήν «ποικιλική τοῦ συμβάντος» μπορεῖ νά ἐπινοήσει αὐθεντικές διαδικασίες συγκρότησης τοῦ ὑποκειμένου καί οἰκουμενικοποίησης τῶν ἀρχῶν μιᾶς ἠθικῆς πρότασης. Καμιά σωτηρία ἔξω ἀπό τό συμβάν, λέει ὁ Ἀ. Μπαντιού, ὅπου συμβάν θά πρέπει νά ἐννοεῖται ἡ Ἐπανάσταση, ὁ ἔρωτας, μιά καλλιτεχνική σύνθεση, μιά ἐπιστημονική ἀνακάλυψη, ἀπό κοινῶν μέ τήν ἐνεργητική «πίστη στήν πιστότητα», στή χαρά τῆς διαρκούς στράτευσης στό σκοπό. Ἐξω ἀπό αὐτό τόν ὀρίζοντα ἀκούγονται μόνο οἱ ἀρρυθμίες τῆς μελαγχολικῆς μας δημοκρατίας, οἱ ποικιλάνυμες δόξες τῶν ἀνθρωπιστικῶν σειρήνων πού μαγεύουν ὄσους θέλουν νά μαγευθοῦν: πρῶτα ἡ Δύση ἐξοπλίζει τίς ἀντιμαχόμενες φατρίες τῆς Ρουάντα καί ἔπειτα, μετά τό μακελειό πού ἀκολοθεῖ, σπεύδει νά διαμηνύσει τό ἀνθρωπιστικό της χρέος, στέλνοντας τρόφιμα καί τούς «Γιατρούς χωρὶ σύνορα»...

Ἄς ὑποθέσουμε, μᾶζι μέ τόν Μπαντιού, ὅτι τό συμβάν σήμερα «δέν ὑπάρχει». Ἡ ὅτι «σπανίζει», ὅτι, σέ κάθε περίπτωση, οἱ συλλογικές διαδικασίες αὐτοπραγμάτωσης καί αὐτοπροσδιορισμοῦ ἔχασαν τήν κεντρικότητά τους, ὅτι ἡ ἠθικοποίηση τῆς πολιτικῆς ἀκρωτηριάζει τό πολιτικό. Ἀλλά μήπως δέν ἰσχύει καί τό ἀντίθετο; Ἡ πολιτικοποίηση τῆς ἠθικῆς, ἡ ἀπόλυτη σχετικοποίησή της, ἡ ἀποκλειστικότητά της νοσηματοδότηση ὡς πρὸς τό σκοπό, δέν ἀναίρει τήν ὅποια αὐτονομία της, δέν καθαγιάζει τή βουλησιαρχική ἄρση τῆς αὐτοδυναμίας της;

Ἐδῶ βρίσκεται ὁ κόμπος. Σέ τελευταία ἀνάλυση, τό πρόβλημα δέν εἶναι ἡ ἠθική, τά ἀνθρώπινα δικαιώματα κλπ., ἀντίθετα, εἶναι ὁ αὐτοπροσδιορισμός τῆς πολιτικῆς, ἡ ἰκανότητά της νά ρυθμιεῖ, νά ὀριοθετεῖ, νά ὀρίζει τό περίγραμμα τοῦ ζῆν μέσα στόν κόσμο, αὐτό εἶναι πού ἀμφισβητεῖται. Ὅταν, ὅμως, ἡ πολιτική ὀρίζεται ἀποκλειστικά ὡς πρὸς τό σκοπό, τότε οἱ ἀντιθέσεις πού αὐτή κουβαλεῖ ἐκρήγνυνται, ὁ φίλος, ποτέ, δέν μπορεῖ νά ἐπικοινωνήσει μέ τόν ἐχθρό, ἀλλά μόνο νά τόν συντρίψει. Ἀποφασιστικά, ἡ ἐμφυλιοπολεμική πολιτική εἶναι ἀντιπολιτική, ὅταν δέν στρώνει τό δρόμο στή μεταπολιτική. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ πόλεμος ὡς κανόνας εἶναι ἡ ἀναίρεση τῆς πολιτικῆς καί ὄχι ἡ πραγμάτωσή της.

Ἀντίθετα, μόνο μέσα σέ ἕνα δυναμικό πλαίσιο ὀριοθετήσεων μποροῦμε νά συλλάβουμε καί νά ἀποκαταστήσουμε σειρὰ «ιδεολογικῶν συμπτωμάτων», ὅπως τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Νά μετρήσουμε, κατά τό δυνατόν, τήν ὑλικότητά τους, πέρα ἀπό «ψευδαισθήσεις» καί «ρεαλισμούς». Βέβαια, δέν εἶναι καθόλου κακό πράγμα νά ἀναμένουμε καί νά ἐργαζόμαστε γιά τήν ἐλευση τοῦ συμβάντος ἢ τῶν συμβάντων, πού θά ἀποδεσμεύσουν διαδικασίες «ἀλήθειας οἰκουμενικῆς ἰσχύος».

Ἀρκεῖ, στό μεταξύ, νά μήν τά χάνουμε ἀπό τήν ὀπτική μας ὅταν αὐτά συμβαίνουν: τά παραδείγματα Πινοσέτ καί Ὀτσαλάν εἶναι σημερινά, ὅπως δὲποτε «μικρά», ὡστόσο ὑπαρκτά. Ἐνα ἄλλο θά μπορούσε νά εἶναι ἡ ὑπόσχεση τῆς νέας γερμανικῆς κυβέρνησης, ἐφόσον αὐτή ἡ ὑπόσχεση ἐκπληρωθεῖ, γιά τήν κατάργηση τοῦ σχετικοῦ περι ἰθαγένειας νομοθετικοῦ πλαι-

σίου, ή αντικατάσταση του «δικαίου του αίματος» από τό «δικαιο του έδάφους». Ένα τέταρτο, ή ίδρυση του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για εγκλήματα κατά τής ανθρωπότητας.

Σίγουρα, ή τελευταία δεκαετία του αιώνα μας επιφύλασε πολλές και ίσως δυσάρεστες εκπλήξεις. Ό θρίαμβος τής «ένιαίας σκέψης» δέν συνίσταται τόσο στους κάθε είδους «μονόδρομους» πού προτείνονται, όσο στην άσφυκτική τής ήγεμονία, πράγμα πού σημαίνει, πάνω άπ' όλα, τήν άποδιάρθρωση τής αντίπαλης σκέψης. Η πρώτη οδηγεί τή δεύτερη σε έκπτώχευση, τήν καθιστά άπορη, τής δανείζει τόν εργαλειικό χαρακτήρα τής και τόν μανιχαϊκό πυρήνα τής, για να χλευάσει στή συνέχεια τήν ξέπνοη «άντιστασιακότητά» τής. Έτσι, ή «άπορη σκέψη» μπορεί να ίκανοποιείται ότι άποτελεί τήν «άρνηση» τής «ένιαίας σκέψης», ποτέ όμως τήν κριτική τής...

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ: Έχοντας ολοκληρώσει τή συγγραφή του ως άνω κειμένου, βρήκα στήν *Humanite* (10.12.98) τήν ακόλουθη παρέμβαση του ύλιστη φιλοσόφου Αντρέ Κόντ-Σπονβίλ, μέ τήν ευκαιρία τής 50ής έπετειού από τή Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου. Τήν παραθέτω ως έχει:

«Άς είμαστε ύλιστές μέχρι τέλους: τό δικαιο δέν είναι τίποτα χωρίς τήν ισχύ. Τίποτα; Όχι ακριβώς: άς πούμε ότι δέν είναι παρά ένα ιδεώδες και ένα ιδεώδες, παρ' όλ' αυτά, δέν είναι ένα τίποτα. Είναι μιά ύλική δύναμη, όταν κινητοποιεί τά άτομα ή τούς λαούς. Ίδού: τό δικαιο δέν είναι τίποτα χωρίς τήν ισχύ του κράτους (όταν σε γενικές γραμμές κυριαρχεί τό δικαιο) ή αυτών πού παλεύουν γι' αυτό (όταν τό δικαιο δέν κυριαρχεί). "Η δικαιοσύνη δέν υπάρχει" γι' αυτό πρέπει να τή φτιάξουμε". Η διατύπωση του φιλόσοφου Άλαίν λέει τήν αλήθεια για τό δικαιο και τά δικαιώματα: ότι δέν υπάρχουν παρά για —και μέσα από— τή θέληση των ανθρώπων. Γι' αυτό έχουμε ανάγκη τήν πολιτική. Γιατί τό δικαιο δέν είναι τίποτα χωρίς τήν ισχύ. Και γιατί ή ισχύς δέν αξίζει τίποτα χωρίς τό δικαιο».

**SYNTHESIS:
REVIEW OF MODERN GREEK STUDIES**

Synthesis: Review of Modern Greek Studies is a refereed, biannual journal, edited by young academics and scholars whose research focuses on different aspects of Modern Greece. *Synthesis* is co-published with the Hellenic Observatory at the European Institute of the London School of Economics and Political Science. In its third year of publication *Synthesis* has subscribers in all major universities, research institutions and scholars in the United Kingdom, Europe and the United States of American.

For further information please write to the Editors, at the address below, or visit our web site at:

<http://www.lse.ac.uk/depts/european/synthesis>

The Hellenic Observatory
The European Institute
London School of Economics and Political Sciences
Houghton Street
London WC2A 2AE
e-mail: rmgs@lse.ac.uk

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: *Λαοί και Πολιτισμοί*

**D. ALEXANDRE - BIDON,
DIDIER LETT**

Καθηγητές Πανεπιστημίου

**Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ
ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ
ΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ**

ΛΑΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ
ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ
ΣΤΟ
ΜΕΣΑΙΩΝΑ

D. ALEXANDRE-BIDON, DIDIER LETT

Μετάφραση:
Σταύρος Βλοντάκης

Με 312 σελίδες και 12 εικόνες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ: ΜΙΑ ΠΑΡΕΞΗΓΗΜΕΝΗ ΣΧΕΣΗ

της Έλενης Σβορώνου

Φθινοπωρινό πρωινό του 1998. Αφήνω πίσω μου τό δου-
ητό του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου και αυτό πού κά-
ποτε ήταν κοίτη του Ήριδανού, γυρίζω τήν πλάτη μου
στις κοσμικές συννευρέσεις τών καφέ-μπάρ τής οδού Αδρια-
νου και μπαίνω στό χώρο τής Αρχαίας Αγοράς. Οί 1.200 δρχ.
πού κοστίζει ή είσοδος δέν μέ πτοούν. Άλλωστε έχω κέφια
σήμερα. Ή φθινοπωρινή λιακάδα μέ ξελόγιασε και είπα νά
περπατήσω έτσι, μόνη μου, χωρίς νά έχω νά ξεναγήσω κανέναν
φιλοξενούμενο. Δέν θέλω νά φρεσκάρω τίς γνώσεις μου γιά
τόν αρχαίο Έλληνικό πολιτισμό. Πεθύμησα απλώς αυτή τή γλυ-
κιά και ήρεμη ατμόσφαιρα τών αρχαιολογικών χώρων, τά μάρ-
μαρα στό φώς του άττικού ούρανού και τά αρχιτεκτονικά μέ-
λη πού μου άποκαλύπτονται σκόρπια ανάμεσα στις πρασιές.

Περνάω μπροστά από τή Στοά του Άττάλου και ξαφνιάζο-
μαι ευχάριστα από τό έντονο κελάδημα τών πουλιών. Ένας
τουρίστας έχει βγάλει έναν οδηγό πουλιών και τά κιάλια του
και κοιτάζει μιά στις φυλλωσιές τών δέντρων, μιά στό βιβλίο
του. Πολύ θά ήθελα νά τόν ρωτήσω τί πουλιά είναι αυτά πού
κελαηδούν, αλλά και νά μου 'λεγε δέν θά καταλάβαινα τήν
άπάντηση ούτε στα γερμανικά, ούτε στα άγγλικά και, τώρα
πού τό καλοσκέφτομαι, ούτε και στα Έλληνικά. Κοκκινολαί-
μης, κότσυφας... μήπως ξέρω τή διαφορά;

Άνάμεσα στη Στοά πού ένγενώς δώρισε ο βασιλιάς τής Περ-
γάμου Άτταλος στό κλεινόν άστν και στην περιφήμη οδό Πα-

ναθναίων σχηματίζεται ένας φράχτης από θάμνους και δέ-
ντρα. Αυτά έντυχώς τά ξέρω. Χάρη στα παιδικά μου καλο-
καίρια στό χωριό και στη γιαγιά, πού μ' έβαζε νά μαζέψω λο-
γής λογής φύλλα, χόρτα και καρπούς. «Αυτό γιά τό στομάχι,
εκείνο γιά τό κρυολόγημα, τό άλλο γιά τά νεύρα...» Μυρτιές,
δάφνες, άγρια σπαράγγια, τσικουδιές συμπλέκονται σ' ένα
μωσαϊκό από χρώματα, άρώματα και άναμνήσεις αρχαίων
μύθων. Άνάμεσα στις άσπρες και τίς ρόζ λαδανιές, γνωστές
γιά τίς ίαματικές τους ιδιότητες από τήν αρχαιότητα, βλέπω
τ' αγάλματα από τό Ώδειο του Άγρίππα. Στ' άριστερά μου
ένας θεριεμένος κισσός ύποκλίνεται βαθυπράσινα στην κιο-
νοστοιχία τής Στοάς. Βγαίνω στην περιφήμη οδό Παναθηναί-
ων και τραβάω κατά τό Θησείο. Έκεί μετά τή στροφή, στα
δεξιά μου, ένας κέδρος, όχι του Λιβάνου βέβαια, μά τό δικό
μας τό άγριόκεδρο. Ρίχνω μιά ματιά γύρω στό χώρο, όπου πιά-
νει τό μάτι μου. Πουθενά άλλου κέδρο. Γιά φαντάσου. Όλοι
οί θράχοι τής Ελλάδας γεμάτοι κέδρους κι εδώ, στην Αγορά,
μονάχα ένας. Αυτός ο θάμνος γίνεται αυτή τή στιγμή μοναδι-
κός γιά μένα, γιά τόν περίπατό μου, γιά τήν Αγορά.

Λοξοδρομώ στη Θόλου, περνάω από τό Βουλευτήριο, ψη-
φίζω νοητά ως ένας από τούς έξι χιλιάδες δικαστές τής Ηλιαί-
ας νά καταδικαστούν αυτοί οί Γιαπωνέζοι πού φωτογραφίζο-
νται μέ φόντο τήν Ακρόπολη κι άνηφορίζω στό Θησείο. Περ-
πατάω κατά μήκος τής νότιας κιονοστοιχίας του ναού και νιώ-
θω ότι βρίσκομαι ταυτόχρονα έντός και έκτός του ναού. Από
πού δημιουργείται αυτή ή αίσθηση; Είναι αυτές οί μυρτιές και
οί ροδιές πού είναι φυτεμένες, όπως ακριβώς στην αρχαιότη-
τα, μπροστά από τούς κίονες. Μοιάζει νά σχηματίζουν, έτσι,
μιά άλλη, φυσική, στοά. Από τό χτιστό, στό φυσικό, κι από
κεί στό άπειρο... Ήπιες μεταβάσεις, άρμονία μέ τό τοπίο...

Στό εκκλησάκι τών Αγίων Αποστόλων αλλάζει τό κλίμα.
Κυριολεκτικά και μεταφορικά. Δροσιά, ύγρασία, χριστιανι-
κοί σταυροί και χριστογράμματα λαξεμένα στην πέτρα. Ή μία
από τίς δύο κρήνες πού τροφοδοτούσαν τήν Αγορά μέ νερό
βρίσκεται εδώ. Βγαίνω από τήν έξοδο τής οδού Αποστόλου
Παύλου και σκέφτομαι ότι ίσως πατάω πάνω στην Έννεά-
κρουνο, σημαντική πηγή νερού γιά τή μονίμως διψασμένη ά-
τική γή. Θά ξανάρθω, ύπόσχομαι στον έαυτό μου.

Και ξανάρθω. Τήν επομένη φορά, όμως, έκανα τήν ίδια βόλ-
τα και διαπίστωσα ότι είχαν γίνει άλλες. Άναζητήσα τίς
λαδανιές μου. Πουθενά. Έψαξα τό κέδρο. Τίποτα. Άραιώ-
σαν οί θάμνοι, λιγότεψαν οί άποχρώσεις του πράσινου.

Ή ιστορία αυτή θά μπορούσε νά είναι μιά άληθινή έμπειρία

Κάλαθος του Καλλιμάχου κατά Βιτρούδιου.

ένός Ἀθηναίου μέ κάποιες ἀπαιτήσεις ἀπό τήν καθημερινή του ζωή. Οἱ συνάδελφοί μου κι ἐγώ πού δουλεύαμε, ἐδῶ καί ἐνάμιση χρόνο, γιά ἓνα πρόγραμμα ἀνάδειξης τῆς φύσης τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς διαπιστώσαμε τήν ἀφαίρεση θάμνων. Δέν γνωρίζω ἐάν ἡ πράξη αὐτή ἦταν συνειδητή καί ὑπαγορεύτηκε ἀπό κάποια πολιτική διευθέτησης τῆς βλάστησης. Διαβάζοντας, ὅμως, ἓνα ἀφιέρωμα γιά τήν Ἐνοποίηση τῶν Ἀρχαιολογικῶν Χώρων προβληματίστηκα γιά τήν τύχη τοῦ πράσινου στούς ἀρχαιολογικούς χώρους τοῦ ἱστορικοῦ κέντρου.

Σύμφωνα μέ τήν ομάδα μελέτης τῆς ἀνάδειξης του ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς καί τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ:

«Τό πράσινο σέ πολλές περιοχές ἐμποδίζει τή θέα πρὸς τὰ μνημεία καί διακόπτει τή συνέχεια τῶν Ἀρχαιολογικῶν Χώρων».

(περιοδικό τοῦ ΣΑΔΑΣ Ἀρχιτέκτονες, τ. 11, Σεπτ.-Ὀκτ. 1998, σελ. 46)

Σύμφωνα μέ αὐτή τήν ἀποψη τό πράσινο δέν εἶναι παρά ἓνα ἐμπόδιο στήν ὀπτική συνέχεια τῶν μνημείων. Θά πρέπει, μ' ἄλλα λόγια, ἀντί νά βλέπουμε τό Ὠδεῖο τοῦ Ἀγρίππα μέσα ἀπό τίς λαδανιές, νά τό βλέπουμε κατευθείαν, γκρό πλάν, σκέτο, σέ ἀπευθείας σύνδεση μέ τή Στοά τοῦ Ἀττάλου.

Ἡ ομάδα μελέτης γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ Ὀλυμπείου ἐπισημαίνει:

«Οἱ πρόσφατες φυτεύσεις θ' ἀπαιτήσουν ἀναμόρφωση, ὥστε ν' ἀναδειχθεῖ ὁ ἀρχαιολογικός χώρος. Ὑπάρχουν μεγάλα δέντρα στό ἐσωτερικό τῶν ναῶν, καταστρατηγώντας τή δομή τῶν μνημείων, καί προκαλώντας καταστροφές. Παρά τό ὀξύμωρο τῆς ἀφαίρεσης δέντρων ἀπό ἓναν σημαντικό πνεύμονα τῆς Ἀθήνας, κρίνεται ἀπολύτως ἀναγκαία ἡ ἀπομάκρυνσή τους καί ἡ ἀναμόρφωση τῶν φυτεύσεων».

(ὄπου παραπάνω, σελ. 40)

Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν δέντρων πού τυχόν προκαλοῦν καταστροφές στά μνημεία εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία. Μία γενική ὅμως «ἀναμόρφωση τῶν φυτεύσεων» γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου μέ γνώμονα, πιθανόν, τήν ὀπτική συνέχεια τῶν μνημείων θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἀθάλακτη.

Γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ Κεραμεικοῦ, ἡ ομάδα μελέτης προβλέπει:

«Ἀπάλειψη ξενικῶν φυτῶν, καθώς καί ὅσων ἔχουν βλαπτικό σύστημα ριζῶν, καί συμπλήρωση μέ ντόπια εἶδη, μέ διακριτική σήμανση χώρου καί πορειῶν».

(ὄπου παραπάνω, σελ. 52)

Ἐχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ εἰσαγωγή ξενικῶν φυτῶν μπορεῖ νά ἔχει ἀρνητικές ἐπιπτώσεις στήν ἰσορροπία ἐνός οἰκοσυστήματος. Ἐχει ἀρχίσει πιά νά γίνεται συνείδηση ὅτι οἱ ἀναδασώσεις καί οἱ φυτεύσεις πρέπει νά γίνονται μέ ντόπια εἶδη πού ἀντέχουν στίς κλιματικές καί ἔδαφικές συνθήκες τῆς περιοχῆς. Ὅταν, ὅμως, «ὁ ξένος ἔχει ἤδη εἰσβάλει» τί κάνουμε; Θά κόψουμε τό φοῖνικα τοῦ Κεραμεικοῦ; Κι αὐτόν πού βρῖσκεται

ἔξω ἀπό τήν Ἀρχαία Ἀγορά καί φαίνεται ἀπό κάθε σημεῖο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου; Ἐπειτα τί εἶναι πιά ξένο καί τί ντόπιο; Οἱ φραγκοσυκιές μας ἤρθαν ἀπό τήν Ἀμερική. Κανεῖς, ὅμως, δέν θά μποροῦσε νά φανταστεῖ τήν ἑλληνική ὑπαιθρο χωρίς τίς φραγκοσυκιές, καί μάλιστα μέ τὰ φύλλα τους σημαδεμένα ἀπό τοὺς ὄρκους αἰώνιας ἀγάπης νεαρῶν ζευγαριῶν. Σενάριο θρίλερ θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει ἡ ἱστορία ἐθνικόφρονα πού θά ξύλωνε τὰ ξενικά φυτά τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου γιά νά τὰ ἀντικαταστήσει μέ τὰ ἀρωματικότατα, ταπεινά καί ἑλληνικά θαμνάκια τῆς εἰγανῆς, τοῦ δενδρολίβανου καί τῆς μυρτιάς.

Ἡ φυσική βλάστηση, ἡ φύτευση καί γενικά ἡ διαχείριση τοῦ πράσινου στούς ἀρχαιολογικούς χώρους ἔχει ἱστορία. Ἀπό τὰ ἱερά ἄλση τῆς ἀρχαιότητος ὡς τὰ τεχνητά ἐρείπια πού κοσμοῦσαν τοὺς ρομαντικούς κήπους τῆς Εὐρώπης τοῦ 18ου αἰῶνα καί τήν οικολογική προσέγγιση τοῦ αἰῶνα μας, ἔχουν διατυπωθεῖ πλήθος προτάσεων καί ἀπόψεων γιά τή σχέση μνημείων καί φύσης. Ἀξίζει νά μελετήσουμε αὐτή τήν ἱστορία καί νά διευκρινήσουμε τίς θέσεις καί τίς ἀπόψεις πού υἱοθετοῦμε. Ἐπισημαίνω τόν κίνδυνο νά ἀκολουθήσουμε ἀδασάνιστα μιά λογική «τακτοποίησης» τῆς φύσης χάριν μιᾶς ξεπερασμένης αἰσθητικῆς. Τονίζω τή συνεισφορά τοῦ κινήματος τοῦ ρομαντισμοῦ πού ἀνέδειξε τήν ὁμορφιά τῆς συνύπαρξης τῆς ἀγρίας φύσης μέ τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων, τήν αἰσθητική τῶν ἀκανόνιστων σχημάτων, τῶν πολλαπλῶν ἐπιπέδων, τῆς φθορᾶς πού ἐπιφέρει τό πέρασμα τοῦ χρόνου στά μνημεία, τοῦ ἀσυμπλήρωτου, τοῦ ἀνολοκλήρωτου καί τοῦ ἀποσπασματικοῦ πού ἀφήνει τή φαντασία ἐλεύθερη νά ἀνασυνθέσει τό παρελθόν καί προτείνει μιά ἰσοτιμῆ προσέγγιση τῆς φύσης καί τοῦ πολιτισμοῦ.

Φθινοπωρινό πρωινὸ τοῦ 2004. Περίπατος στήν Ἀρχαία Ἀγορά. Καί στόν Κεραμεικό, καί τό Ὀλυμπεῖο. Δίπλα στούς ἀρχαιολογικούς χώρους, στά Κέντρα Πληροφόρησης, οἱ τρισδιάστατες ψηφιακές ἀναπαραστάσεις τῶν μνημείων ἀναλαμβάνουν νά ἀνασυνθέσουν τό παρελθόν. Τῆ μαγεία, ὅμως, τῶν μνημείων ἀνάμεσα στίς λαδανιές, τὰ κέδρα καί τοὺς φοῖνικες καμία ἀναπαράσταση δέν θά τήν ἀναπαράγει. Ἡ θά βρῖσκεται ἐκεῖ, στό φυσικό τοπίο, ἡ πουθενά.

Λαδανία. Εἶδη λαδανιάς πού περιλαμβάνονται ἀπό Κόκκινο Βιβλίον τῶν Ἀπειλούμενων Φυτῶν τῆς Ἰταλίας.

Η ΛΑΪΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΩΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗ ΜΟΡΦΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

τῶν Petr. Bogatyřev καὶ Roman Jakobson

μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικά: Εὐαγγελὴ Ἰ. Ντάτση

Σ Η Μ Ε Ι Ω Μ Α

Τὸ κείμενο τῶν P. Bogatyřev καὶ R. Jakobson: «Ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία ὡς αὐτόνομη μορφή δημιουργίας» (Die Folklore als eine besondere form des Schaffens) δημοσιεύθηκε στὸ Donum natalicium Schrijnen, Nijmegen - Utrecht 1929, σσ. 900-13.

Οἱ συγγραφεῖς του, ὁ λαογράφος Πέτρο Μπογκατυριώφ καὶ ὁ γλωσσολόγος Ρομάν Γιάκομπσον — ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ ρωσικοῦ φορμαλισμοῦ τῆς δεκαετίας τοῦ '20, δουλεύοντας μέσα στὸ κλίμα τῶν ἀνατροπῶν τῶν ἐπιστημονικῶν προτεραιοτήτων τῆς ἐποχῆς, δημοσίευσαν τὸ κείμενο, ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση, ἕναν χρόνο μετὰ τὴν ἐκδόση στὸ Λένινγκραντ τῆς Μορφολογίας τοῦ παραμυθιοῦ τοῦ Vladimir Ja. Propp καὶ τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα ἡ μελέτη του: Οἱ μετασχηματισμοὶ τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν. Συγκυρία ποὺ δηλώνει τὴν ἐπικοινωνία τῶν συγγραφέων αὐτῶν τῶν ἔργων.

Ἡ αὐτονομία τῆς ποιητικῆς χρήσης τῆς γλώσσας, βασικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς λογοτεχνικότητας τῶν κειμένων, ὀδήγησε τοὺς δύο συγγραφεῖς στὴν ἔρευνα τῶν ὄρων παραγωγῆς ὄχι μόνο τῆς προσωπικῆς λογοτεχνίας ἀλλὰ καὶ τῆς λαϊκῆς-προφορικῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Θέτοντας τὸ ἐρώτημα πῶς λειτουργεῖ αὐτὸ τὸ ποιητικὸ σύστημα, δηλαδὴ ποιοὶ παράγοντες συμμετέχουν, μέ ποιούς ὄρους καὶ μέ ποιες τεχνικὲς διεργασίες, οἱ δύο μελετητὲς περιέγραψαν τὶς διαδικασίες τῆς δημιουργίας τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας. Διαπίστωσαν ὅτι καὶ ἡ λαϊκὴ-προφορικὴ λογοτεχνία, τὸ πλέον σύνθετο γλωσσικὸ ἐπικοινωνιολογικὸν τῆς ποιητικῆς χρήσης τῆς γλώσσας στίς προφορικὲς κοινωνίες, διέπεται ἀπὸ τοὺς αὐστηροὺς κανόνες ποὺ ὀρίζουν τὴν πρακτικὴν χρῆσιν τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος. Ἡ ἐργασία τους, φέρνοντας στὸ προσκήνιο τῆς ἔρευνας τοὺς τεχνικοὺς ὄρους τῆς δημιουργίας τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας, ἔδωσε ἀπάντησιν στὴ παλαιὰ καὶ ἰδιαίτερα εὐαίσθητο πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς δημιουργίας τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπάντησιν ἢ ὅποια, ὄντας ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε μορφή ἰδιοτελείας, ἀνατρέπει τὴν πολυαξιολογημένη καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις βολικὴν θέσιν ὅτι ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία δημιουργεῖται ὅπως καὶ ἡ προσωπικὴ: πίσω ἀπὸ κάθε ἔργο τῆς βρίσκειται ἕνας ποιητὴς-συγγραφέας.

Ἡ σύγχρονη ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα ἀσχολήθηκε, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, διεξοδικὰ μέ τὸ ἴδιο ζήτημα, δηλαδὴ ἀναζητήσασε τοὺς τεχνικοὺς ὄρους μέ τοὺς ὁποίους οἱ ἀμιγεῖς προφορικὲς κοινωνίες πραγματοποιοῦν τὴν μυθοπλασίαν τοῦ διωμένου χρόνου τους καὶ ἔφερε στὸ φῶς τοὺς μηχανισμοὺς μέ τοὺς ὁποίους ἡ προφορικὴ κοινότητα παράγει τὸν ποιητικὸν λόγον, ἐπαληθεύοντας τοὺς ὄρους λειτουργίας τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος. Ἡ κοινωνικὴ ὁμάδα ἔχει τὸν τελικὸν λόγον στὴ δημιουργία τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας, αὐτὴ ἐπικυρώνει τὰ νεωτερικὰ στοιχεῖα ποὺ εἰσάγουν στὸ δεδομένον σύστημα τῆς Langue τὰ μεμονωμένα ἄτομα ἀπὸ πρόθεση ἢ κατὰ τύχην. Καὶ αὐτὴ ἡ διαπίστωσις ἀποτελεῖ τὴν συμβολὴν τῶν δύο πρωτεργατῶν τῆς μελέτης τῆς ποιητικῆς τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας. Μιὰ συμβολὴν ποὺ ἐλάχιστα ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὴν σύγχρονην ἐπιστημονικὴν ἔρευναν.

Οπγηαῖος ρεαλισμὸς ποὺ χαρακτηρίζε κατὰ κύριον λόγον τὶς θεωρητικὰ κατευθύνσεις τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα ξεπεράστηκε ἤδη ἀπὸ τὰ νέα ρεύματα τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Μόνον σὲ ὀρισμένες ἀνθρωπιστικὰς ἐπιστῆμες, στίς ὁποίας οἱ μελετητὲς ἀφοσιώθηκαν ἀποκλειστικὰ στὴ συλλογὴν ὑλικῶν καὶ σὲ ἐπὶ μέρους εἰδικὰς μελέτας σὲ

σημεῖο ποὺ νὰ μὴν ἐκδηλώσουν κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ ὁποιαδήποτε ἀναθεώρησιν τῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν τους (γεγονὸς στὸ ὁποῖον ὀφείλεται καὶ ἡ καθυστέρησις τῶν θεωρητικῶν θέσεων τους), ὁ πγηαῖος ρεαλισμὸς κατόρθωσε νὰ ἐξαπλωθεῖ καὶ μάλιστα νὰ ἐνταθεῖ στίς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνα μας.

Ἔομως, ὅσο ξένη καὶ ἄν φαίνεται στοὺς σύγχρονους ἐπιστή-

μονες μιά παρόμοια φιλοσοφική άποψη (τουλάχιστον εκεί όπου δέν κατέληξε νά γίνει κατηχησμός καί άνελαστικό δόγμα), μιά δλόκληρη σειρά άπό διατυπώσεις, πού είναι άμεσο επακόλουθο τών θεωρητικών θέσεων του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, επιδιώνει σέ διάφορους πολιτισμικούς τομείς ως άχρηστο ύλικό λαθρεμπορίου, ως άπολίθωμα πού έμποδίζει τήν επιστημονική πρόοδο. Τυπική θέση του πηγαίου ρεαλισμού ύπηρεξε ή πλατιά διαδεδομένη άποψη τών νεογραμματικών, ότι ή άτομική γλώσσα είναι ή μιά καί μοναδική πραγματική γλώσσα. Διατυπωμένη έπιγραμματικά αυτή ή άποψη, ύποστηρίζει ότι, σέ τελευταία άνάλυση, μόνο ή δμιλία ενός όρισμένου άτόμου σέ μιά συγκεκριμένη στιγμή άντιπροσωπεύει τήν άληθινή πραγματικότητα, ένώ τά ύπόλοιπα δέν είναι παρά θεωρητικο-επιστημονική άφαίρεση. Όμως τίποτε δέν είναι πιό ξένο στήν προβληματική τής σύγχρονης γλωσσολογίας άπό αυτή τήν άποψη, ή όποια ύπηρεξε κι ένα άπό τά όχυρά τών νεογραμματικών.

Πλάι στήν άτομική καί ιδιαίτερη γλωσσική πράξη — τήν *parole*, σύμφωνα μέ τήν όρολογία του Φ. Ντέ Σωσύρ — ή σύγχρονη γλωσσολογία άναγνωρίζει καί τήν *Langue* σύστημα, πού άπαρτίζεται άπό ένα σύνολο συμβάσεων άποδεκτών άπό μιά όρισμένη κοινότητα γιά τήν επιβεβαίωση τής κατανόησης τής *Parole*. Σέ αυτό τό διυποκειμενικό παραδοσιακό σύστημα, ό μεμονωμένος όμιλητής μπορεί νά επιφέρει προσωπικές τροποποιήσεις οι όποιες, ώστόσο, μπορούν νά έρμηνευθούν μόνο ως προσωπικές αποκλίσεις άπό τή γλώσσα καί μόνο σέ άναφορά μέ αυτή τήν τελευταία: άποβαίνουν ώστόσο δεδομένα τής γλώσσας μόνο άπό τή στιγμή κατά τήν όποια ή κοινωνική όμάδα, ή όποια είναι φορέας τής δεδομένης γλώσσας, τίς επιλέγει καί τίς επικυρώνει ως άξίες γιά όλα τά μέλη τής. Έδώ άκριδώς έγκριεται ή διαφορά άφ' ενός άνάμεσα στους γλωσσικούς μετασηματισμούς καί άφ' έτέρου στά άτομικά γλωσσικά σφάλματα (*lapsus*) πού όφείλονται στήν ιδιορρυθμία, στό έντονο πάθος ή τίς αισθητικές τάσεις του άτόμου πού όμιλεί. Άν, εν τώ μεταξύ, θέταμε τό πρόβλημα τής «σύλληψης» αυτού ή του άλλου γλωσσικού νεωτερισμού, θά μπορούσαμε νά άναλογιστοΰμε μερικές περιπτώσεις στις όποιες οι γλωσσικές μετατροπές έκλαμβάνονται ως επακόλουθα μίας μορφής κοινωνικοποίησης, ως γενίκευση τών άτομικών γλωσσικών σφαλμάτων (*lapsus*) τής άτομικής διάθεσης ή τών αισθητικών παραμορφώσεων. Άκόμη μερικές γλωσσικές μεταβολές μπορούν νά άναπαραχθούν καί μέ άλλο τρόπο, εισάγονται δηλαδή ως ένα άναπόφευκτο καί νόμιμο επακόλουθο προγενέστερων μετασηματισμών τής γλώσσας καί πραγματοποιιοΰνται άμεσα στή γλώσσα (ή «μονογένεση» τών διολόγων). Έν πάση περιπτώσει, όποιοιδήποτε κι άν είναι οι καθοριστικοί παράγοντες μιας γλωσσικής άλλαγής, έμεις μπορούμε νά μιλοΰμε γιά «γένεση» ενός γλωσσικού νεωτερισμού, μόνο άπό τή στιγμή πού αυτός ύπάρχει ως κοινωνικό γεγονός, δηλαδή άπό τή στιγμή κατά τήν όποια ή γλωσσική κοινότητα τόν έχει ιδιοποιηθεί. Άν τώρα περάσουμε άπό τό χώρο τής γλωσσολογίας σέ εκείνον τής λαϊκής λογοτεχνίας, συναντοΰμε άνάλογα φαινόμενα. Η ύπαρξη ενός θέματος ως θέματος τής λαϊκής λογοτεχνίας άρχίζει μόνο άπό τή στιγμή κατά τήν όποια μιά δεδομένη κοινωνική όμάδα τό προσεταιρίζεται καί άπό αυτό επιδιώνει μόνο ό,τι αυτή ή όμάδα κάνει δικό τής. Άς υποθέσουμε ότι κάποιο μέλος τής κοινωνικής όμάδας έχει τραγουδήσει σέ στίχους κάτι δικό του. Άν αυτό τό προφορικό έργο πού δημιουργήθηκε άπό αυτό τό άτομο γιά τόν άλφα ή βήτα λόγο

δέν κατορθώσει νά γίνει άποδεκτό άπό τήν κοινωνική όμάδα, καί άν τά άλλα μέλη τής κοινότητας δέν καταφέρουν νά τό άφομοιώσουν, αυτό είναι καταδικασμένο νά χαθεί. Μόνη ή τυχαία επισήμανση κάποιου συλλέκτη μπορεί νά τό διαβάσει, μεταφέροντάς το άπό τή σφαίρα τής προφορικής ποίησης σέ εκείνη τής γραπτής λογοτεχνίας.

Ό κόμης Ντέ Λωτρεαμόν, Γάλλος ποιητής τής δεκαετίας του '60 του περασμένου αιώνα, άποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα τών λεγόμενων «καταραμένων ποιητών», δηλαδή τών ποιητών εκείνων τους όποιους οι σύγχρονοι τους τους άρνήθηκαν, τους άποσιώπησαν, δέν τους άναγνώρισαν. Αυτός λοιπόν ό ποιητής είχε δημοσιεύσει ένα ποιητικό κείμενο τό όποιο, όμως, δέν εκτιμήθηκε καί δέν του δόθηκε ή δυνατότητα νά διαδοθεί, όπως καί άλλα έργα του, τά όποια ένώσω εκείνος ζούσε παρέμεναν άνέκδοτα. Ό θάνατος τόν βρήκε στά 24 χρόνια του. Πέρασαν δεκαετίες, στή λογοτεχνία εμφανίζεται τό κίνημα του λεγόμενου «ύπερρεαλισμού», του όποίου μερικές άπόψεις άνταποκρίνονται στήν ποίηση του Λωτρεαμόν. Ό Λωτρεαμόν άποκαταστάθηκε: τά έργα του δημοσιεύθηκαν, ό ίδιος έγκωμιάσθηκε ως πρώτος διδάξας καί άσκησε επίδραση. Τί θά συνέβαινε όμως μέ τόν Λωτρεαμόν άν ήταν ποιητής τής προφορικής ποίησης; Οι ποιητικές συνθέσεις του θά είχαν έξαφανιστεί μέ τό θάνατό του, χωρίς νά αφήσουν ίχνη.

Θίξαμε εδώ τήν άκραία περίπτωση ενός συγγραφέα του όποίου είχε άπορριφθεί δλόκληρο τό έργο. Όμως είναι δυνατόν νά έχουν άπορριφθεί ή νά μήν έχουν προσεχθεί άπό τους συγχρόνους μεμονωμένα μόνο χαρακτηριστικά, μορφικές ιδιαιτερότητες ή μερικά μοτίβα. Σέ αυτές τίς περιπτώσεις, τό «περιβάλλον» προσαρμόζει στον έναυτό του, σύμφωνα μέ τίς δικές του άνάγκες, τό ποιητικό έργο, καί ό,τι τό περιβάλλον άπορριπτει δέν ύφίσταται καθόλου ως γεγονός τής λαϊκής λογοτεχνίας, τίθεται εκτός χρήσης καί χάνεται. Σέ κάποιο έργο του Κορσακον, μιά ήρωίδα του θέλει νά μάθει τήν εκδραση τής πλοκής προτού διαβάσει τό μυθιστόρημα. Άς υποθέσουμε ότι σέ μιά συγκεκριμένη εποχή ό μέσος άναγνώστης συμπεριφέρεται άνάλογα. Μπορεί επίσης κατά τήν άνάγνωση ενός έργου (ό άναγνώστης) νά παραλείψει όλες τίς περιγραφές τής φύσης τίς όποιες αισθάνεται ως κουραστικό καί άνιαρό, άχρηστο ύλικό. Όσο κι άν συμβαίνει νά παραποιείται ένα μυθιστόρημα άπό τόν άναγνώστη, όσο κι άν συμβαίνει ή σύνθεσή του νά έρχεται σέ αντίθεση προς τίς προδιαγραφές τών λογοτεχνικών έπιταγών τής εποχής, όσο κι άν γίνει άνεπαρκώς κατανοητό, αυτό, δυνάμει, συνεχίζει νά ύπάρχει. Θά έρθει μιά νέα εποχή ή όποια έμπρακτα θά άποκαταστήσει τά στοιχεία τά όποια άρχικά είχαν άπορριφθεί.

Άς μεταφέρουμε τώρα αυτά τά στοιχεία στήν περιορχή τής λαϊκής λογοτεχνίας. Άν υποθέσουμε ότι ή κοινωνική όμάδα άπαιτεί νά γνωρίζει εκ τών προτέρων τήν εξέλιξη τής πλοκής, θά δοΰμε ότι κάθε λαϊκή άφήγηση θά οικειοποιηθεί τόν τύπο σύνθεσης πού βρίσκουμε στό διήγημα του Τολστόι «Ό θάνατος του Ίβάν Ίλιτς», στό όποιο τό τέλος τής ιστορίας προηγείται άπό τή διήγησή τής. Άν οι περιγραφές τής φύσης δέν άρέσουν στήν κοινωνική όμάδα, αυτές άπορριπτονται άπό τό λαογραφικό ρεπερτόριο κλπ. Τελικά στή λαϊκή λογοτεχνία επιδιώνουν εκείνες μόνο οι μορφές, οι όποιες είναι λειτουργικές γιά μιά δεδομένη κοινότητα, καί φυσικά μιά όρισμένη μορφική λειτουργία μπορεί νά αντικατασταθεί άπό μιά άλλη. Όμως, μόλις μιά μορφή παύει νά λειτουργεί, στή λαϊκή λογοτε-

χνία πεθαίνει ενῶ στό λογοτεχνικό ἔργο διατηρεῖ τήν ἐν δυνάμει ὑπαρξή της.

Ἀκόμη ἓνα παράδειγμα ἀπό τήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας: οἱ λεγόμενοι «ewigen Gefahren», δηλαδή οἱ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι κατά τήν πορεία τῶν αἰώνων ἔχουν ἐρμηνευθεῖ μέ διαφορετικούς τρόπους, σύμφωνα μέ τίς διάφορες σχολές καί ἀπό τόν καθένα σύμφωνα μέ τή δική του ὀπτική γωνία καί μέ καινούργιο κάθε φορά τρόπο. Μερικά εἰδικά χαρακτηριστικά αὐτῶν τῶν συγγραφέων τά ὁποῖα στούς συγχρόνους τους φάνηκαν ξένα, ἀκατανόητα, ἄχρηστα ἢ ἀνεπιθύμητα, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ἀποκοτῶν μεγάλη ἀξία, γίνονται ξαφνικά δραστικά, δηλαδή μετασηματίζονται σέ δημιουργικούς συντελεστές τῆς λογοτεχνίας. Τί θά μπορούσε νά εἶχε συμβεῖ λ.χ. στήν προφορική ποίηση ἀπό τούς τολμηροῦς καί «ἀντισυμβατικούς» γλωσσικούς νεωτερισμούς τοῦ Λέσκωβ, οἱ ὁποῖοι μόνο ὑστερα ἀπό πολλές δεκαετίες ἐγιναν δημιουργικός παράγοντας τῆς λογοτεχνικῆς πρακτικῆς τοῦ Ρεμίζωφ, καθώς καί σέ ἐκείνη τῶν Ρώσων πεζογράφων πού ἀκολούθησαν. Τό περιβάλλον στό ὁποῖο ζοῦσε ὁ Λέσκωβ θά εἶχε ἀποκαθάρει τά ἔργα του ἀπό τά ἀλλότρια τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του. Μέ λίγα λόγια, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης διαφέρει ριζικά ἀπό τήν παράδοση τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας. Στή λαϊκή λογοτεχνία ἡ δυνατότητα ἐπαναδραστηριοποίησης τοῦ ποιητικοῦ γεγονότος εἶναι ἐξαιρετικά μειωμένη. Ἄν χυθοῦν οἱ ἐκπρόσωποι μιᾶς ὀρισμένης ποιητικῆς παράδοσης, αὐτή δέν μπορεῖ πιά νά ξαναζωντανέψει, ἐνῶ στή λογοτεχνία ἀναδιώνουν καί ἀποβαίνουν δημιουργικά φαινόμενα παλαιά, ἐνός ἢ καί περισσότερων αἰώνων.

Ἄπ' ὅ, τι εἰπώθηκε, συνάγεται ὅτι ἡ ὑπαρξή ἐνός ἔργου τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας προϋποθέτει ἀναγκαστικά τήν ὑπαρξή μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας ἡ ὁποία τό ἀποδέχεται καί τό ἐπικυρώνει. Στήν ἐρευνα τῶν φαινομένων τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας ποτέ δέν θά πρέπει νά χάνουμε ἀπό τήν ὀπτική μας τή θεμελιώδη ἀρχή τῆς *προληπτικῆς λογοκρισίας* πού ἀσκεῖ ἡ κοινωνική ὁμάδα. Χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ σκόπιμα τή λέξη *προληπτική*, ἐπειδή κατὰ τή μελέτη τοῦ λαογραφικοῦ γεγονότος δέν θά αἰτιολογήσουμε τό διογραφικό παρελθόν του, τή «σύλληψη» ἢ τήν «ἐμβρυακή» ζωή του, ἀλλά ἀκριβῶς τή *γέννησή* του ὡς γεγονότος τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας καί τή μετέπειτα τύχη του.

Οἱ λαογράφοι, καί περισσότερο ἀπ' ὅλους οἱ Σλάβοι, οἱ ὁποῖοι ἴσως διαθέτουν τό πιό ζωντανό καί πλούσιο λαογραφικό ὑλικό τῆς Εὐρώπης, συχνά ὑπερασπίζονται τήν ἀποψη ὅτι ἀνάμεσα στήν προφορική ποίηση καί στή λογοτεχνία δέν ὑπάρχει καμία διαφορά ὡς πρός τή γέννησή τους καί ὅτι τόσο στή μία ὅσο καί στήν ἄλλη περίπτωση δέν ἔχουμε νά κάνουμε παρά μέ ἀναμφισβήτητα ἔργα ἀτομικῆς δημιουργίας. Αὐτή ἡ ἀποψη ἔχει ἀσφαλῶς τήν ἀρχή της στή θεωρία τοῦ πηγαίου ρεαλισμοῦ: ἐφόσον δέν ἔχουμε καμία ἀμεση ἐμπειρία τῆς συλλογικῆς δημιουργίας, ὀφείλουμε νά ἀξιῶσουμε κατ' ἀνάγκη ἓνα ἄτομο δημιουργό, ἓναν γεννήτορα. Ἐνας τυπικός ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς τῶν νεογραμματικῶν τόσο στίς γλωσσολογικές σπουδές ὅσο καί στίς λαογραφικές, ὁ Βσέβολοντ Μύλλερ, ἐκφράζεται ὡς ἑξῆς γιά τό ἐπίμαχο θέμα τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας: «Ἄπό ποιόν ἐπινοήθηκαν: ἀπό τή συλλογική δημιουργικότητα τῆς μάζας: αὐτό εἶναι κάτι τό φαντασιακό, ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη ἐμπειρία ποτέ δέν ἔχει καταγράψει μιᾶ παρόμοια δημιουργία». Αὐτή ἡ πρόταση χωρίς ἄλλο ἀντανακλᾷ τήν καθημερινή πρακτική μας: ἡ τρέχουσα καί ἡ πιό κοινή μορφή δημιουργίας γιά μᾶς δέν εἶναι ἡ προφορική, ἀλλά ἡ γραπτή, καί

ἔτσι ὁ συνήθης τρόπος μέ τόν ὁποῖο δημιουργοῦνται οἱ παραστάσεις τῶν πραγμάτων προβάλλεται ἐγκεντρικά καί στή σφαῖρα τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας. Ὡς ἡμερομηνία γέννησης ἐνός λογοτεχνικοῦ ἔργου θεωρεῖται ἡ στιγμή κατά τήν ὁποία ὁ συγγραφέας του τό ἀποτυπώνει στό χαρτί. Ἀνάλογα, καί γιά τό προφορικό ἔργο ἡμερομηνία γέννησης θεωρεῖται ἡ στιγμή κατά τήν ὁποία ἀντικειμενικοποιεῖται γιά πρώτη φορά, δηλαδή ἡ στιγμή πού ἐκφωνεῖται ἀπό τόν ἀφηγητή, ἐνῶ στήν πραγματικότητα αὐτό τό ἔργο καθίσταται λαογραφικό γεγονός μόνο ἀπό τή στιγμή κατά τήν ὁποία υἰοθετεῖται ἀπό τήν κοινωνική ὁμάδα.

Οἱ ὑποστηρικτές τῆς ἀποψης τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτήρα τῆς λαϊκῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας ἔφθασαν στό σημεῖο νά ἀντικαταστήσουν τήν ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ μέ ἐκείνη τῆς ἀνωνυμίας. Γιά παράδειγμα, σέ ἓνα γνωστό ἐγχειρίδιο γιά τήν προφορική ρωσική ποίηση, διαβάζουμε: «Ἄν καί στήν περίπτωση ἐνός λατρευτικοῦ τραγουδιοῦ δέν γνωρίζουμε ποιός ὑπῆρξε ὁ ἐμπνευστής τοῦ λατρευτικοῦ ἔθιμου, ποιός ἦταν ὁ συνθέτης τοῦ πρώτου ὕμνου, εἶναι αὐτονόητο ὅτι αὐτό τό γεγονός δέν ἀντιφάσκει πρός τήν ἰδέα τῆς ἀτομικῆς δημιουργίας, ἀλλά ἀποδεικνύει μόνο ὅτι τό λατρευτικό ἔθιμο εἶναι τόσο παλαιό ὥστε ἐμεῖς δέν μπορούμε νά ἀνακαλύψουμε οὔτε τόν ἐμπνευστή του οὔτε τίς συνθήκες ἀπό τίς ὁποῖες προέκυψε τό τραγούδι, τό ὁποῖο παλαιότερα ἦταν στενά δεμένο μέ ἐκεῖνο τό ἔθιμο, καί ἐφόσον τό περιβάλλον στό ὁποῖο γεννήθηκε δέν εἶχε κανένα ἐνδιαφέρον γιά τό πρόσωπο τοῦ δημιουργοῦ, εὐλόγα δέν διατήρησε καμία μνήμη γι' αὐτόν. Συνεπῶς σέ αὐτή τήν περίπτωση ἡ ἰδέα τῆς συλλογικῆς δημιουργίας δέν ἔχει κανένα λόγο ὑπαρξῆς» (Μ. Σπεράνσκι). Αὐτή ἡ ἀποψη δέν ἔχει λάβει ὑπόψη της τό γεγονός ὅτι ἓνα λατρευτικό ἔθιμο δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τήν ἐπικύρωση τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, ὅτι εἶναι μιᾶ *contradictio in adjecto* καί ὅτι, κι ἂν ἀκόμη στή γένεση αὐτοῦ ἡ ἐκείνου τοῦ λατρευτικοῦ ἔθιμου ὑπάρχει ἀτομική πρωτοβουλία, ἡ ἀπόσταση ἀπό αὐτή μέχρι τό λατρευτικό ἔθιμο εἶναι τόσο μεγάλη, ὅσο ἡ ἀπόσταση ἀπό τήν ἀτομική γλωσσική παραποίηση ἕως τή γλωσσική τροποποίηση καθ' ἑαυτήν.

Ὅ, τι εἰπώθηκε γιά τή διαμόρφωση τοῦ λατρευτικοῦ ἔθιμου (ἢ γιά ἓνα ἔργο τῆς προφορικῆς παράδοσης) μπορεῖ νά ἰσχύσει καί γιά τήν ἐξέλιξή του (ἢ γιά τήν ἐξέλιξη τῶν λαογραφικῶν φαινομένων γενικά). Ἡ διαφορά, σύνθετος φαινόμενο στή γλωσσολογία, ἀνάμεσα στήν τροποποίηση τοῦ κανόνα καί στόν ἀτομικό νεωτερισμό (διαφορά τῆς ὁποίας οἱ συνέπειες δέν ἔχουν μόνο ποσοτική ἀξία ἀλλά καί ἀξία *ἀρχῆς καί ποιότητας*) παραμένει σχεδόν ἄγνωστη στό χώρο τῆς μελέτης τῶν λαογραφικῶν φαινομένων.

Μία ἀπό τίς πρωταρχικές διαφορές ἀνάμεσα στή λαϊκή λογοτεχνία καί στή λογοτεχνία ἐγκτεῖται στήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς οὐσίας τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου. Στή λαϊκή λογοτεχνία, ἡ σχέση ἀνάμεσα στό ἔργο τέχνης καί στήν ἀντικειμενικοποίησή του, δηλαδή στίς λεγόμενες παραλλαγές τοῦ ἔργου πού εἰσάγονται ἀπό τά διάφορα πρόσωπα πού τό «ἐκτελοῦν», ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή *langue* καί τήν *parole*. Τό λαογραφικό ἔργο εἶναι ἔξω-προσωπικό, ὅπως ἡ *langue*, καί ἔχει μόνο μιᾶ ἐν δυνάμει ὑπαρξή, δέν εἶναι παρά ἓνα σύμπλεγμα ἀπό καθορισμένους κανόνες καί παρορμήσεις, ἓνα προσχέδιο τῆς ὑπάρχουσας παράδοσης τήν ὁποία οἱ ἀφηγητές ζωογονοῦν μέ τίς ἀτομικές παρεμβάσεις τους ὅπως ἐνεργοῦν οἱ δημιουργικοί χρήστες τῆς *parole* σέ ἀναφορά μέ τή *lan-*

gue. Στό βαθμό πού αὐτοί οἱ ἀτομικοί νεωτερισμοί τῆς γλώσσας (καί τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας) ἀνταποκρίνονται στίς ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς ομάδας καί προδιαγράφουν τήν κανονική ἐξέλιξη τῆς langue (ἢ τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας), αὐτές κοινωνικοποιῶνται καί ἀποβαίνουν γεγονότα τῆς langue (ἢ στοιχεῖα τοῦ λαογραφικοῦ ἔργου).

Τό λαογραφικό ἔργο εἶναι ἀντικειμενικοποιημένο, ἔχει τή δική του συγκεκριμένη ὑπαρξη ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἀναγνώστη, καί κάθε νέος ἀναγνώστης στρέφεται ἄμεσα σέ αὐτό. Δέν συμβαίνει ὅπως συμβαίνει μέ τό λαογραφικό ἔργο, τοῦ ὁποῖου ἡ μετάδοση γίνεται ἀπό ἀφηγητῆ σέ ἀφηγητῆ, ἀλλά πρόκειται γιά μιά ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ἔργου μέ τόν ἀναγνώστη. Ἀσφαλῶς μποροῦν νά ληφθοῦν ὑπόψη ἐρμηνεῖες προηγούμενων σχολιαστών, ὅμως αὐτές δέν ἀποτελοῦν παρά μέρος τῶν συντελεστών τῆς μετάδοσης τοῦ ἔργου καί ὄχι τή μοναδική πηγή του, ὅπως στή λαϊκή λογοτεχνία. Ὁ ρόλος τοῦ ἀφηγητῆ ἑνός ἔργου τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας δέν μπορεῖ σέ καμιά περίπτωση νά ταυτιστεῖ μέ ἐκεῖνον τοῦ ἀναγνώστη ἢ αὐτοῦ πού τό ἀπαγγέλλει οὔτε ἐπίσης μέ τόν συγγραφέα ἑνός λογοτεχνικοῦ ἔργου. Ἀπό τήν ὀπτική γωνία αὐτοῦ πού ἀφηγεῖται τό ἔργο τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας ἀντιπροσωπεύει ἕνα γεγονός τῆς langue, εἶναι ἐξωπροσωπικό, ζεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτόν, μολονότι ὑπάρχει πάντοτε ἡ δυνατότητα νά τό παραποιήσῃ καί νά τοῦ προσθέσῃ νέα στοιχεῖα, γιά νά τό καταστήσῃ ποιητικότερο ἢ νά τό ἐκσυγχρονίσῃ. Γιά τόν συγγραφέα ἑνός λογοτεχνικοῦ ἔργου αὐτό συνιστᾷ ἕνα γεγονός τῆς parole. Δέν εἶναι δεδομένο ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλά κάτι πού ὀφείλει τήν πραγμάτωσή του στό ἄτομο. «Δεδομένο» εἶναι τό σύνολο τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων πού εἶχαν ἀπήχηση τή συγκεκριμένη στιγμή. Καί στή δική του βάση, δηλαδή στή βάση τῶν δικῶν τους μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν, τό νέο ἔργο ὀφείλει νά δημιουργηθεῖ καί νά συντονιστεῖ (εἶτε ἀφομοιώνοντας μερικά μορφολογικά τους γνωρίσματα εἶτε, ἀντίθετα, τροποποιώντας στοιχεῖα τους εἶτε ἀπορρίπτοντάς τα).

Μία λοιπόν ἀπό τίς βασικές διαφορές τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας ἀπό τήν προσωπική λογοτεχνία ἐγκτεῖται στό γεγονός ὅτι ἡ πρώτη ρυθμίζεται σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς langue ἐνῶ ἡ ἄλλη μέ τούς κανόνες τῆς parole. Σύμφωνα μέ ἕνα διακριτικό γνώρισμα τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας πού ἐπεσήμανε ὁ Ποτέμπνια, ὁ ἴδιος ὁ λαϊκός ποιητής καθόλου δέν νομιμοποιεῖται νά θεωρεῖ τό ἔργο του ἰδιοκτησία του καί τὰ ἔργα τῶν ἄλλων δημιουργῶν τοῦ περιβάλλοντός του ξένα. Ὁ ρόλος τῆς λογοκρισίας πού ἀσκεῖ ἡ κοινωνική ομάδα, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἐπισημάνει, εἶναι διαφορετικός στή λογοτεχνία ἀπ' ὅ,τι εἶναι στή λαϊκή λογοτεχνία. Ἐδῶ ἡ λογοκρισία εἶναι καθοριστική καί ἀποτελεῖ τήν ἀναγκαῖα προϋπόθεση τῆς ἴδιας τῆς γέννησης τοῦ ἔργου. Βέβαια, καί ὁ συγγραφέας λαμβάνει ὑπόψη του, σέ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό, τίς ἀπαιτήσεις τοῦ περιβάλλοντός του. Μόνο πού, ὅσο κι ἂν προσπαθεῖ νά ἀνταποκριθεῖ σέ αὐτές, δέν ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκείνη ἡ ἀδιαχώριστη λειτουργία ἀνάμεσα στή λογοκρισία καί στό ἔργο πού χαρακτηρίζει τή λαϊκή λογοτεχνία. Τό λογοτεχνικό ἔργο δέν εἶναι προ-καθορισμένο ἀπό τή λογοκρισία, δέν μπορεῖ νά κατευθύνεται ἀπόλυτα ἀπό αὐτή. Μπορεῖ μόνο νά προαισθάνεται κατά προσέγγιση τὰ αἰτήματα ἄλλοτε μέ εὐστοχία καί ἄλλοτε ὄχι. Ὑπάρχουν ἐξᾶλλου καί αἰτήματα τῆς κοινωνικῆς ομάδας τὰ ὁποῖα παραμελοῦνται τελείως.

Στόν τομέα τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας ἢ λεγόμενη «παραγωγή τῆς ἀγορᾶς» προσφέρει ἕνα κοντινό παράλληλο γιά τή σχέση

τῆς λογοτεχνίας μέ τούς καταναλωτές της, ἐνῶ ἡ λαϊκή λογοτεχνία βρίσκεται πιό κοντά στήν «ἐπί παραγγελία παραγωγή». Ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στά αἰτήματα τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καί στό λογοτεχνικό ἔργο μπορεῖ νά ὀφείλεται σέ ἀποτυχία ἢ σέ συνειδητῆ πρόθεση, ὅταν ὁ συγγραφέας ἐπιδιώκει νά ἀλλάξῃ αὐτά τὰ αἰτήματα καί μέ τή λογοτεχνία του νά διαπαιδαγωγῆσῃ τό περιβάλλον. Μιά παρόμοια προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νά ἐπηρεάσῃ τὰ ζητούμενα μπορεῖ νά μὴν τελεσφορήσῃ. Ἡ λογοκρισία δέν ὑποχωρεῖ ἀλλά ἀνάμεσα στούς δικούς της κανόνες καί στό λογοτεχνικό ἔργο δημιουργεῖται μιά δυσαρμονία. Γενικά ὑπάρχει ἡ ροπή νά φαντάζονται τούς λαϊκούς δημιουργούς κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν τοῦ λόγιου ποιητῆ, πρόκειται ὅμως γιά μιά μετατόπιση ἢ ὁποῖα δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. Σέ ἀντίθεση μέ τόν λόγιον ποιητῆ, ὁ λαϊκός δημιουργός — σύμφωνα μέ τήν ἐξαιρετική παρατήρηση τοῦ Ἀνίκωβ — δέν δημιουργεῖ κανένος εἶδους καινούργιο περιβάλλον, ἡ ἰδέα νά τροποποιήσῃ τό περιβάλλον τοῦ εἶναι κατ' ἀρχήν τελείως ξένη. Ἡ ἀπόλυτη κυριαρχία τῆς προληπτικῆς λογοκρισίας πού καθιστᾷ ἄκαρπη κάθε σύγκρουση τοῦ ποιητικοῦ ἔργου μαζί τῆς παράγει ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος δημιουργῶν-καταναλωτῶν, οἱ ὁποῖοι μετέχουν στήν ποιητική πράξη, καί ὠθεῖ τό κάθε ἄτομο νά παραιτηθεῖ ἀπό κάθε προσπάθεια καθυπόταξης τῆς ἴδιας τῆς λογοκρισίας.

Ἡ προσπάθεια νά ἐξαλειφθοῦν τὰ ὅρια ἀνάμεσα στήν ἱστορία τῆς προσωπικῆς λογοτεχνίας καί στήν ἱστορία τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας ἔφθασε στό ἀπόγειό της μέ τήν ἐρμηνεῖα τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας ὡς ἐκδήλωσης τῆς ἀτομικῆς δημιουργίας. Ἐμεῖς ὅμως, ὅπως προκύπτει ἀπ' ὅ,τι προαναφέραμε, πιστεύουμε ὅτι αὐτή ἡ θέση πρέπει νά ὑποβληθεῖ σέ μιά ριζική ἀναθεώρηση. Αὐτή ἡ ἀναθεώρηση θά πρέπει νά προσλάβῃ τό χαρακτηριστῆρα ἀποκατάστασης τῆς ρομαντικῆς ἀντίληψης πού μέ τόση δριμύτητα χτυπήθηκε ἀπό τούς ὑποστηρικτές ἐκείνης τῆς θεωρίας; Χωρίς ἀμφιβολία ναί. Ἡ ἄποψη πού διατύπωσαν οἱ ὀπαδοί τοῦ ρομαντισμοῦ, ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στήν προφορική ποίηση καί τήν προσωπική λογοτεχνία, περιεῖχε μιά σειρά ἀπό σωστές παρατηρήσεις. Πράγματι οἱ ρομαντικοί εἶχαν δίκιο ὅταν ὑπογράμμιζαν τόν συλλογικό χαρακτήρα τῆς προφορικῆς ποιητικῆς δημιουργίας καί τήν ἀντιπαρέβαλλαν μέ τή γλώσσα. Μαζί ὅμως μέ αὐτές τίς ὀρθές θέσεις, ὑπάρχουν στίς ἀντιλήψεις τους μερικῆς διατυπώσεις οἱ ὁποῖες δέν ἀντέχουν πιά στήν ἐπιστημονική κριτική τῶν ἡμερῶν μας. Πρῶτα ἀπ' ὅλα οἱ ρομαντικοί ὑπερεκτίμησαν τή γενετική ἀὐτονομία καί τόν πρωτογονικό χαρακτήρα τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας. Μόνο οἱ ἐργασίες τῶν μελετητῶν τῆς ἐπόμενης γενιάς ἀπέδειξαν πόσο μεγάλο ρόλο παίξει στή λαϊκή λογοτεχνία τό φαινόμενο τό ὁποῖο στή σύγχρονη γερμανική λαογραφία ὀρίζεται ὡς *ἐκπεσούσα κουλτούρα* (*gesunkenes Kulturgut*). Μπορεῖ νά σχηματιστεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι μέ τήν ἀναγνώριση τοῦ σημαντικοῦ ρόλου πού διαδραματίζει ἡ *ἐκπεπτωκυία* κουλτούρα στή διαμόρφωση τοῦ λαϊκοῦ ρεπερτορίου — μερικῆς φορές μάλιστα ἀναγνωρίζεται, στήν οὐσία περιορίζεται ὁ ρόλος τῆς συλλογικῆς δημιουργίας. Τὰ πράγματα, ὅμως, δέν ἔχουν ἔτσι. Τὰ λογοτεχνικά στοιχεῖα πού μετακινῶνται πρὸς τή λαϊκή λογοτεχνία ἀπό τὰ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα μποροῦν ἀσφαλῶς νά εἶναι τυπικά προϊόντα κάποιας προσωπικῆς πρωτοβουλίας καί ἀτομικῆς ἔμπνευσης. Ὅμως, ἐξαιτίας τῆς φύσης του τό πρόβλημα τῆς ἐρευνας τῶν πηγῶν τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας παραμένει ὡς πρὸς τήν οὐσία του

έξω από τα όρια της λαογραφίας. Κάθε πρόβλημα έτερογενών πηγών υπόκειται σε έπιστημονική έρμηνεία μόνο αν έξεταξεται από την όπτική γωνία του συστήματος μέσα στο όποιο όλοκληρώθηκε, και στην προκειμένη περίπτωση από την όπτική της λαϊκής λογοτεχνίας. Για την έπιστήμη του λαϊκού πολιτισμού, εκείνο που πρέπει να υπολογίζεται δεν είναι η προέλευση και η ύπαρξη έξωγενών πηγών, αλλά η λειτουργία του δάνειου στοιχείου, η έπιλογή και ό μετασηματισμός του προσλαμβανόμενου ύλικού. Κάτω από αυτή την άποψη ή πολύ γνωστή θέση: «ό λαός δεν παράγει αλλά αναπαράγει» αποδυναμώνεται, γιατί τίποτε δεν μās έξουσιοδοτεί να τραθήξουμε μιά ανυπέδλητη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην παραγωγή και την αναπαραγωγή, τοποθετώντας μάλιστα την τελευταία σε κατώτερη βαθμίδα. Αναπαραγωγή δεν σημαίνει παθητική αποδοχή, και με αυτή την έννοια ανάμεσα στον Μολιέρο, ό όποιος ξαναδουλεύει αρχαίες κωμωδίες, και στον λαό, ό όποιος για να χρησιμοποιήσουμε έκφραση του Νάουμαν «νοθεύει τό έντεχο τραγούδι», δεν υπάρχει σημαντική διαφορά. Η μεταφορά ενός έργου από τη λεγόμενη «μνημειακή τέχνη» στο λεγόμενο «πρωτογονικό» επίπεδο είναι καθ' έαυτή μιά δημιουργική πράξη. Τέτοια πράγματι είναι τόσο ή έπιλογή του έργου που μεταφέρεται, όσο και ή προσαρμογή του σε διαφορετικές συνήθειες και σε διαφορετικές ανάγκες. Οι προϋπάρχουσες λογοτεχνικές μορφές, από τη στιγμή που θα μεταφερθούν στη λαϊκή λογοτεχνία, καθίστανται ύλικό που υπόκειται σε μετασηματισμούς. Στη βάση πιά μιάς αλλαγμένης ποιητικής κατάστασης, μιάς διαφορετικής παράδοσης και μιάς διαφορετικής σχέσης με τίς άξίες της τέχνης, τό έργο ξαναεργονεύεται με καινούργιο τρόπο, ακόμη και ή έξωτερική μορφή του, ή όποια με μιά πρώτη ματιά φαίνεται ότι έμεινε αναλλοίωτη, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ταυτόσημη με τό πρότυπο. Σε αυτές τίς λογοτεχνικές μορφές, όπως λέει ό Τινιάνωφ, ή άξια των λειτουργιών μεταβάλλεται. Από τη λειτουργική όπτική γωνία, χωρίς την όποια δεν είναι δυνατή ή κατανόηση του καλλιτεχνικού γεγονότος, τό ίδιο τό λογοτεχνικό έργο, από τό ένα μέρος όντας έξω από την περιοχή της λαϊκής λογοτεχνίας και από τό άλλο υιοθετημένο από αυτή, αντιπροσωπεύει στην ούσια δύο διαφορετικές πραγματικότητες.

Η ιστορία του ποιήματος του Πούσκιν «Ό Ουσάρος» προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τό πώς λογοτεχνικές μορφές ό όποιες περνούν από τη λαϊκή λογοτεχνία στην προσωπική και αντίστροφα αλλάζουν τη λειτουργία τους. Η τυπική λαϊκή διήγηση που έχει ως θέμα την κάθοδο ενός άπλου ανθρώπου στον Κάτω Κόσμο (της όποιας τό ένδιαφέρον επικεντρώνεται στην περιγραφή διαβολικών παραστάσεων) μεταλλάσσεται από τον Πούσκιν σε μιά σειρά από τυπικές εικόνες με την άπόδοση ψυχολογικών γνωρισμάτων στα δρώντα πρόσωπα και ψυχολογικών κινήτρων στις πράξεις τους. Ό Πούσκιν προσέδωσε κωμική χροιά τόσο στον πρωταγωνιστή Ουσάρο όσο και στη λαϊκή δεισιδαιμονία. Τό παραμύθι που χρησιμοποίησε ό Πούσκιν είναι λαϊκό, στη μετάπλαση όμως που του έκανε ό ποιητής αυτή ή «λαϊκότητα» κατέληξε να είναι μιά αισθητική έπιπόηση, προσέλαβε δηλαδή την άξια ενός στίγματος. Ό άπλοικός λόγος του λαϊκού άφηγητή θεωρήθηκε από τον Πούσκιν ως έλκυστικό ύλικό για τη διασκευή του σε κανονικούς στίχους. Τό ποιήμα του Πούσκιν έπέστρεψε στη λαϊκή λογοτεχνία και έπαναλήφθηκε σε αρκετές παραλλαγές με τη μορφή του πιο δημοφιλοφύς έργου του ρωσικού λαϊκού θεάτρου, του *Τσάρου Μαξιμιλιανού*. Έδώ χρησιμοποιείται

μαζί με άλλα λογοτεχνικά δάνεια για να έμπλουτίσει τό έμβόλιμο έπεισόδιο, είναι δηλαδή ένα από τά νούμερα του ποικιλόχρωμου *Divertissements*, που άπαγγέλλεται από τον Ουσάρο, πρωταγωνιστή αυτού του έπεισοδίου. Η αυθάδης άλαζονεία του Ουσάρου, όχι λιγότερο από τίς κωμικές παραστάσεις των χθόνιων πνευμάτων, ανταποκρίνεται σωστά στην αισθητική του εϋτράπελου. Έννοείται βέβαια ότι τό *humor* του Πούσκιν, που ρέπει προς τη ρομαντική έιρωνεία, έχει έλάχιστα κοινά στοιχεία με τη φάρσα του *Τσάρου Μαξιμιλιανού*, την όποια εκμεταλλεύεται τό έργο του. Ακόμη, στίς παραλλαγές στίς όποιες έχει αλλάξει σχετικά λίγο, τό γαλουχημένο με τη λαϊκή λογοτεχνία κοινό προσλαμβάνει τό ποιήμα του Πούσκιν με αρκετά ξεχωριστό τρόπο, και προπαντός όταν άπαγγέλλεται στο πλαίσιο άλλων έπεισοδίων από λαϊκούς ήθοποιούς. Σε άλλες παραλλαγές αυτή ή αλλαγή των λειτουργιών πραγματοποιείται άμεσα στη μορφή: ή διαλογική μορφή, γνώρισμα της ποιητικής σύνθεσης του Πούσκιν, μετασηματίζεται με εύκολία σε λαϊκότερους διαλογικούς στίχους και από αυτό τό ποιήμα δεν άπομένει παρά τό γενικό αναιτιολόγητο σχήμα, στο όποιο παρεμβαίνουν μιά σειρά από τυπικά κωμικά καπρίτσια και τετριμμένα εϋφυολογήματα. Ωστόσο, όσο κι αν ή λαϊκή λογοτεχνία διασταυρώνεται με την προσωπική, όσο έντονες και άδιάλειπτες κι αν ύπηρξαν όί άμοιβαίες έπιρροές τους, όσο κι αν ή λαϊκή λογοτεχνία εκμεταλλεύτηκε τό λογοτεχνικό ύλικό και ή λογοτεχνία τό λαϊκό, αυτή ή πραγματικότητα καθόλου δεν μās έξουσιοδοτεί να καταργήσουμε τά βασικά όρια που χωρίζουν τη λαϊκή ποίηση από την προσωπική δημιουργία για να έρευνησουμε τη γενεαλογία των έργων της καθεμιάς.

Ένα άλλο σοβαρό λάθος της ρομαντικής αντιμετώπισης της λαϊκής λογοτεχνίας, εκτός από τη διαπίστωση του πρωτογονικού χαρακτήρα της, έγκειται στην άποψη ότι μόνο ένας λαός ό όποιος δεν είναι διαστρωματωμένος σε κοινωνικές τάξεις, δηλαδή ένα είδος συλλογικής προσωπικότητας, με ένιαία ψυχή και αντίληψη του κόσμου, ή αν προτιμάτε μιά κοινωνική ομάδα χωρίς τίς άτομικές εκδηλώσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας μπορεί να παράγει λαϊκή λογοτεχνία, και γενικά μπορεί να είναι τό υποκείμενο της συλλογικής δημιουργίας. Σήμερα αυτή τη σύνδεση ανάμεσα στη συλλογική δημιουργία και στην «πολιτισμικά πρωτόγονη κοινότητα» τη βρίσκουμε στο έργο του Νάουμαν και της σχολής του, ή όποια έχει αρκετά σημεία έπαφής με τούς ρομαντικούς. «Στη λαϊκή λογοτεχνία λείπει κάθε μορφή άτομισμού. Χωρίς έπιφύλαξη μπορούμε να άντλήσουμε ύποδείγματα από τό ζωικό βασίλειο. Η άληθινή λαϊκή δημιουργία είναι τέχνη έπικοινωνίας, αλλά κατά τον ίδιο τρόπο είναι προϊόν μιάς πραγματικής και άληθινής συλλογικής τέχνης, όπως είναι όί φωλιές των χελιδονιών, όί κηρύθρες των μελισσών, τά όστρακα των σαλιγκαριών» (H. Naumann, *Primitive Gemeinschaftskultur*, σ. 190). «Όλοι ύπακούουν στην ίδια ώθηση», γράφει ακόμη ό Νάουμαν για τούς φορείς του λαϊκού πολιτισμού, «όλοι έμπορούνται από τίς ίδιες αντίληψεις και από τίς ίδιες σκέψεις» (ό.π., σ. 151). Ωστόσο, σε αυτή την αντίληψη έλλοχεύει ένας κίνδυνος που ένυπάρχει σε όποιονδήποτε συλλογισμό που άνάγει άμεσα μιά κοινωνική εκδήλωση στη σφαίρα των νοστροπιών, όπως λ.χ. ή άναγωγή από τά επί μέρους χαρακτηριστικά της γλώσσας σε εκείνα της διάνοησης (κι εδώ ό Άντον Μαρτί (Anton Marti) άποσαφήνισε θαυμάσια τον κίνδυνο μιάς παρόμοιας ταύτισης). Τό ίδιο συμβαίνει και στη λαογραφία γενικά. Η άπόλυτη ήγεμονία ενός συλλογικού πνεύματος δεν είναι τελείως ά-

παραίτητη προϋπόθεση τῆς συλλογικῆς δημιουργίας, ἂν καὶ ἓνα τέτοιο πνεῦμα προσφέρει ἓνα ἰδιαίτερα εὐνοϊκὸ πεδίο γιὰ μιὰ παρόμοια πραγμάτωση τῆς συλλογικῆς δημιουργίας. Ἡ συλλογικὴ δημιουργία δὲν εἶναι καθόλου ξένη στοὺς πολιτισμοὺς στοὺς ὁποίους δεσπόζει ὁ ἀτομισμός. Ἄρκει νὰ θυμηθοῦμε τὰ ἀνέκδοτα πού κυκλοφοροῦν καὶ στίς μέρες μας στὰ κάπως καλλιεργημένα στρώματα, τὰ σχόλια καὶ τίς φημολογίες, τίς προλήψεις καὶ τίς μυθομανίες τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴ μόδα. Ἐξάλλου οἱ Ρῶσοι λαογράφοι πού εἶχαν κάνει ἐρευνες στὰ περίχωρα τῆς Μόσχας μποροῦν νὰ μιλήσουν καὶ νὰ ποῦνε πολλά γιὰ τὴ σχέση τοῦ πλούσιου καὶ ζωντανοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου μέ τὸν διαφοροποιημένο ἀπὸ κοινωνικὴ, οἰκονομικὴ, ἰδεολογικὴ καὶ ἠθικὴ ἀποψη κόσμου τῶν χωρικῶν.

Ἡ ἀντοχὴ τῆς προφορικῆς ποίησης (ἢ τῆς λογοτεχνίας) δὲν ἐρμηνεύεται μόνο μέ ψυχολογικὰ αἰτία, ἀλλὰ σέ σημαντικὸ βαθμὸ καὶ μέ λειτουργικοὺς λόγους. Ἄς δοῦμε λ.χ. τὴ συνύπαρξη τῆς προφορικῆς ποίησης μέ τὴ λογοτεχνία στοὺς ἴδιους καλλιεργημένους ρωσικοὺς κύκλους τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα: ἡ λογοτεχνία διεκπεραίωνε ἐδῶ μερικὲς πολιτισμικὲς λειτουργίες, ἢ προφορικὴ ποίηση μερικὲς ἄλλες. Στὸ ἀστικό περιβάλλον φυσικὰ ἢ λογοτεχνία εἶχε τὸ προβάδισμα σέ σχέση μέ τὴ λαϊκὴ λογοτεχνία, δηλαδή ἢ «παραγωγή τῆς ἀγορᾶς» εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν «ἐπί παραγγελία» παραγωγή. Ὅμως, στὸ «παραδοσιακὸ» χωριό, ἢ προσωπικὴ ποίηση ὡς κοινωνικὸ γεγονός εἶναι τόσο ξένη ὅσο ἢ παραγωγή τῆς «ἀγορᾶς». Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού γίνεται ἀποδεκτὴ ἢ θέση ὅτι ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία εἶναι καρπὸς συλλογικῆς δημιουργίας, ἢ ἐπιστήμη τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ βρίσκεται μπροστὰ σέ συγκεκριμένα προβλήματα. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἢ μεταφορὰ μεθόδων καὶ ἐννοιῶν πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ λογοτεχνικοῦ ὕλικου, στὸ χωρὸ τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας, συχνὰ ἀνέλυσε μέ προκατάληψη τίς ποιητικὲς μορφές τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας. Ἰδιαίτερα ὑποτιμήθηκε ἢ ἀξιοσημείωτη διαφορὰ πού ὑφίσταται ἀνάμεσα σέ ἓνα λογοτεχνικὸ κείμενο καὶ στὴν καταγραφή ἑνὸς ἔργου τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας, ἢ ὁποία ἤδη ἀναπόφευκτα τὸ παραμορφώνει καὶ τὸ μετατάσσει σέ μιὰ ἄλλη κατηγορία.

Θὰ ἦταν ἀσαφές νὰ μιλήσουμε γιὰ ταυτόσημες μορφές ὁσον ἀφορᾶ τὴν λαϊκὴ καὶ τὴν προσωπικὴ λογοτεχνία. Ἐτσι λ.χ. ὁ *στίχος*, ἐννοια ἢ ὁποία ἀπὸ μιὰ πρώτη ματιὰ φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἴδια σημασία τόσο γιὰ τὴν μιὰ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἄλλη, στὴν πραγματικότητα ἀπὸ λειτουργικὴ ἀποψη διαφοροποιεῖται σέ δάθος. Ὁ ὀξυδερκὴς ἐρευνητὴς τοῦ προφορικοῦ ρυθμοῦ (*style oral rythmique*), ὁ Μαρσέλ Γιόους (*Marcel Jouss*), ἔκρινε τόσο σπουδαία τὴ διαφορὰ τους ὥστε ὑποστήριξε ὅτι οἱ ἐννοίες «στίχος» καὶ «ποίηση» θὰ πρέπει νὰ κρατηθοῦν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ λογοτεχνία ἐνῶ γιὰ τὴν προφορικὴ ποίηση θὰ πρέπει νὰ υἱοθετηθοῦν οἱ ἀντίστοιχες ἐκφράσεις: «ρυθμικὸ σχῆμα» καὶ «προφορικὸ στυλ» ὥστε νὰ μὴν ἀποδοθεῖ σέ αὐτοὺς τοὺς ὅρους ἢ τρέχουσα λογοτεχνικὴ σημασία. Ἀποκαλύπτει μέ δεξιότητα τὴ μνημοτεχνικὴ λειτουργία αὐτῶν τῶν «ρυθμικῶν σχημάτων» καὶ ἐρμηνεύει μέ τὸν ἀκόλουθο τρόπο τὸ «προφορικὸ ρυθμικὸ στυλ», σέ ἓνα «περιβάλλον μέ ἀνθόρμητους ἀφηγητές»: «Ἄς φανταστοῦμε ὅτι μιὰ γλῶσσα διαθέτει δύο ἕως τρεῖς ἑκατοντάδες ὁμοιοκατάληκτες φράσεις καὶ τετρακόσια μέ πεντακόσια ρυθμικὰ σχήματα, πού μεταδιδίδονται μέ ἀπόλυτα σταθερὴ μορφή, χωρὶς τίς τροποποιήσεις τῆς προφορικῆς παράδοσης: στὴν προκειμένη περίπτωση ἢ προσωπικὴ ἐπινοήση θὰ συνίσταται στὴ διαμόρφωση, μέ ἀνάλο-

γες διαδικασίες, πάνω στὸ πρότυπο αὐτῶν τῶν ρυθμικῶν σχημάτων πού λειτουργοῦν ὡς ὑποδείγματα καὶ μέ τὴ δόθητα τυποποιημένων φράσεων, ἄλλων ρυθμικῶν σχημάτων, παρόμοιων στὴ μορφή, μέ ἴδιο ρυθμὸ καὶ δομὴ (...) καὶ πιθανόν μέ παρόμοιο περιεχόμενο». Ἐδῶ βρίσκεται σαφῶς ὀριοθετημένη ἢ σχέση ἀνάμεσα στὴν παράδοση καὶ στὸν αὐτοσχεδιασμὸ τῆς προφορικῆς ποίησης, σέ ἀνταπόκριση μέ τὴ σχέση *langue - parole*. Ὁ στίχος, ἢ στροφή καὶ ἄλλες ἀκόμη πιὸ περίπλοκες δομές σύνθεσης στὴ λαϊκὴ λογοτεχνία συγκροτοῦν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἓνα δυνατὸ ὑποστήριγμα τῆς παράδοσης, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, δεμένο στενά μέ τὸ πρῶτο, ἓνα ἀποτελεσματικὸ μέσο τῆς τεχνικῆς τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ (αὐθόρμητου νεωτερισμοῦ).

Ἡ τυπολογία τῶν μορφῶν τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας ὀφείλει νὰ στηριχθεῖ σέ θεμέλια ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς τυπολογίας τῆς λογοτεχνίας. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς φωνολογικῆς καὶ μορφολογικῆς τυπολογίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπίκαιρα προβλήματα τῆς γλωσσολογίας. Εἶναι ἤδη ἀποδεδειγμένο ὅτι ὑπάρχουν δομικοὶ νόμοι μέ καθολικὴ ἰσχύ, τοὺς ὁποίους δὲν παραδίδει καμιά γλῶσσα. Ἐξ αὐτοῦ καὶ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πλῆθος τῶν φωνολογικῶν καὶ μορφολογικῶν δομῶν εἶναι περιορισμένο καὶ ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σέ ἓναν σχετικὰ μικρὸ ἀριθμὸ βασικῶν τύπων καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ φαινόμενο συνδέεται μέ τὸ γεγονός ὅτι τὸ πλῆθος τῶν μορφῶν τῆς συλλογικῆς δημιουργίας εἶναι περιορισμένο. Τελικὰ ἢ *parole* προσφέρει μιὰ μεγαλύτερη ποικιλία μετασηματισμῶν σέ σχέση μέ τὴ *langue*. Αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας ἐπιβεβαιώνονται μέ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῆς ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος μέ τὴν ἀξιοσημείωτη πολυμορφία τῶν θεμάτων τῆς λογοτεχνίας καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ τῶν παραμυθιακῶν μοτίβων. Αὐτὴ ἢ ἐλαχιστοποίηση (τῶν βασικῶν δομῶν) δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ οὔτε μέ τὸν κοινὸ τόπο τῶν πηγῶν οὔτε μέ τὸν ἐνιαῖο ψυχισμό ἢ τίς ἐξωτερικὲς συνθήκες. Οἱ γενικοὶ νόμοι τῆς ποιητικῆς δημιουργίας προκαλοῦν τὸ σχηματισμὸ παρόμοιων θεμάτων καὶ, ὅπως οἱ νόμοι πού ρυθμίζουν τὴ δομὴ τῆς γλῶσσας, εἶναι καὶ αὐτοὶ περισσότερο ἐνιαῖοι καὶ ἰσχυροὶ στὴ συλλογικὴ δημιουργία ἀπ' ὅ,τι στὴν ἀτομικὴ.

Ἄμεση προτεραιότητα τῆς σύγχρονης λαογραφίας εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν μορφῶν τέχνης πού συναποτελοῦν τὸ πολιτισμικὸ σύστημα μιᾶς δεδομένης κοινότητας: ἐνός χωριοῦ, μιᾶς ἐπαρχίας, μιᾶς ἐθνότητας. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας τίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς μορφές πού ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύστημα, τὴν ἱεραρχία τους, τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σέ ἐκεῖνες πού εἶναι ἐνεργές καὶ σέ ἐκεῖνες πού ἔπαψαν νὰ εἶναι. Στὸ λαογραφικὸ ὕλικὸ δὲν ἐγγράφονται μόνο γεωγραφικὲς καὶ ἐθνογραφικὲς ομάδες ἀλλὰ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ομάδες μέ βάση τὸ φύλο (τὰ λαογραφικὰ τῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν), τὴν ἡλικία (παιδιά, νέοι, γέροι) ἢ τὸ ἐπάγγελμα (βοσκοί, ψαράδες, στρατιῶτες, ληστές κλπ.). Στὸ βαθμὸ πού αὐτὲς οἱ ἐπαγγελματικὲς κατηγορίες παράγουν λαογραφικὰ φαινόμενα γιὰ ἐσωτερικὴ χρήση, αὐτοὶ οἱ λαογραφικοὶ κύκλοι μποροῦν νὰ ἀντιπαραβληθοῦν μέ τίς ἐπαγγελματικὲς ἀρχές. Ὑπάρχουν ἐξάλλου λαογραφικὲς κατηγορίες πού ἐνῶ ἀνήκουν σέ μιὰ δεδομένη κατηγορία, προορίζονται γιὰ καταναλωτὲς ξένους πρὸς τὴ δική τους ομάδα. Σέ αὐτὲς τίς περιπτώσεις ἢ παραγωγή τῆς προφορικῆς ποίησης εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπαγγελματικὰ γνωρίσματα τῆς ομάδας. Ἐτσι λ.χ. σέ ἓνα μεγάλο τμῆμα τῆς ρωσικῆς ἐπιγράτειας τὰ θρησκευτικὰ τραγούδια τραγουδοῦνται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς *Kaliki perexozie* - πλανόδιους

ζητιάνους, οί όποιοι συχνά είναι οργανωμένοι σέ συντροφίες. 'Η άπαγγελία θρησκευτικών ποιημάτων άποτελεί μιά από τίς βασικές πηγές βιοπορισμού τους. 'Ανάμεσα σέ αυτή τήν περίπτωση του πλήρους διαχωρισμού ανάμεσα στόν παραγωγό και στόν καταναλωτή και στήν αντίθετη, κατά τήν όποία σχεδόν όλόκληρη ή κοινωνική ομάδα είναι ταυτόχρονα παραγωγός και καταναλωτής (όπως συμβαίνει στήν περίπτωση των παροιμιών, των άινιγμάτων, των άνεκδότων και μερικών τύπων λατρευτικών ή μή τραγουδιών), υπάρχει μιά όλόκληρη σειρά από ένδιάμεσους τύπους. Σέ ένα όρισμένο περιβάλλον μπορεί νά ξεχωρίσει μιά ομάδα προικισμένων ατόμων, τά όποία λίγο-πολύ μονοπωλούν τήν παραγωγή ενός συγκεκριμένου είδους τής λαϊκής λογοτεχνίας (λ.χ. τά παραμύθια). Δέν πρόκειται για επαγγελματίες. 'Η ποιητική δραστηριότητα δέν άποτελεί τήν κύρια άπασχόλησή τους, τήν πηγή του βιοπορισμού τους, είναι πιά πολύ έρασιτέχνες πού άφιερώνουν στήν ποίηση τόν έλεύθερο χρόνο τους. 'Εδώ δέν μπορεί νά δεδαιωθει ή πλήρης ταύτιση παραγωγού και καταναλωτή, ούτε όμως και ένας σαφής διαχωρισμός. Τά όρια είναι άκαθόριστα. 'Υπάρχουν άτομα τά όποία είναι λιγότερο ή περισσότερο άφηγητές παραιμιθιών, ταυτόχρονα όμως είναι και άκροατές. 'Ο έρασιτέχνης παραγωγός γίνεται εύκολα καταναλωτής και αντιστροφώς.

'Ακόμη και στήν περίπτωση τής διάκρισης παραγωγού - καταναλωτή, ή προφορική ποιητική δημιουργία είναι πάντοτε συλλογική, μόνο πού ό συλλογικός χαρακτήρας της προσλαμβάνει ιδιάζοντα χαρακτηριστικά. 'Εχουμε εδώ μιά κοινότητα παραγωγών και ή «προληπτική λογοκρισία» έξαρτάται λιγότερο άπ' τόν καταναλωτή άπ' όσο εάν υπήρχε ταύτιση παραγωγού - καταναλωτή, γιατί τότε ή «λογοκρισία» υπερασπίζεται έξίσου τά ένδιαφέροντα τής παραγωγής και τής καταναλωσης.

Μόνο σέ μιά περίπτωση ή προφορική ποιητική δημιουργία, μέ δεδομένη τήν υπόστασή της, βγαίνει έξω από τό χώρο τής λαϊκής λογοτεχνίας και δέν εκπροσωπεί πιά τή συλλογική δημιουργία: πρόκειται για τήν περίπτωση κατά τήν όποία μιά καλά οργανωμένη επαγγελματική ομάδα, έφοδιασμένη μέ μιά γερή επαγγελματική παρ άδοση, αντιμετωπίζει συγκεκριμένες ποιητικές συνθέσεις μέ τέτοιο δέος, ώστε νά προσπαθει μέ κάθε μέσο νά τίς προστατέψει από κάθε μεταβολή. 'Οτι αυτό είναι δυνατό νά συμβαίνει, σέ άπόλυτο ή σχετικό βαθμό, έπαληθεύεται από μιά σειρά ιστορικών παραδειγμάτων. 'Ετσι λ.χ. οί Βεδικοί ύμνοι μεταδιδάσκονται διά μέσου των αιώνων από τούς ιερείς από στόμα σέ στόμα, σέ συλλογές «μέ τό καλάθι», για νά χρησιμοποιήσουμε τή βουδιστική όρολογία. 'Ολες οί προσπάθειες ήταν προσανατολισμένες στό νά έμποδίσουν τήν παραποίηση των κειμένων και, εκτός από μερικούς νεωτερισμούς δευτερεύουσας σημασίας, αυτός ό στόχος πράγματι επιτεύχθηκε. 'Εκεί όπου τό έργο τής ομάδας συνίσταται μόνο στή διατήρηση ενός ποιητικού έργου τό όποιο κατέληξε νά γίνει άθικτος κανόνας, δέν υπάρχει πιά δημιουργική λογοκρισία, ούτε αυθόρμητη έκφραση ή συλλογική δημιουργία.

'Ως αντίσπ άθμισμα των περιορισμένων περιπτώσεων τής προφορικής ποίησης μπορούμε νά μνημονεύσουμε κι εκείνες τής λογοτεχνίας. Για παράδειγμα, υπάρχουν άνάλογες πρακτικές των άνώνυμων συγγραφέων και αντιγραφών του Μεσαίωνα, οί όποιες, χωρίς νά βγαίνουν από τά όρια τής λογοτεχνίας, τή φέρνουν ώστόσο πιά κοντά στήν προφορική παραγωγή: συχνά ό αντιγραφέας μεταχειρίζεται τό έργο πού προτίθεται νά

αντιγράψει ως ένα ύλικό στό όποιο μπορεί νά επιφέρει άλλες κλπ. 'Ομως, όσο πολυάριθμα κι άν είναι τά ένδιάμεσα φαινόμενα ανάμεσα στή συλλογική και τήν άτομική δημιουργία, δέν είμαστε διατεθειμένοι νά ακολουθήσουμε τό παράδειγμα εκείνου του σοφιστή ό όποιος έσπαζε τό κεφάλι του για νά βρει πόσους κόκκους άμμου θά έπρεπε νά αφαιρέσει από ένα σωρό άμμου για νά πάψει αυτός νά είναι σωρός. 'Ανάμεσα στις δύο πολιτισμικές σφαίρες υπάρχουν πάντοτε ζώνες συνόρων και επικοινωνίας. Τό γεγονός αυτό, ώστόσο, δέν μās δίνει τό δικαίωμα νά άρνηθούμε τήν ύπαρξη δύο διαφορετικών τύπων δημιουργίας και τή χρησιμότητα του νά είναι χωριστά.

'Αν ή προσέγγιση τής ιστορίας τής λαϊκής λογοτεχνίας μέ εκείνη τής λογοτεχνίας επέτρεψε στήν έποχή της νά αποφασιστούν μιά σειρά από προδλήματα γενετικού χαρακτήρα, ή διάκριση των δύο επιστημών θά επαναβεβαιώσει τήν άυτονομία του λαϊκού πολιτισμού, θά διευκολύνει πιθανότατα τήν έρμηνεία τής λειτουργίας τής λαϊκής λογοτεχνίας και τήν άνακάλυψη των δομικών άρχών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της.

ΛΙΓΟΤΕΡΗ ΔΟΥΛΕΙΑ

ΔΟΥΛΕΙΑ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ

Guy Aznar

(Προλογίζει ο André Gorz)

Κανείς άλλος μέχρι τώρα δεν απέδειξε τόσο πειστικά, τόσο έξυπνα και τόσο κατανοητά ότι είναι δυνατή η ανακατανομή της εργασίας, του χρόνου που απελευθερώνεται και του κοινωνικά παραγόμενου πλούτου: ότι είναι δυνατόν να καταστούν πιο ελαστικά ή και να εξαλειφθούν οι καταναγκασμοί των εργατών: ότι είναι δυνατή η εξάλωση της αυτονομίας σε απείρια τρόπων και με βάση τις ανάγκες, τις επιθυμίες, τις επιλογές του καθενός.

20 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ για τη ΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Καλλιδρομιόν 54α, 11473 Αθήνα
Τηλ.: 38 14 410 Fax: 38 28 174

Εκδοτικός Οίκος
Π. ΤΡΑΥΛΟΣ

ΔΥΟ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗ ΛΑΪΚΗ ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

«*Cheap Art*», ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, Χώρος Σύγχρονης Τέχνης, Βαρβάκειος Πλατεία 1968, 'Η χρονιά πού θά άλλαζε τόν κόσμο, Πολιτιστικό Κέντρο, Γκάζι

της Λουκίας Ρίτσαρντς

Είθισται πλέον τά έργα τέχνης πού αποστρέφονται τήν αισθητική πεπατημένη νά εκτίθενται σέ χώρους πού είτε στέγαζαν άλλοτε «νόν γκλάμορους» οικονομικές δραστηριότητες είτε περιβάλλονται από τά χνώτα τών «άνθρώπων τής διοπάλης».

Νά μία φορά πού ή «ύψηλή» μμείται τή «λαϊκή» κουλτούρα. 'Η μάλλον τή φθονεί, μιά πού στό τέλος επιτυγχάνει τόν έξοδελισμό αυτής και τού ζωτικού της χώρου. 'Ετσι γειτονιές όλόκληρες μεταμορφώνονται σέ Ντίσνεϋλαντ, ντεκόρ τών άκισμών τών δημιουργών και καταναλωτών τής άγοράς κουλτούρας. Τό άνακτορικό «χωριό» τής Μαρίας 'Αντουανέτας είναι ίσως ό μακρινός πρόγονος αυτής τής τάσης.

«*Cheap Art*» είναι ό τίτλος τών όμαδικών εκθέσεων εικαστικών τεχνών πού επαναλαμβάνονται περιοδικά τά τελευταία χρόνια. 'Ο τίτλος παραπέμπει στήν «*Arte Povera*». Λάθος. «*Cheap Art*» δέν σημαίνει τέχνη πού χρησιμοποιεί φτωχά και ταπεινά ύλικά, αλλά, κυριολεκτικά, τέχνη πού πουλιέται φτηνά.

Στή συντριπτική πλειοψηφία τους τά έργα τής έκθεσης άποτελούν εκφάνσεις άτιτισμού. Προσωπικά ήμερολόγια γραμμένα στά ιερογλυφικά. Δηλαδή άπροσπέλαστα. Τό έντυπωσιακό στοιχείο όμως είναι ή «νόρμα» τών καλλιτεχνών. Σχεδόν χωρίς έξαιρέση, όλα τά έργα έχουν τίσ ίδιες διαστάσεις: πλακάκι κουζίνας. 'Αν τό μικρό έργο τέχνης κοστολογείται φτηνά και τό μεγάλο άκριδά, όπως ύπονοει αυτή ή ρύθμιση, τότε πολύ φοβάμαι ότι αυτή ή ταρίφα άντιπροσωπεύει νοοτροπία ταπεισιέρηδων. Ποϋ πήγε ή «άντεργράουντ» χροιά, στήν όποία, ύποτίθεται, μās ύποβάλλουν τέτοιοι χώροι;

Φτηνή τιμή, λίγη τέχνη. 'Ακριδή τιμή, πολλή τέχνη. Τέλεια ή συμμετρία μέ τά φαινόμενα γιγαντισμού τής ύψηλης —άκριδής— σύγχρονης τέχνης.

Τό 1968 είναι χρονιά μακρινή, σχεδόν μυθική για τούς νεαρούς, στή συντριπτική πλειοψηφία τους, επισκέπτες τής έκθεσης «'Η χρονιά πού θά άλλαζε τόν κόσμο» στό Γκάζι. 'Εκθεση μέ φωτογραφίες τού πρακτορείου «*Magnum*», θε-

σμού στήν άγορά τού φωτορεπορτάζ. 'Η μυθολογία είναι άλλωστε μέσα στό πνεϋμα τής έκθεσης.

Μερικές από τίσ φωτογραφίες είναι πασίγνωστες, Σαϊγκόν, Πράγα, 'Ατλάντα, Παρίσι: τόποι τού 1968. 'Ωστόσο, δέν μās λένε τίποτα πέραν αυτού πού βλέπουμε. Δέν ύπονοϋ ότι είναι άποτυχημένες. 'Αντιθέτως, πρόκειται για μία εύτυχή σύζευξη είδησεογραφικής κάλυψης και αισθητικής τόλμης. 'Εδώ ό ρόλος τής λεζάντας είναι νά μās προσγειώσει στό πλαίσιο τής έποχής, νά μās βοηθήσει νά κατανοήσουμε περί τίνος πρόκειται. Διαφορετικά οί πρωταγωνιστές μεταλλάσσονται σέ σύμβολα, τά συμβάντα σέ μύθους: νιότη, άμφισβήτηση, έξεγερση, έναλλακτική κουλτούρα.

'Εχω τήν έντύπωση ότι ή έκθεση παρουσιάζει τό 1968 ψευτονοσταλγικά, σάν ένα άναπάντεχο όνειρο πού έσθησε άγωνα. 'Ενα πανηγύρι τής νιότης. Μετά τέρμα. 'Ενοχλούν έξάλλου οί γλυκανάλατες προβολές στό μέλλον πού ύπογραμμίζουν τή μοναδικότητα τής χρονιάς πού, αν ύποτεθεί ότι θά άλλαζε τόν κόσμο, έφυγε άνεπιστρεπτι. 'Αντιγράφω από δύο λεζάντες: «*Γιαγιά σήμερα, ή κοπέλα μέ τήν όμορφη πλάτη πού χορεύει στό ρόκ φεστιβάλ τής Βενετσιάνικης Παραλίας. Μόνιμη άνοιξη τής Καλιφόρνιας*» και «*'Η χίπινη κοινότητα τού Ντρόπ Σίτυ στό Κολοράντο άκολούθησε μέ ύπερβολική συνέπεια τά μινιμαλιστικά χίπικα ιδεώδη —ώς τήν ήπατίτιδα, λόγω μή χρησιμοποίησης τού άκριβού, για τά εισοδήματά της, σαπουνιού. Τό μωρό σώθηκε και διαπρέπει σήμερα ως χρηματιστής στή Νέα 'Υόρκη*». 'Ακμή και παρακμή, ιδανικά και άπομυθοποίηση. Σήμερα τί μένει; 'Ισως μόνο ή φωτογραφική γεινίαση στιγμιότυπων: 'Αμερικανοί και Βιετκόγκ, μικροαστοί και φοιτητές, Ρόμπερτ Κένεντυ και Μάρτιν Λούθερ Κίνγκ. Δέν άπομένει παρά νά τά συναρμολογήσουμε όπως θέλουμε στό κεφάλι μας.

Τό βίντεο τής έκθεσης ένισχύει τίσ ύποψίες ότι ό στόχος της δέν είναι ή τεκμηρίωση. Προβάλλεται χωρίς ύπότιτλους στά γαλλικά και όποιος έχει τήν ύπομονή νά τό παρακολουθήσει, διαπιστώνει ότι ή ταυτόχρονη εκφάνση τριών διαφορετικών άφηγήσεων τό καθιστά άκατανόητο. Προς τί αυτή ή δήθεν καλλιτεχνική διάθεση;

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ «ΤΖΟ» ΤΟΥ ΚΕΝ ΛΟΥΤΣ

της Ρούλας Δημοπούλου

Τό όνομά του είναι Joe, είναι άνεργος, περίπου αλκοολικός και μένει σ' ένα απ' τὰ εργατικά προάστια τῆς Γλασκώθης, σπάνια δείγματα τοῦ σύγχρονου δυτικού πολιτισμοῦ, ἐκεῖ πού ὁ ἄνθρωπος ξαναγυρίζει στή ζούγκλα περίπου ἀνεπιστρεπτι. Τέλος πάντων, ἔχουμε ξαναμιλήσει παλιότερα γι' αὐτές τίς συνοικίες-φαντάσματα, ὅπου ὁ καπιταλισμός ἐπέλεξε νά στοιβάξει τούς ἀνεργούς ἐργάτες του. Θά ποῦν ὅτι ἔχουμε ἔμμονες ἰδέες, ἂν συνεχίσουμε σ' αὐτό τόν τόνο.

Προτιμότερο νά ἐπιστρέψουμε στήν τέχνη, ἂν καί μιλώντας γιά τόν Κέν Λόουτς δέν μπορεῖς νά παραβῆς τούς κανόνες πού σοῦ ἐπιβάλλει ἡ τέχνη του. Δηλαδή νά μὴν μιλήσεις γιά κοινωνικούς ἀποκλεισμούς, γιά ξεπερασμένες ἰδεολογικές ἀνταρσίες, γιά παροπλισμένα συνθήματα καί εὐαισθησίες. Κι ὅμως, "Ὅσο κι ἂν ὁ καπιταλισμός ἀρνεῖται ν' ἀσχοληθεῖ μέ τό ὅτι ὑπάρχουν ἀνεργοί πού εὐκολα μετατρέπονται σέ ἀλκοολικούς, σέ τζάνκια, σέ πόρνες... "Ὅσο κι ἂν μπορεῖ νά λειτουργήσει ἄνετα ὡς σύστημα ἀγνοώντας ἕνα ἐνοχλητικό τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν χωρῶν στίς ὁποῖες ἀνθεῖ. "Ὅσο κι ἂν αὐτές οἱ χώρες — Ἀγγλία, Γαλλία, Γερμανία, ΗΠΑ... — φέρουν τίτλους καί γαλόνια πρώτης πλουσιότερης, δεύτερης, τρίτης ἰσχυρότερης χώρας στά διεθνή καλλιστεία τιμῶν... Ὑπάρχουν κάποιοι συγγραφεῖς, κάποιοι κινηματογραφιστές πού μιλοῦν γι' αὐτές τίς αἰώνια «ἐπικίνδυνες τάξεις» — γιά ν' ἀντιγράψουμε κάπως ἀναχρονιστικά τόν τίτλο τοῦ Louis Chevalier, "Classes laborieuses et classes dangereuses" (1978). Ὁ Κέν Λόουτς ἀνήκει σ' αὐτούς.

Κληρονομώντας μιά πολιτική εὐαισθησία, γιατί ὄχι, ἀπό ἕναν ἐργατικό καί συνδικαλιστικό 19ο αἰώνα, ὅπως ἦταν ὁ ἀγγλικός, προτείνει ἐδῶ καί χρόνια μιά ἀπροκάλυπτα ἀριστερή ἀνάγνωση τῆς κοινωνίας. Ὡς καλλιτέχνης, ἀδιαμφισβήτητος ρεαλιστής, ἐπιβάλλει στόν θεατῆ μιά ἀδυναμία ἀποστασιοποίησης ἀπ' τήν ὀθόνη ὅσο διαρκεῖ ἡ ταινία. Οἱ καταστάσεις πού περιγράφει δέ εἶναι τόσο πραγματικές — καί δυστυχῶς τραγικές — πού αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη περίπου νά ζητήσει συγγνώμη: «Μακάρι ὄλ' αὐτά νά μὴν εἶχαν καμιά σχέση μέ τήν πραγματικότητα».

Δέν μᾶς μιλάει γιά πράγματα περίεργα ὁ Κέν Λόουτς. Σέ καμιά ταινία του δέν τό ἔκανε. Γιά τόν Ἐμφύλιο τῆς Ἰσπανίας, γιά τή Νικαράγουα, γιά τούς ἐργάτες μᾶς μιλάει. Καί τώρα μᾶς ἔδειξε ἕναν ἀνεργο μέ χιούμορ, μέ εὐαισθησίες, ὄχι ἀποκτηνωμένο, πού ἐρωτεύεται, πού συναντᾶει μέσα στήν ἄθλια γειτονιά του ἀνθρώπους στά πρόθυρα τῆς ἀπόγνωσης.

Τούς θάζει νά παίξουν μπάλα καί σχηματίζει μιά «χρυσή ομάδα» πού κερδίζει ἕναν καί μοναδικό ἀγῶνα. Εἶναι λίγο Δόν Κιχώτης, ἀλλά τελικά δέν καταφέρνει καί πολλά πράγματα, μιά πού κι ὁ ἴδιος εἶναι κρικός τῆς ἴδιας σκουριασμένης ἀλυσίδας πού ἐνώνει τούς ἀνθρώπους τοῦ εἶδους του. Τά ἀδιέξοδα τόν ξεπερνοῦν, χτυπάει σέ τοίχους τόσο βίαια ὅσο καί τό πρώην «βαποράκι», μέλος τῆς ποδοσφαιρικής ομάδας (τῆς «πολυμελοῦς οἰκογένειας» τοῦ Joe) πού ἐπίμονα προσπαθεῖ νά προστατέψει.

Δέν εἶναι ἀπαισιόδοξη καί μοιρολατρική ἡ ταινία τοῦ Λόουτς. Σίγουρα, κανένας τους δέν ἔχει βρεῖ τήν ἀκρῆ ὅταν πέφτει τό ζενερίκι, ὑπάρχουν ὅμως μερικές βασικές εἰκόνες πού δείχνουν καθαρά τό πολιτικό μήνυμα τοῦ σκηνοθέτη: Ἡ σωτηρία — ἂν ἔρθει — θά ἔρθει μόνο μέσα ἀπό μιά συλλογική συνειδητοποίηση τῶν ἰδίων τῶν «καταραμένων» μαζῶν. Ὁ πατερναλισμός ἡ ἡ ἐλεημοσύνη δέν ἔχουν καμιά θέση στόν πολιτικό του λόγο. Ἀκόμη λιγότερο ἡ καταστολή. (Ἐκτός ἀπό μιά πολύ ἀστεία σκηνή, μ' ἕναν ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας, πού διαρκεῖ ἐλάχιστα, ἡ ἀπουσία τοῦ κράτους εἶναι ἐντυπωσιακή σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ταινίας.) Καμιά θέση δέν ἔχει ἐπίσης ἡ ἀτομική σωτηρία, ἡ προσωπική ἀνέλιξη. Οἱ βασικές αὐτές εἰκόνες, πού ἔχουν ἀξία σχεδόν συμβολικῶν πρωτοτύπων, εἶναι οἱ ἑξῆς: α) Ἡ πρώτη σκηνή τοῦ ἔργου, ὅπου ὁ ἀλκοολικός διηγεῖται τήν ἱστορία του στοῦς ὁμοίους του στό κέντρο ἀπεξάρτησης. β) Ὁ σχηματισμός τῆς ποδοσφαιρικής ομάδας, ὅπου ἀπό μόνη τῆς ἡ ἰδέα τῆς ομάδας εἶναι καθοριστική καί προστατευτική. γ) Ἡ διαπαιδαγώγηση τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, γιοῦ ἑνός ζευγαριοῦ τοξικομανῶν, πού ἀποτελεῖ ὑπόθεση ὄχι μόνο τῶν γονιῶν του ἀλλά μᾶς κοινωνικῆς λειτουργοῦ καί ἑνός ἀνεργου. Καί γι' αὐτούς πού θυμοῦνται καί παλιότερο Κέν Λόουτς, αὐτόν τοῦ ντοκυμανταίρ γιά τούς λμμενεργάτες τοῦ Λίβερπουλ, θά ποῦμε ὅτι πάντα εἶχε τήν ἴδια ἀντιμετώπιση τῶν πραγμάτων. Δικαίωμα στό λόγο ἔχουν μόνον αὐτοί πού ὑποφέρουν. Καί λύση θά δοθεῖ μόνο ἀπ' αὐτούς.

Καμιά θεωρητικοποίηση δέν ἐπεμβαίνει στό σενάριο τῶν ἔργων του. Οἱ ἠθοποιοί μοιάζουν νά ὑποδύονται τόν ἑαυτό τους. Ἄλλωστε αὐτή εἶναι καί ἡ μεγάλη ἀλήθεια τῶν ἔργων τοῦ Λόουτς: Οἱ ἠθοποιοί εἶναι συχνά κοινοί θνητοί πού δέχτηκαν νά ὑποδυθοῦν τή ζωή τους ἐπί τῆς ὀθόνης. Τό σενάριο εἶναι φτιαγμένο μέ ἀνάλογο τρόπο καί τό φιλμάρημα δέν ἀναλώνεται σέ φολκλορικά τοπία τῶν χωρῶν ἢ τῶν πόλεων τίς ὁποῖες καλύπτει. Ἐκεῖ βρίσκεται ὅλος ὁ ἐπαγγελματισμός τοῦ Κέν Λόουτς. Δέν εἶναι σπάταλος οὔτε σέ λόγια οὔτε σέ εἰκόνες. Ἐχει

άπλως τό βλέμμα καί τό πνεῦμα τού ἀνθρώπου πού πάει κατευθείαν στό οὐσιαστικό καί αὐτό μπορεῖ νά εἶναι τό κλείσιμο μιᾶς πόρτας, τό σκύψιμο τού κεφαλιού, τά κινιρισμένα ἀπ' τό τσιγάρο δάχτυλα... Ὁ Κέν Λόουτς δέν ἐπιδιώκει νά φτιάξει ἥρωες, νά ὀρίσει ἀρχηγούς, εἶναι γιά λόγους οἰκονομίας τού ἔργου πού ὑπάρχουν κάποιες κεντρικές φιγούρες. Ἡ ἱστορία τους εἶναι κοινότοπη καί μάλιστα πολυσυζητημένη. Καί ποιός δέν ἔχει ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἀνεργία, τήν πορνεία, τά ναρκωτικά; Καλῶς ἢ κακῶς. Δέν μᾶς ἀπασχολεῖ πρὸς στιγμήν.

Ἀντίθετα, μᾶς ἐνδιαφέρει νά καταλάβουμε πῶς ἀσχολήθηκε ὁ Κέν Λόουτς. Γιατί ἔφτιαχνε τό σενάριο ἐπὶ τρία χρόνια ἐνῶ κάλλιστα θά μπορούσε νά ἐμπνευσθεῖ ἀπό πλήθος δημοσιευμάτων, κινηματογραφικῶν ντοκουμέντων καί μαρτυριῶν καί νά κατασκευάσει, σέ συντομότερο χρόνο, μιᾶ ἱστορία περιγράφοντας τόν μυστηριώδη, τρομαχτικό καί ἐξωτικό χῶρο τού ὑπόκοσμου. Εἴμαστε ὅλοι μας τόσο καλά ἐνημερωμένοι ἐπ' αὐτοῦ μέσω τῶν διαφόρων ψευδοεκστρατειῶν εὐαισθητοποίησης πού θά μπορούσαμε τουλάχιστον νά τόν κρίνουμε. Θά μπορούσαμε νά τοῦ ἀντιπαράτάξουμε τίς δικές μας ἀπόψεις περί ὑπόκοσμου καί περιθωρίου. Ἡ τουλάχιστον θά μπορούσαμε νά κάνουμε κάποιες συγκρίσεις. Δυστυχῶς δέν μᾶς τό ἐπιτρέπει. Ἀρνεῖται νά μᾶς μετατρέψει σέ ἀδιάκριτους ματάκηδες, σέ ἀρρωστημένους καταστροφολάτρες πού ἀδημονοῦν νά παραδρεθοῦν στό δράμα μιᾶς ἡρωινομανοῦς πόρνης

ἴσα ἴσα γιά νά μπορέσουν ν' ἀναφωνήσουν «κρίμα» ἢ «ποιός τῆς φταίει, ἄς πρόσεχε».

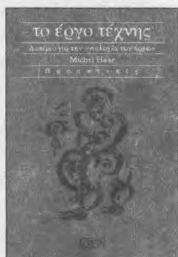
Ἡ μοναδική ἐπιφύλαξη καί ἴσως ἡ μοναδική δυσκολία τού ἔργου τού Λόουτς εἶναι ἀκριβῶς τό ὅτι παρ' ὄλη τήν ἀπλότητα καί τήν ἀμεσότητα τού περιεχομένου του — ἴσως ἄλλωστε καί ἐξαιτίας αὐτοῦ — ἀπευθύνεται σ' αὐτούς πού εἶναι ἤδη εὐαισθητοποιημένοι. Ἀπευθύνεται σ' αὐτούς πού δέν φοβοῦνται τήν πραγματικότητα, ὄχι γιατί τήν ἔχουν δεῖ στήν τηλεόραση, ἀλλά γιατί ἔχουν τίς ἰδεολογικές προϋποθέσεις νά τήν ἀντιμετωπίσουν. Ὁ Λόουτς δέν εἶναι φαταλιστής γιατί δέν ἀπευθύνεται σέ φαταλιστές. Ἄλλωστε, ποιός ἀπ' τούς κατοίκους αὐτῶν τῶν καταραμένων χῶρων πού περιγράφει — ἀν ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχε κάποιος πού θά ἔβλεπε τό ἔργο — θά μπορούσε νά καταλάβει ὅτι βρῆσκαται ἰσόδια παγιδευμένος σ' ἓνα πλέγμα ἀδιεξόδου, χωρίς ν' αὐτοκτονήσει; Ποιός ἀπ' αὐτούς θά μπορούσε ν' ἀποδεχθεῖ ὅτι ἀνήκει σέ μιᾶ «Χρυσή ὀμάδα» πού προπονεῖται σ' ἓνα λασπωμένο γήπεδο, χωρίς ἀθλητικές φόρμες, καί εἶναι καταδικασμένη πάντα νά χάνει ἐνῶ τό μόνο πού ἔχει νά περιμένει εἶναι μία καί μοναδική τυχαία νίκη; Ποιός θά μπορούσε ν' ἀποδεχθεῖ ὅτι καί μόνη ἢ ἐπιβίωσή του στόν σημερινό κόσμο δέν εἶναι παρά μιᾶ ἀπλή συγκυρία καταστάσεων πού τυχαῖα καί στιγμιαῖα ἐξουδετέρωσαν τούς μηχανισμούς πού προκαθορίζαν τή μονόδρομη ἐξέλιξή του: Τήν ὑποψηφία καί ἀθέλητη περιθωριοποίηση;

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Π Ρ Ο Ο Π Τ Ι Κ Ε Σ

ROGER DADOUN
Η ΒΙΑ

MICHEL HAAR
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ

ALAIN BADIOU
Η ΗΘΙΚΗ

THIERRY PAQUOT
Η ΟΥΣΙΑ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΒΙΒΛΙΟ;

Ἁγίου Δημητρίου θαύματα,

ἐκδόσεις ἼΑγρα, Ἀθήνα 1997

τοῦ Δημήτρη Κυρτάτα

Γιά εὐνόητους προσωπικούς λόγους, ὁ ἅγιος Δημήτριος μοῦ ἦταν πάντα μιά κοντινὴ καὶ οἰκεία μορφή, γιὰ τὴν ὁποία ὡστόσο γνώριζα ἐλάχιστα πράγματα. ἤξερα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν στρατιωτικὸ ἅγιο, πολιοῦχο τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ἐφιππο διώκτη τοῦ Τούρκου εἰσβολέα —πολὺ ἀργότερα ἔμαθα ὅτι δὲν ἦταν πάντα ἐφιππος καὶ ὅτι δὲν φοροῦσε πάντα τὴ στρατιωτικὴ του περιβολή.

Ἀκόμα καὶ ὅταν ἔπεσε στὰ χέρια μου ὁ νέος τόμος τῆς ἼΑγρας, οἱ γνώσεις μου γιὰ τὸν ἅγιο δὲν ἦταν πολὺ περισσότερες. Γι' αὐτὸ καὶ ἄρχισα νὰ τὸν φυλλομετρῶ, ἐκπληρώνοντας ἔτσι ἕνα παλαιὸ χρέος. Τὸ μάτι μου ἔπεσε στὸ πρῶτο θαῦμα, «περὶ τοῦ ἀπελπισθέντος ἐπάρχου», κι ἀμέσως μετὰ στὸ ἐνδέκατο θαῦμα «περὶ τοῦ βλασφημήσαντος ἐπάρχου». Στέκομαι στὰ θαύματα αὐτά, ὄχι μόνο ἐπειδὴ, λόγω τῶν ἡμερῶν, παρουσιάζουν κάποια ἐπικαιρότητα, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ μοῦ φαίνεται ὅτι εἰκονογραφοῦν μίαν ἀπὸ τίς πλέον ἐνδιαφέρουσες ιδιότητες τοῦ ἁγίου καὶ ἴσως τῆς θρησκείας γενικότερα στὸν βυζαντινὸ κόσμο. Ἡ ιδιότητα αὐτὴ πού συνδέει ἕναν ἅγιο μὲ ἕναν ἄρχοντα δὲν ἔχασε τελειῶς τὴν ἀξία της καὶ ἀφυπνίζεται κατὰ καιροῦς, ὅταν τὴν καλοῦν οἱ περιστάσεις. Ἔτσι ὁ νέος τόμος τῆς ἼΑγρας δὲν εἶναι μόνον ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἐνδιαφέροντες πού ἔχει ἐκδώσει ἀλλὰ καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς διδακτικότερους.

Ὅπως πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φίλους της, παρακολουθῶ τὴν πορεία τῆς ἼΑγρας ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτο της βιβλίο: τότε πού μὲ ἀφέλεια πιστεύαμε ὀρισμένοι ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ διαβάσουμε μίαν ἀπὸ τὰς νέες ἐκδοτικὴς προσπάθειες.

* Τὸ κείμενο αὐτὸ διαβάστηκε στὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου Ἁγίου Δημητρίου Θαύματα, ἐκδόσεις ἼΑγρα, Ἀθήνα 1997, πρῶτα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη στίς 7 Ἀπριλίου καὶ μετὰ, μὲ μικρὴ ἀλλαγὴ, στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ Θεσσαλονίκης στίς 19 Ὀκτωβρίου 1998, μίαν ἡμέραν μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν νομαρχιακῶν καὶ δημοτικῶν ἐκλογῶν καὶ μίαν ἑβδομάδα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐορτὴ τοῦ ἁγίου.

Φυσικὰ ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸς εἶναι ζήτημα ἂν προλαβαίνα νὰ διαβάσω ὅλα τὰ βιβλία της πού ἐντάσσονται στὰ στενῶς νοούμενα ἐνδιαφέροντά μου. Ὑποθέτω ὅτι τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τοὺς περισσότερους παλαιούς της φίλους.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας βιβλία της ἦταν φανερό ὅτι εἶχαμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα ἐγχείρημα πού ἀνταποκρινόταν στὰ αἰτήματα καὶ τίς εὐαισθησίες τῆς ἐποχῆς μας. Θαυμάζαμε τὴ μορφή τῶν βιβλίων, μὲ τὰ καλαίσθητα ἐξώφυλλα καὶ τὰ ἐπιμελημένα κείμενα. Μᾶς τραβοῦσε ταυτόχρονα ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων. Ἡ ἼΑγρα ἱκανοποιῶσε τίς ἀνάγκες μας σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε συνέβαινε συχνὰ νὰ ἐπιλέγουμε στίς ἀγορὲς μας περισσότερο τὸν ἐκδότη καὶ λιγότερο τὸν συγγραφέα ἢ τὸν τίτλο.

Ἐπὶ πρῶτον, ὅμως, καὶ κάτι σημαντικότερο πού προκαλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον. Νομίζω ὅτι ἀπὸ πολὺ νωρὴς ἀντιληφθήκαμε ἕνα στοιχεῖο «παραξενίσματος» πού χαρακτηρίζε πολλὰ βιβλία τῆς ἼΑγρας — ἂν μπορῶ νὰ χρησιμοποιήσω ἕναν διόλου τυχαῖο θεατρικὸ ὄρο. Ἄλλοτε μᾶς ἦταν οἰκείος ὁ συγγραφέας καὶ ἀνοίκετο τὸ ἔργο· ἄλλοτε οἰκείο τὸ θέμα, ἀλλὰ ἀνοίκεται ἡ πραγματεύσει του. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μὲ τὰ χρόνια μεταμορφωνόταν — πῶς θὰ ἦταν ποτὲ δυνατόν νὰ τυποποιηθεῖ καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνεται αὐτὸ πού προορίζεται νὰ ξενίσει— ἀλλὰ πάντως παρέμεινε εὐδιάκριτο καὶ ἐλκυστικό. Ἐπίμονα καὶ σταθερά, ἔκανε κάθε τόσο τὴν ἐμφάνισή του ἕνα νέο βιβλίο, πού μᾶς ὑπενθύμιζε τὴν ἰδιοτροπία καὶ τὴν πρωτοτυπία τῆς ἼΑγρας.

Ἐνα βιβλίο πού σημείωσε ἐπιτυχία χάρις στὸ συνδυασμὸ αὐτὸ πού προσπαθῶ νὰ περιγράψω ἦταν, γιὰ νὰ σταθῶ στὴν ἀρχαιογνωστικὴ σειρὰ πού γνώριζα καλύτερα, ὁ Ἡρόδοτος τοῦ Μαρωνίτη. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα μᾶς ἤρθε ὁ Πλίνιος τοῦ Λεβίδη. Μὲ τὸν Πλίνιο συνειδητοποιήσα γιὰ πρώτη φορὰ ὅτι τὸ «παραξένισμα», στὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκα, ὑπηρετοῦσε κάποιο συγκεκριμένο σκοπὸ. Γιὰ νὰ μᾶς κατευθεῖαν στὸ θέμα πού μὲ ἀπασχολεῖ, θὰ ἔλεγα ὅτι τουλάχιστον ὀρισμένες ἐκδόσεις τῆς ἼΑγρας θέτουν εὐθέως στὸν ἀναγνώστη τους τὸ ἐρώτημα: Τί εἶναι αὐτὸ τὸ βιβλίο πού κρατῶ στὰ χέρια μου; Ἡ, ἀκόμα γενικότερα, τὸν ρωτοῦν: Τί εἶναι ἕνα βιβλίο;

Τά Θαύματα του αγίου Δημητρίου είναι, κατά τη γνώμη μου, τό φημιότερο και τό προκλητικότερο δείγμα αὐτοῦ τοῦ προβληματισμοῦ, καθώς τά ἐνδιαφέροντα τοῦ ἐκδότη συνέπεσαν ἐντυπωσιακά μέ τά ἐνδιαφέροντα και τό ταλέντο τοῦ ἐπιμελητῆ. Ὁ τόμος πού καλοῦμαστε σήμερα νά ἀποτιμήσουμε συγκεντρώνει πολλά κείμενα, γραμμένα ἀπό διαφορετικούς συγγραφείς σέ διαφορετικές ἐποχές, κάτω ἀπό τελείως διαφορετικές συγκυρίες —δέν εἶμαι κἀν σίγουρος ὅτι μπορῶ νά πῶ πόσα ἀκριβῶς κείμενα περιλαμβάνει, καθώς ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ κειμένου τίθεται σέ ἀμφισβήτηση. Ἄλλα εἶναι λαϊκότροπα τῶν βυζαντινῶν χρόνων και παρατίθενται ταυτοχρόνως σέ νεοελληνική ἀπόδοση, ἄλλα ἀντλοῦνται ἀπό πρόσφατους ξενόγλωσσους τόμους και προσφέρονται μεταφρασμένα. Ὁρισμένα εἶναι σχολιασμένα και εἰκονογραφημένα. Ἐκτός ἀπό τήν εἰσαγωγή, τή βιβλιογραφία και τό εὑρετήριο, ὁ τόμος πλαισιώνεται και ἀπό ἕνα στιχοῦρημα Κύπριου ποιητῆ, γραμμένο τό 1913.

Ἄπο ἔλλειψη κατάλληλου ὄρου, θά χαρακτηρίζα τά Θαύματα πολυβιβλίο. Ἄλλά ὁ χαρακτηρισμός αὐτός εἶναι ἀπατηλός. Τά πολυβιβλία, ὡς συλλογές κειμένων, δέν μᾶς εἶναι ἀγνωστα. Στούς συλλογικούς τόμους, τά κείμενα ἐπιλέγονται συνήθως γιά νά συμπληρώσουν τό ἕνα τό ἄλλο ἢ γιά νά φωτίσουν τό ἴδιο θέμα ἀπό ἄλλη σκοπιά. Τά Θαύματα εἶναι σχεδιασμένα στή βάση μιᾶς ἄλλης λογικῆς.

Τό προφανές ἐνοποιητικό στοιχεῖο τοῦ τόμου εἶναι ὁ ἅγιος Δημήτριος, τά θαύματά του και ἡ Θεσσαλονίκη του. Τό βιβλίο ἀνοίγει μέ μιᾶ εἰσαγωγή πού ἀφήνει ἀμήχανο τόν ἀναγνώστη ὡς πρὸς τό ἐπίπεδο τῆς πραγμάτευσης. Ἀκολουθεῖ τό μαρτυρολόγιο τοῦ αγίου και μάλιστα σέ δύο ἐκδοχές. Αὐτό ἤδη ἀρχίζει νά προβληματίζει. Οἱ δύο ἐκδοχές δέν ἀντιφάσκουν εὐθέως μεταξύ τους, ἄλλά ἡ μία εἶναι σύντομη και ἡ ἄλλη ἐκτενής. Ἡ σύντομη θά μπορούσε νά συνοψίζει τήν ἐκτενή και ἡ ἐκτενή νά ἐμπλουτίζει τή σύντομη. Εἶτε τό ἕνα συμβαίνει εἶτε τό ἄλλο, στόν ἀναγνώστη προβάλλει ἡ ἔννοια τῆς κατασκευῆς. Ἐνα μαρτυρολόγιο παραπέμπει στήν ἀλήθεια. Δύο μαρτυρολόγια γιά τόν ἴδιο ἅγιο παραπέμπουν σέ δύο ἀλήθειες, και ἔτσι στήν ὑποκειμενικότητα τῆς ἀλήθειας.

Ἀκολουθοῦν δύο συλλογές θαυμάτων γραμμένες ἀπό διαφορετικά χέρια και ἀνεξάρτητες ἀπό τά μαρτυρολόγια. Πλούσιες σημειώσεις φωτίζουν τόν ἀναγνώστη σέ πολλά ζητήματα, μολονότι εἶναι ἐμφανῆς ἡ ἔμφαση σέ ἀρχαιολογικά και ὄχι σέ ἀγιολογικά θέματα. Ὑστερα ἀκολουθοῦν τέσσερα ἐπίμετρα. Ὅλα θαυμάσια, κατατοπιστικά και καλογραμμένα — ἐπιλεγμένα ἀπό εἰδικές μελέτες και ἐπιστημονικούς τόμους. Ἡ συνύπαρξή τους, ὅμως, εἶναι προκλητική. Δύο ἀπό αὐτά ἀλληλοαναιροῦνται εὐθέως και ἄλλα δύο προσπερνοῦν τήν ἀντίφαση και ἀκολουθοῦν τόν δικό τους δρόμο.

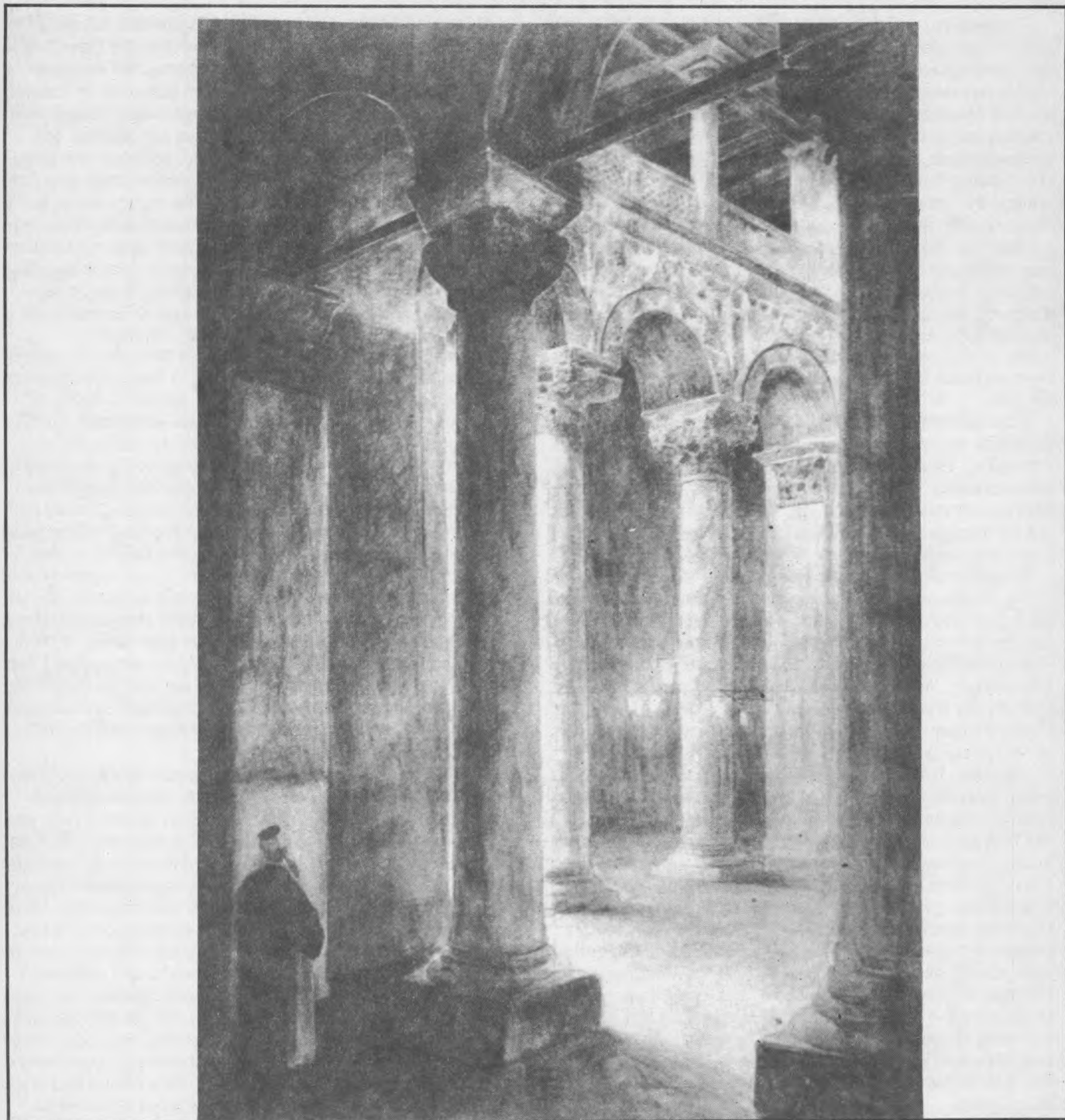
Ὁ μέγας βυζαντινολόγος Πῶλ Λεμέρλ (Paul Lemerle) ἐμπιστεύεται τούς συγγραφείς τῶν θαυμάτων και ἀντλεῖ πληροφορίες γιά τήν ἱστορία τῶν περιόδων στίς ὁποῖες ἀναφέρονται. Μία μία οἱ λεπτομέρειες πού ἐπισημαίνει γεμίζουν μέ συνέπεια, σάν ψηφίδες, ἕνα γνωστό ἀπό ἄλλοῦ περιγράμμα. Ὁ Πῶλ Σπέκ (Paul Speck) ἀμφισβητεῖ τά πάντα: τούς συγγραφείς, τίς συγγραφές, τίς περιγραφές και τήν ἱστορικότητά τους. Ἀμφισβητεῖ τό ὄνομα τοῦ πρώτου συγγραφέα ἄλλά και τόν ἴδιο τόν ἅγιο. Στά θαύματα τοῦ

Δημητρίου βλέπει θαύματα ἄλλου αγίου και στό πρόσωπο τοῦ φερόμενου συγγραφέα ἕναν ἅγιο πού δέν ἔγραψε τίποτα. Ὁ Χαράλαμπος Μπακιρτζής δέχεται τόν ἀγνωστο ἀπό ἄλλοῦ πρώτο συγγραφέα, ἄλλά πίσω ἀπό τή λατρεία τοῦ αγίου Δημητρίου βλέπει τήν ἀρχαιότερη λατρεία τοῦ Καβείρου. Μοιάζει νά ἀδιαφορεῖ γιά τήν ἀλήθεια τοῦ ἴδιου τοῦ αγίου, ἐνδιαφέρεται, ὅμως, πολύ γιά τήν ἀλήθεια τῆς παράδοσής του. Ὅπως σημειώνει πολύ χαρακτηριστικά, ἡ παρουσία τοῦ αγίου «μέσα στούς αἰῶνες και ἡ δραματική σχέση του μέ τή Θεσσαλονίκη εἶναι ἐντονότερη και ἀπό αὐτήν ἀκόμη τήν κατά καιρούς ἀμφισβητηθεῖσα ἱστορικότητά του». Και γιά νά μήν μείνει καμιά ἀμφιβολία ὡς πρὸς τήν ἀλήθεια τῆς παράδοσης, ὁ τόμος περιλαμβάνει και ἕνα στιχοῦρημα πού κρατᾶ ζωντανό τόν ἅγιο τοῦ θρύλου μέχρι τίς μέρες μας — ἡ σχεδόν.

Ἔτσι, ὅμως, ἀρχίζει νά χάνεται τό ἐνοποιητικό στοιχεῖο τοῦ τόμου. Διαδοχικά παρελαύνουν ὁ ἅγιος τῆς ἱστορίας, ὁ ἅγιος τοῦ μύθου, ἡ καλύτερα τῶν μύθων, ὁ ἅγιος τῆς παράδοσης και οἱ διάφοροι ἅγιοι τῶν μελετητῶν. Καθώς ἡ μορφή τοῦ αγίου ξεθωριάζει, διαλύεται και ἡ ἐνότητα τοῦ τόμου. Ἀντί γιά πολυβιβλίο, ὅπως τό ἔχουμε συνηθίσει, κρατᾶμε στά χέρια μας ἕνα βιβλίο πού ἀμφισβητεῖ τόν ἑαυτό του: ἕνα βιβλίο πού στέκεται κριτικά στόν ἑαυτό του. Γι' αὐτό και εἶπα προηγουμένως ὅτι ὁ τόμος ρωτᾶ τόν ἀναγνώστη του: Τί εἶναι τελικά ἕνα βιβλίο, τί εἶναι κάθε βιβλίο, ἀκόμα και τό δῆθεν ἄθωο, πού προσπαθεῖ νά κρυφτεῖ πίσω ἀπό τήν ἐνότητα ἐνός συγγραφέα ἢ ἐνός θέματος; Νά ἕνα βιβλίο πού δέν ἔχει οὔτε συγγραφέα οὔτε θέμα και πού καταχρηστικά διαθέτει ἕναν τίτλο. Ἐνα βιβλίο πού στεγάζει πολλούς ἐτερόκλητους συγγραφείς, ἕναν ἐπιμελητή πού δηλώνει στίς σημειώσεις του ὅτι ἀντλεῖ τίς πληροφορίες του ἀπό δύο ἄλλους ἐπιμελητές και μιᾶ μεταφράστρια πού ἀποκαλύπτεται ὅτι συνεπικουρεῖται ἀπό μιᾶ δευτέρα μεταφράστρια.

Ἐνα βιβλίο πού στέκεται τόσο κριτικά ἀπέναντι στόν ἑαυτό του, στέκεται, ὅπως τό βλέπω, κριτικά ἀπέναντι στόν ἀναγνώστη του. Γιατί ποιός εἶναι τελικά ὁ ἀναγνώστης ἐνός τέτοιου βιβλίου; Εἶναι ὁ ἐπιστήμονας και ὁ εἰδικός μελετητής, ὅπως μοιάζει νά ὑπαινίσσεται ἡ ἐπιστημονική βιβλιογραφία πού προτάσσεται προκλητικά στήν ἀρχή τοῦ τόμου, καθώς και τά δοκίμια τοῦ ἐπίμετρου; Εἶναι ὁ πιστός πού θέλει νά μάθει γιά τά θαύματα τοῦ αγίου, ὅπως δηλώνει ὁ κάπως ἀμήχανος τίτλος τοῦ τόμου και τό κύριο μέρος του; Εἶναι ὁ Θεσσαλονικιός πού μέσα στόν ἐνθουσιασμό και τίς ἀπογοητεύσεις τῆς χρονιᾶς πού πέρασε διατήρησε τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν ἱστορία τῆς πόλης του και γιά τήν ἱστορία τῶν θρύλων τῆς, ὅπως μᾶς ἀφήνει νά ἐννοήσουμε ἡ σφραγίδα τῆς πολιτιστικῆς πρωτεύουσας πού κοσμεῖ τό ἐξώφυλλο; Ἡ μήπως εἶναι ὄλοι αὐτοί μαζί, πού ἀθροιστικά θά ἐξασφαλίσουν κάποια ἐκδοτική ἐπιτυχία;

Οἱ δυνάμει ἀναγνώστες τοῦ τόμου εἶναι κατά τή γνώμη μου πολλοί. Ὁ πολυάσχολος πού δέν θά βρεῖ ποτέ χρόνο νά διαβάσει 550 σελίδες, θά διαβάσει ὅσες μπορεῖ χωρίς τύψεις γι' αὐτές πού θά ἀφήσει ἀδιάβαστες στό ράφι. Ὁ σκεπτικιστής πού δέν πιστεύει στά θαύματα, ἄλλά και δέν μπορεῖ νά ἀρκεστεῖ στήν ἀπόρριψή τους, θά ἱκανοποιηθεῖ μέ τήν κριτική ματιά ἐνός τόμου πού ξέρει νά ἀμφισβητεῖ χωρίς νά χλευάζει. Ὁ ἀναγνώστης πού διψᾷ γιά ἀφήγη-

ματα, θά απολαύσει τὰ ἀφηγήματα μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς σέ μιὰ μετάφραση πού σέβεται τὰ κείμενα καί τόν ἴδιο. Ὁ ἀπαιτητικός πού θέλει νά εἶναι βέβαιος ὅτι διαβάζει κάτι ἔγκυρο, θά ἰκανοποιηθεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι τόν τόμο ἐπιμελεῖται ἓνας εἰδικός μέ γνώσεις καί πρωτότυπες δικές του συμβολές στό θέμα. Μέ δύο λόγια νομίζω πώς σκιαγράφη-

σα τό εὐρύ κοινό τῆς ἐποχῆς μας· ἓνα κοινό πού διαθέτει γενική μόρφωση καί πού διψᾷ γιά ποικίλες πληροφορίες, πού διψᾷ γιά ἀμφισβήτηση ἀλλά καί πού ἀναζητᾷ ἴχνη δεδαιϊότητας μέσα ἀπό τήν ἀμφιβολία.

Ἐκεῖνο πού δέν μοῦ προκαλεῖ ἐντύπωση καί πού δέν τό συγκαταλέγω στά παραξενίσματα τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἓνα-

σχόληση με θαύματα τώρα, στο γέγραμμά του 20ού αιώνα. Νομίζω ότι οι μελετητές και το λόγο κοινό της εποχής μας είναι πολύ εξοικειωμένοι με τα θαύματα απ' ό,τι ήταν οι μορφωμένοι των αρχών του αιώνα μας και του ύστερου 19ου. Ίσως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι έχουμε πολύ καιρό να δούμε κάποιο θαύμα και το προσδοκούμε με κάποια προσμονή. Όταν πάλι σκέφτομαι ότι οι κάτοικοι της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, μέσα στη σλαβική παλίρροια που «καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας και της Ελλάδας καθ' αυτήν τουλάχιστον επί δύο χρόνια και δεν πρόκειται να αποσυρθεί από εκεί», για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του Λεμέρλ, θεωρούσαν τη σωτηρία της πόλης τους θαύμα, δεν βλέπω τίποτα τό παράδοξο.

Παράδοξο μου φαίνεται κάτι άλλο. Πολλοί μελετητές επιμένουν, ακόμα σήμερα, ότι τα μαρτυρολόγια και οι καταγραφές των θαυμάτων αγίων είναι προϊόντα της ευπιστίας και της απλοϊκότητας αγράμματων ανθρώπων του λαού. Ότι οι χριστιανικές εκκλησίες αποδέχτηκαν τη λατρεία των λειψάνων και τις ιαματικές τους ιδιότητες —κατάλοιπα της ειδωλολατρίας— επειδή σεβάστηκαν τη δεισιδαιμονία και τις άδολες ανάγκες του ποιμνίου των πιστών. Διαβάζοντας τα θαύματα του τόμου, καθώς και πλήθος άλλα παρόμοια κείμενα, διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για τό αντίθετο ακριβώς. Έχουμε σχεδόν πάντα να κάνουμε με έργα λογίων, συχνά μάλιστα κληρικών που βρίσκονταν υψηλά στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Αν δεν είχαμε άλλες μαρτυρίες, και έχουμε πολλές, ή μόρφωση και ή παιδεία τους προκύπτουν άβιαστα από τό ύφος τους. Ένας από τούς δικούς μας συγγραφείς διακρίνεται, όπως παρατηρεί ο Σπένκ, για «τήν κενολογία και τήν υπερβολική του τάση για ρητορικά σχήματα, που μάταια προσπαθούν να καλύψουν τήν άσημαντότητά του» — δύσκολη πρακτική για απλό άνθρωπο του λαού στο μέσο Βυζάντιο.

Όσο γνωρίζω, ή λατρεία των αγίων και ή πίστη στα θαύματα επιβάλλονται στην ιστορία του χριστιανισμού από πάνω προς τό κάτω, από τό ιερατείο στο ποιμνίο, από τούς μορφωμένους στους άμόρφωτους. Γι' αυτό χρησιμοποίησα προηγουμένως τήν έκφραση «λαϊκότερα» κείμενα: κείμενα που προσπαθούν να μιμηθούν τή γλώσσα του λαού. Δεν είμαι μάλιστα σίγουρος ότι πρόκειται καν για τέτοια προσπάθεια. Ξέρουμε πολύ λίγα για τόν γραπτό λόγο του λαού τής εποχής ώστε να τού αποδώσουμε παρόμοιο ύφος. Οι συγγραφείς των θαυμάτων του Δημητρίου, όπως και πολλοί άλλοι συγγραφείς θαυμάτων, μού δίνουν τήν εντύπωση ότι επιδεικνύουν τή μόρφωση και τήν ευρυμάθειά τους. Ο βαθμός στον όποιο περιγραφές τού είδους που περιλαμβάνει ό τόμος γίνονταν πράγματι αποδεκτές από τούς ανθρώπους του λαού είναι βεβαίως μιά άλλη ιστορία.

Στό θαύμα τού «βλασφημήσαντος επάρχου» βλέπουμε καθαρά μιά πολύ συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα να αποζητά και να εξασφαλίζει τήν προστασία τού αγίου. Σύμφωνα με τήν αφήγηση, ένας Βυζαντινός επάρχος άσκησε κάποτε υπερβολικές οικονομικές πιέσεις σε όρισμένους πολίτες από εκείνους που αναλάμβαναν τά δημόσια λειτουργήματα. Οι πολίτες αυτοί, που άνήκαν αναμφίβολα στα

εύπορα στρώματα τής πόλης, για να αποφύγουν ένα βάρος που ήταν πάνω από τίσ δυνάμεις τους, επικαλέστηκαν τή μαρτυρία τού αγίου Δημητρίου. Αντί να συνειστεί, ό επάρχος κατήγγειλε τή συμπαιγνία τού μάρτυρα με τούς διαμαρτυρούμενους πολίτες. Η βλασφημία αυτή τού κόστισε μιά βαρύτατη ασθένεια, από τήν όποια, παρά τή μεταμέλειά του, είναι ζήτημα αν κατάφερε ποτέ να θεραπευθεί πλήρως.

Όπως δείχνει ή συγκεκριμένη αφήγηση, όταν ή κοσμική έξουσία γινόταν υπέρμετρα καταπιεστική και άνάγητη, ή θρησκεία μπορούσε να αναλάβει τήν πολιτική εκπροσώπηση των άδικημένων. Δεν είναι προφανές αν με τήν εκπροσώπηση αυτή οι άδικημένοι έβρισκαν τό δίκαιο τους. Έβρισκαν πάντως ένα ήθικό στήριγμα τό όποιο, σε τελική ανάλυση, ήταν άποδεκτό και από τήν κοσμική έξουσία. Η άλλη λύση θά ήταν ή αυτοοργάνωση και ή εξέγερση. Γι' αυτό και οι άρχοντες που ήθελαν να επιβάλλονται στους πολίτες φρόντιζαν να τούς αφήνουν άνοιχτή τή θύρα τής θρησκευτικής έκφρασης. Όσο καταπιεστικότερες ήταν οι άρχές, τόσο στενότερους δεσμούς διατηρούσαν με τούς εκκλησιαστικούς θεσμούς, ακόμα και όταν αυτοί έπαιρναν τό μέρος των κατατρεγμένων. Η θρησκευτική διαμαρτυρία και ή πίστη στη θαυματουργική παρέμβαση των αγίων ήταν προτιμότερες από τήν αυτοοργάνωση και τήν εξέγερση. Να μήν ξεχάσω βεβαίως να σημειώσω ότι οι κοσμικές έξουσίες είχαν και μιά τρίτη έναλλακτική λύση: να συμμορφώνονται με τή βούληση των πολιτών. Τά *Θαύματα τού αγίου Δημητρίου* μās θυμίζουν ότι αυτό δεν συνέβαινε συχνά.

Θά μπορούσα να άπαριθμήσω κι άλλα προβλήματα που ό τόμος των *Θαυμάτων* μās καλεί να έντοπίσουμε και, γιατί όχι, να προσπαθήσουμε να επιλύσουμε. Η σκέψη μου πάει μοιραία και στη διδακτική πράξη. Αν κατορθώναμε να άποκτήσουμε τέτοια πολυβιβλία ως έπίσημα διδακτικά έγχειρίδια, τότε όλη ή συζήτηση για τό ένα ή τά πολλά συγγράμματα θά ήταν περιττή. Τό καλό σύγγραμμα δεν είναι αυτό που χρειάζεται κάποιο άλλο για να τό συμπληρώσει ή να τό διορθώσει. Τό καλό σύγγραμμα είναι αυτό που διορθώνει τόν έαυτό του, που άμφισβητεί τόν έαυτό του και που δίνει στον άναγνώστη του έφόδια για να τό κρίνει και να τό συμπληρώσει. Νομίζω ότι με τά *Θαύματα τού αγίου Δημητρίου*, όπως τά σχεδίασε και τά εξέδωσε ό κ. Μπακιρτζής, βρισκόμαστε πολύ κοντά σε αυτό που έχουν ανάγκη οι εκπαιδευτικοί μας θεσμοί.

Πολύ κοντά και ταυτοχρόνως πολύ μακριά. Γιατί μόλις κατακτηθεί έναν νέο είδος βιβλίου, σταματά και πάλι να βρίσκεται στην πρωτοπορία. Τά δύο μαρτυρολόγια στην αρχή τού τόμου θά διαβάζονται σύντομα χωρίς να ξενίζουν: Όπως διαβάζουμε όλοι σήμερα τήν Καινή Διαθήκη, χωρίς να μās προβληματίζει ή διαπίστωση ότι ένα θεόπνευστο βιβλίο ξεκινά με τέσσερα εθαγγέλια. Έχουμε ξεχάσει εδώ και αιώνες τό σκάνδαλο που προκαλούσαν στους πρώτους τους άναγνώστες οι άλληλοαναιρούμενες αφήγήσεις τους. Μόνη έλπίδα για να διατηρεί ένα βιβλίο στοιχειά παραξενίσματος είναι να ανακαλύπτει διαρκώς νέες άπαντήσεις στο προκλητικό ερώτημα: Τί είναι τελικά ένα βιβλίο; Η, άλλως, τί βιβλία άπαιτούν οι καιροί μας;

OUR DOMINIONS BEYOND THE SEAS

’Η

Η ΒΙΩΣΙΣ ΤΩΝ ΣΤΙΧΩΝ

’Ανδρέας ’Εμπειρῆκος

τοῦ Γιώργη Γιατρομανωλάκη

1 Ἰανουαρίου 1942

’Εν ὄψει ὅλων τῶν καιρῶν
’Εν ὄψει ὅλων τῶν ἐκτάσεων
Μιά πρώτη μέρα προχωρεῖ
Πάμπολλες ἄλλες τήν ἀκολουθοῦν
’Από τ’ ἀνάκτορα τῶν παγετώνων
Μέχρι τῶν παλατιῶν τῆς μεσημβρίας
’Οπου μιά κόρη μέ ὠραίους μαστούς
Λικνίζεται μέσ’ σι’ ὄνομά της Πρώτη Μέρα
Κι ἀλλάζει πέπλους σύμφωνα μέ τοῦς καιρούς
Λαμβάνουσα τήν σημασία της ἀναντιρρήτως
’Από τοῦς κύκλους τοῦ Ζωδιακοῦ
Πού πάντοτε τήν ὀνομάζουν Πρώτη
Πρώτη Καλή καί Κορυφαία
’Ενώ πολλοί τήν λέν’ Ἀγκενταμπία
’Η Μόνιμον Ἄστρο στή Μέση τῆς Ἀνατολῆς

’Ανάλυμα

1. ’Ο χρόνος ἤρchiσε καλά. Μεγάλες ἐπιτυχίες τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ στή Ρωσία, σημαντικές ἐπιτυχίες τῶν Ἄγγλων πέρ’ ἀπ’ τήν Βεγγάζη, στή Μέση Ἀνατολή.

Κατά τήν γνώμην μου ὅμως ὁ πόλεμος θά διαρκέσῃ ἀκόμη ἐπί μακρόν, παρά τήν τεραστίαν δύναμι τῆς Βρετανικῆς Ἀυτοκρατορίας καί τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως καί παρά τήν εἴσοδο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν μέ τά ἀνεξάντλητα μέσα των στόν παγκόσμιον Ἀγῶνα. Θά χρειασθοῦν νομίζω τουλάχιστο δύο ἢ τρία χρόνια ἀκόμη γιά νά νικήσουμε τοῦς Γερμανούς ὀλότελα, ἐκτός ἂν γίνῃ καμία ἐπανάστασις στή χώρα των καί καταργηθῇ τό ἐθνικοσοσιαλιστικόν καθεστῶς. Ὅσοι προβλέπουν πῶς ὁ πόλεμος θά τελειώσῃ ὀπωσδήποτε σέ τρεῖς, τέσσαρις ἢ σέ ἕξι μῆνες, κάνουν μεγάλο λάθος. Οἱ Γερμανοί θρῖσκονται σέ μεγάλο βάθος μέσ’ στήν καρδιά τῆς Ρωσίας καί μολοντί χάσανε τίς μάχες τῆς Μόσχας καί τοῦ Ροστώδ, χάρε

στήν ἥρωική ἀντίστασι τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, δέν νομίζω πῶς οἱ σημερινές των ὑποχωρήσεις μᾶς ἐπιτρέπουν νά ποῦμε ὅτι θά φύγουν γρήγορα ἀπό τά πολῦτιμα ἐδάφη πού μέ τόσες θυσίες καί τόσους κόπους κατώρθωσαν νά καταλάβουν, ἕως τή στιγμή πού ἤρχισαν οἱ ἀντίπαλοί τους τίς θαυμαστές ἀντεπιθέσεις των.

’Ας μήν ἀταπατώμεθα λοιπόν ἀπό ἐπιπολαιότητα ἢ ἐπειδή πεινάμε. Τό τέλος τοῦ πολέμου θά ἔλθῃ βέβαια καί μέ περίλαμπρη νίκη, μά δέν θά ἔλθῃ οὔτε σέ τρεῖς οὔτε σέ ἕξι μῆνες. Θά ἔλθῃ ὅταν ἐξοπλισθοῦν οἱ σύμμαχοι ὅσο χρειάζεται — ἠθικά καί ὕλικά — γιά ἕνα τέτοιο ἀγῶνα. Θά ἔλθῃ ὅταν ἡ παράταξις μας, πού σήμερα κατά μέγα μέρος ἀμύνεται ἀκόμη, ἀναλάβει τήν πλήρη πρωτοβουλία καί τήν ὀλοκληρωτικήν ἐπίθεσι — τήν χαρμόσυνη καί πανηγυρικήν. Ἀλλά καί ἐτσι δέν νομίζω ὅτι θά ἔλθῃ γρήγορα τό τέλος τοῦ πολέμου γιὰτί ἀντίθετα ἀπ’

ὅ, τι σκέπτονται πολλοί, πιστεύω πώς οἱ Γερμανοὶ θὰ πολεμήσουν μέ φανατισμό, μέ λύσσα καί σάν καλοὶ στρατιῶται πού εἶναι καί ὅταν ἀκόμη ἀρχίσουν νά ὑποχωροῦν, γιατί ἡ ἀπελπίσια χαλυβδώνει τούς δυνατούς λαούς καί δέν μποροῦμε νά ἀρνηθοῦμε πώς, καίτοι κάθε ἄλλο παρὰ ἀήττητος, ὡστόσο εἶναι ἕνας πάρα πολύ μεγάλος λαός ὁ γερμανικός, ἀδιάφορο ἂν εἶναι ἔλεεινές οἱ πολιτικές του δοξασίες καί μισητές σέ μᾶς οἱ ἐπιδιώξεις του.

Μέ ἄν δέν πρόκειται νά ἔλθῃ γρήγορα τό τέλος τοῦ πολέμου, θὰ ἔλθῃ ἀσφαλῶς σιγά-σιγά καί ὅπως τό θέλουμε, ἐφ' ὅσον διατηρώντας ὀπωσδήποτε τήν πρωτοβουλία, ἐξακολουθήσουμε νά κτυποῦμε ἀλύπτητα καί δλοένα πιό δυνατά τήν Γερμανία καί τούς ἄλλους δύο πλοκάμους τοῦ τριμελοῦς τέρατος πού περισφίγγει, καταδυναστεύει καί μαστίζει δλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα.

Μέ τήν ἐπίθεσι λοιπόν, ἀλλά ἰδίως μέ τήν ἐπίθεσι ὅταν θὰ διεξάγεται ἐπάνω σέ γερμανικά ἐδάφη καί ὅταν μέσα στίς ἰαχές καί τήν κλαγγή τῶν τρομακτικῶν συγκρούσεων θὰ ἀντηχοῦν οἱ δόγγοι τῆς ἰδίας τῆς Γερμανίας καί ὄχι μόνο τῶν στρατιωτῶν της, ὅταν θὰ ἀκούονται ἀδιάκοπα οἱ πάταγοι τῶν σπιτιῶν καί τῶν κτιρίων πού θὰ καταρρέουν καί θὰ σωριάζονται στόν τόπο τῶν ἰδιῶν τῶν Γερμανῶν, μέσα στά δικά τους χωριά καί μέσα στίς δικές τους πόλεις, ὅταν θὰ ποτίζονται οἱ πεδιάδες καί οἱ δρόμοι τοῦ κυρτωμένου(;) Ράιχ μέ ἀφθονο αἶμα γερμανικό, τότε μονάχα θὰ τελειώσῃ ὁ πόλεμος καί θὰ τελειώσῃ ὄχι μέ κάποια νίκη σχεδόν θεωρητική, ὅπως τό 1918, μά μέ καλά, γερά, ἀσύντριφτα σφυρηλατημένη τήν Νίκη, πού χωρίς αὐτήν τήν ποιητική καί ὄχι μόνο ποσοτική νίκη, καμιά εἰρήνη, ἀκόμη καί ἡ πιό δίκαιη, ἀκόμη καί ἡ πιό καλοπροαίρετη δέν θὰ μποροῦσε νά ἐδραιωθῇ χωρίς νά διατρέχῃ τόν κίνδυνο νά πῶσῃ πάλι σέ χίλια συντριμμάτα ὑστερα ἀπό δέκα, εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια. Μόνο ἔτσι — δηλαδή μέ μιά γερά σφυρηλατημένη νίκη θὰ μπορέσουμε νά δημιουργήσουμε τίς ἀπαραίτητες ἐκείνες προϋποθέσεις πού χωρίς αὐτές θὰ εἶναι πολύ δύσκολο νά θεμελιώσουμε σωστά τήν εἰρήνη καί νά ἐφαρμόσουμε τούς ὅρους τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τοῦ Ἀτλαντικοῦ ἢ ὀποιονδήποτε ἄλλου ἀνάλογου χάρτου καί νά προχωρήσουμε ὁ καθένας καί ὄλοι μαζί στήν τόσο ποθητή καί τόσο ἀναγκαία ἀνάπλασι τοῦ κόσμου τούτου.

2. «Μιά πρώτη μέρα προχωρεῖ...»

Ἡ πρώτη μέρα ἐνός χρόνου μοιάζει μέ τούς Πρώτους ἢ τίς Πρῶτες πού σέρνουν τούς χορούς.

Ὁ ἀδερφός μου Κίμων μοῦ χάρισε σήμερα ὡς πρωτοχρονιατικό δῶρο μίαν ἀκουαρέλλα πού παρίστανε ἕξ Κρητικούς μέ θράκες καί χαντζάρια σέ στάσι χοροῦ. Κάτω ἀπό τίς χρωματιστές φιγούρες, στό μεγάλο λευκό περιθώριο, εἶναι γραμμένοι τέσσερις στίχοι κατάλληλοι γιά μαντινάδα:

«Ἐχει ὁ καιρός γυρίσματα νά γιάνουν τά φτερά μας καί νά τά θροῦμε, Ἑλλάδα μας πάλι τά πρωτινά μας».

Ἀπ' ὅσους ἑλληνικούς χορούς γνωρίζω, μοῦ ἀρέσουν περισσότερο οἱ κρητικοί, ὁ χασάπικος καί ὁ μπάλος.

3. Τά «ἀνάκτορα τῶν παγετῶνων» μοῦ θυμίζουν, ἀπό τή μιά μεριά, σπῆλαια θαθεῖα μέ σταλακτίτες, πού ἔτυχε νά δῶ στήν Ἑλβετία, ἀπό τήν ἄλλη, τό παλάτι τοῦ Βάκιγγχαμ καθώς καί ἄλλα χιονοσκεπή μέγαρο τοῦ Λονδίνου καί τοῦ Παρισιοῦ, ὅπως ἐνεφανίζοντο στίς παραμονές τῶν Χριστουγέννων καί τῆς Πρωτοχρονιάς.

4. «Μέχρι τῶν παλατιῶν τῆς μεσημβρίας».

Τό πρῶτο παλάτι πού μοῦ ἔκανε ἐντύπωσι σέ τόπο μεσημ-

βρινό εἶναι τό παλαιό βασιλικό ἀνάκτορο τῆς Ἀθήνας. Τό συσχετίζα σχεδόν πάντοτε μέσα στίς ἀναμνήσεις μου μέ τόν βασιλικό κήπο, ὅπου πῆγαινα τακτικά ὡς μικρό παιδί μαζί μέ τήν ἀγγλίδα δασκάλα μου καί μέ τ' ἀδέλφια μου καί ὅπου ἀργότερα, ἰδίως ὅταν ἀρχισα νά διαβάζω πιό πολύ, προσπαθοῦσα συχνά νά πλαισιώσω μέ τά δένδρα του, μέ τά ἄνθη του, μέ τά νερά του καί μέ τίς τόσο κατάλληλες γιά ρεμβασμούς ἀναρίθμητες χλοερές γωνίες του, λογῆς-λογῆς φαντασιώσεις, περιπέτειες, ταξίδια, μέ μιά λέξη χίλια-δυό δνειροπολήματα πού ἔκανα πληθωρικά μέσα στά ἄνθη του καί κάτω ἀπ' τά κλαριά του.

Ἔτσι, σιγά σιγά, ὁ βασιλικός κήπος τῆς Ἀθήνας μετουσιώθηκε σέ μαγεμένο περιβόλι. Μέσ' ἀπ' τά δένδρα ὁ ἥλιος ἔπαιζε, σχεδόν σάν προσωποποιημένη θεότης, ἀλλάζοντας, μέ τίς μαρμαρυγές του, τά χρώματα τῶν φύλλων, τῶν φλοιῶν, τά χρώματα τῶν λουλουδιῶν, τῆς χλόης, ἐνῶ τά πουλιά μέταν μέ τρόπο πού καταγοῦσε κατά διαλείμματα, ἀλλά συνάμα ηῦξανε τήν διάφανη καί πλούσια τριγύρω σιωπή τοῦ αὐστηρά ὀλιγοσύχναστου τῆν ἐποχή ἐκείνη περιβολιοῦ. Συχνά σταματοῦσα γιά νά ἀκούσω γιομάτος λυρική χαρά καί προσδοκία, μιά πλέρια τριλλία, μιά ξαφνική φωνή, ἢ τό μακρú καί γάργαρο κελάδισμα κάποιου πουλιοῦ, ὅπως τώρα σταματῶ συχνά μέσ' στό γραφεῖο μου γιά νά ἀπολαύσω ἀκίνητος, τό συντριβάνι τῆς φωνῆς τοῦ καναρινιοῦ μου, τό ἔξαλλο κι ἐκστατικό. Καμιά φορά ξαπλωμένος μέσ' στή χλόη ἔχωνα τή μούρη μου μέσ' στά χορτάρια καί ὀσφραϊνόμουν ἢ δάγκωνα καί κάποτε μασοῦσα ἢ πιπιλιζα ὠρισμένα χόρτα, πού εἶχαν, ἰδίως κοντά στή ρίζα, μιά γεῦσι ἐξαίσια. Ἄλλες φορές ἔκοβα λουλούδια καί ἄγγιζα μέ τά ἀπαλόχνουδα πέταλά του τό μεταξú τῆς μύτης καί τοῦ ἄνω χείλους μέρος τοῦ προσώπου μου, μέ ἡδυπάθεια, μέ ἀληθινή λαγνεία. Ἄλλοτε πάλι ἐδάπτιζα τό χέρι μου μέσ' στό νερό καί ἔνωθα νά δροσιζεται ἡδονικά ὄλο μου τό σῶμα.

Μιά μέρα ἕνα κοριτσάκι χωρίς νά ξέρει πώς εἶμον ἐκεῖ, ἀποτραβήχθηκε σέ μιά γωνιά ὅπου εἶχα φθάσει πρό ὀλίγου καί σήκωσε τό φόρεμά της. Γιά μιά στιγμὴ φανερώθηκαν οἱ κάτασπροι καί ἀρμονικοί γλουτοὶ της κι εὐθύς μετά, καθώς λύγισε τά γόνατά της καί χαμήλωσε σέ στάση ὀκλάσεως γιά νά κατοικήσῃ, εἶδα στό βάθος τῶν ἀνοιχτῶν σκελῶν της τό μικρό καί ρόδινο αἰδοῖον της. Ἀμέσως ἡ καρδιά μου πήδηξε μέσα στό στήθος μου καί ἀρχισε νά κτυπᾷ δυνατά, τόσο δυνατά πού εἶταν σάν νά μέ συνεκλόνηζαν παλμοὶ παραρατεταμένου, δυνατοῦ σεισοῦ. Ἀκίνητος πίσω ἀπ' τούς θάμνους, γιά νά μή προδώσω τήν παρουσία μου καί φύγῃ ἡ παιδίσκη, κοίταξα, κοίταξα ἀχόρταγα τό θεσπέσιο μικρὸ κογγύλι, τοῦ ὁποῖου τά χεῖλη μόλις-μόλις διανοιγόταν ἐκεῖ πού ἐνώνονται οἱ δύο μικροὶ γλουτοὶ, στήν πιό κρυφή γωνιά τῆς ἡβικῆς της χώρας. Ἐνα κίτρινο τόξο ἀνεπήδησε ἀπό ἐκεῖ καί κατέβρεξε μέ ἐλαφρόν παφλασμόν ψεκαστήρος τήν χλόη.

Ἡ καρδιά μου κτυποῦσε δλοένα πιό δυνατά καί ἕνα δυσκολοπερίγραπτο συναίσθημα πλημμύριζε ὄλο μου τό εἶναι. Ἀφ' ἐνός ἤθελα νά τρέξω πρὸς τήν παιδίσκη καί νά τῆς πιάσω τό αἰδοῖον, νά τό περιεργασθῶ, νά τό χαϊδέψω, ἔπειτα νά τῆς δεῖξω τό ἰδικόν μου γεννητήριον ὄργανο, νά τό δάλω ἐπάνω στό δικό της ἢ νά τήν παρακαλέσω νά μοῦ τό τρίψῃ, ὅπως τό ἔτριβα μονάχος μου ἐγώ, ὅταν αὐνανιζόμουν. Πόσο πιό ὠραία, πιό ἡδονική θὰ ἦτο ἡ θωπεῖα, πραγματοποιούμενη ἀπ' αὐτό τό ὄμορφο κοριτσάκι. Ἀφ' ἐτέρου ὁμως φοβόμουν νά τό κάνω ἐνθυμούμενος ἕνα ἄγριο ξυλοκόπημα πού ὑπέστην

τρία ή τέσσερα χρόνια πριν, μιά μέρα στη Ρωσία, όταν με συνέλαβαν να ψαύω τό αιδόιον μιās άλλης κορασίδος υπό παρομοίαις συνθήκαις σ' έναν κήπο. Μολονότι τότε είχα ψηλαφίσει απλώς τό γεννητήριον όργανο εκείνης τής παιδίσιαις, τό σκάνδαλο ύπήρξε μέγα. Πόσο μάλλον τώρα, σκεπτόμουν, πού είχα πιά τολημρούς σκοπούς και είμουν και μεγαλύτερο αγόρι. Έπειτα τί ντροπή, τί έξευτελισμός στά μάτια τών μικρών και τών μεγάλων — ίδίως του πατέρα μου, άνθά μέ τσάκωναν, ή άν ή μικρή μέ μαρτυρούσε. Μέ όλον λοιπόν τόν πόθον μου συνεκρατήθη, ή μάλλον δέν μπόρεσα, φοβούμενος, να άφεθώ εις τήν παρόρμησίν μου. Σέ λίγο ή κόρη έφυγε κι έμεινα μόνος. Η έξαψίς μου ύπήρξε τρομερά και ηντανίσθη κατ' επανάληψιν εκείνη τήν ήμέρα, σκεπτόμενος και δραματιζόμενος ποικιλοτρόπως τήν παιδίσιαι.

Καίτοι ύπήρξαν όλιο κάποτε παιδιά, πόσον όλίγοι άνθρωποι έννοούν πώς λειτουργεί ό ψυχιόμος τών άνηλίκων. Τί έξάρσεις, τί έρωτες φλογεροί, τά πάθη, τί έκστάσεις, τί καΰμοι, τί μίση, τί τρικυμίες και τί ήδονές, πριν φύγη και πριν άκόμη έξελιχθή τό πρώτο-πρώτο χνούδι. Και κάτι άκόμη θα προσθέσω. Πόσον όλίγοι έννοούν, τί ποιηται (δέν θα διστάσω μάλιστα να πώ, τί ποιηται μεγάλοι) πού είναι συχνά οί άνθρωποι στα παιδικά τους χρόνια!

Μεθυσμένος από τά συναισθήματα πού μου γεννοΰσε ό κήπος καθώς και από τούς χυμούς πού έσφυζαν στό σώμα μου και πού από πολύ νωρίς μέ έκαναν να νιώθω συγκλονιστικά σκιωτήματα θαύτατα φιλήδονα και άκατανίκητες έξάρσεις, αισθανόμουν μέσα μου, χωρίς να μπορώ να τό εκφράσω τότε μέ λόγια, μιá δύναμη μυστηριώδη, ένα στοιχείο άλληλέγγυο και στενά συνυφασμένο, συντονισμένο και τής ίδιας ύψης μέ όλη τήν γύρω φύσι, και να δονή και να πλημμυρίζη. Άργότερα σκεπτόμενος τί ήτο ό Πάν και πριν άκόμη καταλήξω εις τό συμπέρασμα ότι ό θεός αυτός είναι ό μεγαλύτερος Έλληνας Θεός, μιá μέρα αισθάνθηκα, διαβάζοντας ή σκεπτόμενος περι αυτό, μιá συγκίνηση θαθεία, σαν αυτές πού έδοκίμαζα στό βασιλικό περιβόλι καθώς και στα κτήματα τών μητρικών μου θείων στη Ρωσία. Τήν ίδια στιγμή κατάλαβα όχι τόσο μέ τήν διάνοιά μου, όσο μέ τίς αισθήσεις μου, άκαριαίως, πώς ότι αισθανόμουν στους κήπους τών παιδικών μου χρόνων, και άλλου, μέ τόσην ήδονή, κατάνυξι και γοητεία, ήτο αναντιρρήτως ή παρουσία του Πανός, τόσο έντός μου όσον και γύρω μου, ή παρουσία, λέγω, του Πανός, του μόνου θεού πού σε όλη μου τή ζωή ποτέ δέν άπαρηγήθηκα.

Δέν θέλω να πώ πώς μόνο στον κήπο αυτόν και στα κτήματα τών συγγενών μου στη Ρωσία, ένιωθα αυτή τήν γοητεία. Κάθε άλλο. Άλλά εκεί πιότερο παρά όπουδήποτε άλλου και πιά αποκαλυπτικά, ένιωθα αυτά τά συγκλονιστικά συναισθήματα πού συνέπιπταν μέ χίλιες καθημερινές διαπιστώσεις και ξαφνικές ανακαλύψεις. Και όπως και άλλου έτσι και εδώ, μιá πιά πολύ εδώ παρά όπουδήποτε άλλου — τόσο μέσ' στα παιγνίδια όσο και στη φαντασία μου — γινόμεν ό σύζυγος όλων τών κοριτσιών πού μου άρεζαν, γινόμεν έξερευνητής στα δάση και στους ποταμούς της Βραζιλίας, κνηγός στην Άφρική, πολεμιστής ενάντια σε έρυθρόδερμους ή έρυθρόδερμες, πολεμιστής, ληστής ασύλληπτος ή τίμιος καθαλάρης στις βορειοαμερικάνικες πραιρίες.

Άλλά ως επανέλθω εις τό Άνάκτορο έξ άφορμής του όποιου θυμήθημα τά παραπάνω. Άπό τήν εποχή εκείνη έχω δει πολλά παλάτια μεγαλύτερα και φηραιότερα από τό παλαιό ανάκτορο τής Άθήνας, πού έβλεπα κάθε φορά μπαίνοντας και διαγίνο-

ντας στό μαγεμένο περιβόλι, αλλά κανένα δέν μέ συγκίνησε περισσότερο από τό ήλιόλουστο τουτο παλάτι τών παιδικών μου χρόνων, τό άληθινά μεσημβρινό, πού άκόμη σήμερα όταν τό άντικρύζω, μου φαίνεται όχι μόνο τεράστιο μιá προπαντός ώραιό, γιομάτο θρύλους, μύθους και οίωνους.

Και τώρα μου έρχεται στό νοΰ ένα άλλο ανάκτορο τής μεσημβρίας — τό καλοκαιρινό παλάτι του Άλεξάνδρου ΙΙΙ στη Γιάλτα της Κριμαίας, πού πολλά χρόνια πριν από τήν επανάστασι τό είχαν μετατρέψει σε μουσειόν. Τό παλάτι αυτό τό συσχέτιζα πάντα μέ τήν έκρηξι του πολέμου του 1914, γιατί τό επισκεπήκαμε μετά τήν είσοδο τής Ρωσίας στον πόλεμο, ενώ περιμέναμε στη Γιάλτα τό βαπόρι πού θα μäs πήγαινε στην Όδησσό όπου επρόκειτο να περιμένουμε μιάν άλλη εύκαιρία για να επιστρέψουμε στην Έλλάδα μέσω Ρουμανίας και Βουλγαρίας (τά Δαρδανέλια είσαν κλειστά), προερχόμενοι από τήν Σεβαστούπολι και τά αγαπητά κτήματα τών θείων μου στη Νοτιοδυτική Κριμαία, όπου είχα περάσει τόσες φορές, άξέχαστα εύτυχημένες μέρες.

5. «...μιá κόρη μέ ώραιούς μαστούς».

Όλα τά ώραια στήθη και ίδίως τά στήθη τών όμορφων κοριτσιών μέ θέλγουν έξαιρετικά και αισθάνομαι πάντοτε και στις πιά τυχαίες συναντήσεις, ζωηρότατη επιθυμία να τά πιάσω, να τά χαϊδέψω, να τά φιλήσω. Άλλωστε τά χείδεμα τών μαστών είναι ή πρώτη θωπεία πού κάνω σε κάθε κορίτσι ή γυναίκα πού δέχεται να συμπράξη μαζί μου έρωτικά, άδιάφορο άν αυτή τήν σύμπραξι τήν δέχεται ολοκληρωτικά ή ως ένα σημειόν μόνο. Μπορώ να πώ μάλιστα πώς αυτό τό χείδεμα είναι για μένα πάντοτε ένα από τά πιά σημαντικά θήματα ή μιá από τίς πιά απολαυστικές επισταθμεύσεις στον γλυκύτατο δρόμο πού οδηγεί σε μυχιαίτερες άναζητήσεις και θωπείες και προς τίς πλησιέστερες εκείνες επιδιώξεις πού έξ άρχής, ό,τι και να γίνη προκαταρκτικά ή ένδιάμεσα, έχουν πάντα σε κάθε τέτοια περιπτωσι ως αντικειμενικό σκοπό τήν ολοκληρωτική διείσδυσι και τήν πλέρια έρωτική ίκανοποίηση.

6. «Άπό τούς κύκλους του Ζωδιακού».

Οί κύκλοι αυτοί μέ γοητεύουν και ως ιδέα και ως εικόνα. Μου έρχεται μάλιστα στό νοΰ τώρα καθώς γράφω αυτά τά λόγια μιá σκέψι — να όνομάσω ένδεχομένως τουτο τό βιβλίο «Οί κύκλοι του Ζωδιακού» και να κρατήσω τόν αρχικό τίτλο ΓΡΑΠΤΑ ως ύπότιτλο. Άν τό αποφασίσω, ίσως να μήν είναι άσχημο να τυπώσω, κάτω από τούς δύο τίτλους, και τήν γνωστή σχηματική άναπαράστασι.

Και τώρα πώς να μήν πάη ό νοΰς μου στους τίτλους δύο βιβλίων του Henry Miller — Τροπικός του Καρκίνου και Τροπικός του Αιγόκερω.

Ό συγγραφέας αυτός ή μάλλον αυτός ό ποιητής, διότι πρόκειται περί ποιητού, είναι κατά τήν γνώμη μου ένας από τούς πιά γνήσιους και πιά μεγάλους πνευματικούς υίους του Walt Whitman. Όστόσο ύπάρχουν μεταξύ τών δύο ποιητών ώρισμένες σημαντικές διαφορές — τόσο σημαντικές, πού μολονότι ή ποιητική ύψη τους είναι τόσο συγγενική, μπορεί κανείς να μή διακρίνη άμέσως τήν συγγένεια. Αίφνης ό Whitman, ό τεράστιος αυτός ποιητής, δέν έχει ποτέ άγχος εμπρός στον έρωτα. Ό λυρισμός του ολοκληρώνεται πάντοτε μέσα σε μιάν έκστασι λυρωτικά ήδονική — είναι ένας όργανός πλήρης και ελεύθερος. Άντιθέτως ό λυρισμός του Μίλλερ, μέ όλη του τήν ελευθεροστομία (τήν όποιαν όχι μόνον έγκρινω αλλά και ένθέρμως ύποστηρίζω) μέ διαφορετικόν όμως προσανατολισμόν και μέ όλη τήν άνεσι, πού παρουσιάζει φαινομενικά στην έκλογή

καί στήν χρῆσι τῶν λέξεων, μοιάζει ἐντούτοις νά ὀλοκληρώνη μέ ἡδονήν μιάν ὀργιαστική κατάστασι ἀγγώδη, συνυφασμένη μέ φόβο καί συναισθήματα ἐνοχῆς, κάτω ἀπό μιάν ἐπιφάνεια δῆθεν περιφρονήσεως καί νταϊλικιού, πού δέν τοῦ ἐπιτρέπουν νά δεχθῆ πραγματικά μήτε νά ἐκφράσῃ τόν ἔρωτα καί τό ρῆμα *γαμῶ* σάν κάτι φυσικό κι εὐχάριστο μά σάν κάτι τό τρομερό καί ἀπαγορευμένο, πού συνεπάγεται ἀναποδράστως φοβερές κυρώσεις, πιστεύων, ἴσως καλῆ τῆ πίστει, ὅτι ἐνεργεῖ τοιουτοτρόπως ἀπό ἐλευθερίαν, ἐνῶ οὐσιαστικά προδίδει ἀνελευθερίαν εἰς τό κεφάλαιον τοῦ ἔρωτος καί τῆς ἡδονῆς, ἀνελευθερίαν καί πάμπολλους ἀβάσταχτους καύμους, πού παρ' ὄλην του τήν πραγματική εἰλικρίνεια, μόνον νά προδώσῃ μπορεῖ καί ὄχι νά ὁμολογήσῃ. Διότι ἂν ὄχι οἱ καῦμοι, ἡ γενεσιουργός αἰτία τῶν ὄχι μόνον παραμένει ἀσυνειδήτη ἀλλά προκειμένου νά φανερωθῆ, ἔστω καί πόρωθεν, τοῦτο τοῦ δίδει ἐπίσης ἀγχος. Καί ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως μοιάζει νά ὑπεραμύνεται τοῦ ἔρωτος καί νά κτυπᾶ τά δεσμά του, κατά βάθος κτυπᾶ τόν ἔρωτα, ἐνισχύει τά πραγματικά θαυμάσια δεσμά του. Καί ἔτσι ὅταν φωνάζῃ *ΓΑΜΩ*, δέν προφέρει τό σπουδαιότερον παντός ἄλλου τοῦτο ρῆμα ὡς περιπαθῆ, χαρμόσινον καί νικητήριον παιᾶνα, ἀλλά ὡς ἐμπαθῆ καί κατασιλωτικήν βλαστήμια, ὡσάν νά ἤθελε νά μειώσῃ τήν ὑψίστην ἀξίαν καί σημασίαν τῆς ὑπέρτατης πράξεως πού τό ρῆμα τοῦτο ἐκφράζει.

Τό ἴδιο συμβαίνει μέ αὐτόν τόν τόσο μεγάλον συγγραφέα (πονεμένο παιδί πού θέλει νά κἀνῆ τόν πεπειραμένο μεγάλο) ὅταν χρησιμοποιῆ στά ἔργα του τίς φυσικές λέξεις *πέος-ψωλή, μοννί-αἰδοῖον, σπέρμα-ψωλόχυμα, μαστός-θυζί, κῶλος-προκτός, ἀννανισμός-μαλακία*. Καί ἐνῶ ἕνας μή σεμνότυφος ἢ μή προκατειλημμένος ἀναγνώστης ἐκ πρώτης ὄψεως θά ἐνόμιζε πῶς ὁ Henry Miller λέγει τά λόγια αὐτά, ὅπως θά ἔπρεπε νά μπορῆ νά τά λέγῃ, ἐλεύθερα καί στίς στιγμές τοῦ ἔρωτος περιπαθῶς, χωρίς καμία προσβλητική, βλάσφημον ἢ ἄλλη ἐννοια, ἔξω ἀπό τήν κυριολεξία, ὠστόσο, πολύγρηγορα, προσέχοντας (ὁ ἀναγνώστης) θά μπορούσε νά διακρίνῃ πῶς ὁ ποιητής (ἐπαναλαμβάνω πῶς θεωρῶ ποιητήν καί μάλιστα λυρικόν αὐτόν τόν πεζογράφον) γράφει τά λόγια αὐτά καί κατά πᾶσα πιθανότητα τά λέγει στή ζωῆ του, ὅπως θά τάλεγε ἕνας δωμολόχος ἢ ὑδριστής, σάν κάποιος πού κατά βάθος θεωρεῖ τόν ἔρωτα καί τά ἐρωτικά ὄργανα τῶν ἀνθρώπων βρωμερά, τρομαχτικά καί ἄσεμνα πράγματα τῶν ὀπιῶν ἢ χρῆσις καί ἡ λειτουργία συνεπάγεται καταστροφικᾶς συνεπειᾶς, καί ὄχι ὅπως θά τά ἔλεγε ἕνας ἐλεύθερος λιδιδιστικά ἀνθρωπος, ὁσάκις θά θελε νά κἀμῃ τόν ἔρωτα ἢ νά τόν δοξάσῃ ἢ ἀπλῶς νά περιγράψῃ αὐτά πού ἐννοοῦμε λέγοντας ἢ σκεπτόμενοι τίς φυσικές λέξεις *γαμῶ, ψωλή, θυζί, μοννί* μέ τήν ἴδια ἐλευθερία πού λέμε *ἀγαπῶ τήν Ἑλένη (γαμῶ τήν Ἑλένη) κοίταξε τό χέρι μου (κοίταξε τήν ψωλή μου) τί ὠραία πού εἶναι ἡ Ἀλκμήνη· τί ὠραία πού εἶναι αὐτά τά δένδρα· ἄχ! τί γλυκά πού εἶναι τά μάτια σου (ἄχ! τί γλυκό πού εἶναι τό μοννί σου)*. Ὁ Walt Whitman ἔτσι θά τίς ἔγραφε αὐτές τίς λέξεις. Τό γεγονός ὅτι δέν τίς μεταχειρίσθη, δέν σημαίνει ὅτι αὐτός ὁ Μισοισιπῆς τοῦ ἐπικού λυρισμοῦ ἦτο ἀνελεύθερος ἀνθρωπος στόν ἔρωτα ἢ στή ζωῆ, ἐνῶ δέν ἔπεται καθόλου ὅτι ὁ πνευματικός υἱός τοῦ Μίλλερ, εἶναι ἐλεύθερος, ἐπειδὴ ἔγραψε καί γράφει αὐτές τίς τόσο ὠραίες καί ἀδικημένες λέξεις.

Συνεπῶς ἡ διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο ποιητῶν δέν εἶναι στήν ὑφή, ἀλλά εἰς τόν ψυχολογικό προσδιορισμόν ἐνός ἐκάστου, πού μᾶς ἐπιτρέπει νά κατατάξουμε τόν ἕναν στούς «καταρμένους ποιητάς» τοῦ νέου κόσμου, καί τόν ἄλλον στούς κατ'

ἐξοχῆν εὐλογημένους, χωρίς νά συνεπάγεται ἡ κατάταξις αὐτῆ καίαν ἀπολύτως ἠθικολογικήν ποιητικήν ἀξιολόγησιν, ἀλλά μόνον ψυχολογικήν διαφοροποίησιν.

7. «Ἐνῶ πολλοί τήν λέν Ἄγκενταμπία».

Διερωτῶμαι σέ πόσες μέρες μετά τήν πτώσι τῆς Ἄγκενταμπία θά φθάσουν οἱ Ἄγγλοι στήν Ἑλ-Ἀγκίλια. Αὐτά τά ὀνόματα θά ταίριαζαν θαυμάσια καί σέ κορίτσια. Πάντως δύο ὠραίες κορασίδες τῆς Αἰγύπτου πού εἰκονίζονται σέ μία ἀπό τίς κάρτ-ποστάλ τῆς συλλογῆς μου, ἀπό τούτη τή στιγμή θά ὀνομάζονται ἔτσι.

8. «Ἡ μόνιμον ἄστρο στή Μέση τῆς Ἀνατολῆς».

Ὁ στίχος αὐτός μοῦ θυμίζει τό αἰδοῖον τῆς γυναίκας ἔτσι ὅπως βρίσκεται στή μέση τοῦ σώματός της — μαγνήτης καί στόχος μόνιμος τῶν θωπειῶν καί διεισδύσεων.

Σύνθεμα

Ἐτσι προχωρεῖ καί ἀναπτύσσεται ἐν ὄψει ὄλων τῶν καιρῶν καί ὄλων τῶν ἐκτάσεων ἢ συνοχῆ τῶν ἀλληλουχιῶν τῶν πράξεων, τῶν λόγων, τῶν γραπτῶν, τῶν δραμάτων καί ὀνειρῶν. Ἡ κάθε αἰσθησις, τό κάθε συναισθημα, διεκδικοῦν τά δίκαια των, καί τό σύνολον τῶν αἰσθήσεων καί τῶν συναισθημάτων, δηλαδή ὀλόκληρος ὁ ἀνθρωπος, περιφρουρεῖ τό κάθε τί πού ἐκεῖνος νιώθει, ἐνῶ τό πρῖσμα τῶν ἀντιθέσεων συναρμολογεῖ καί συναρμολογεῖται.

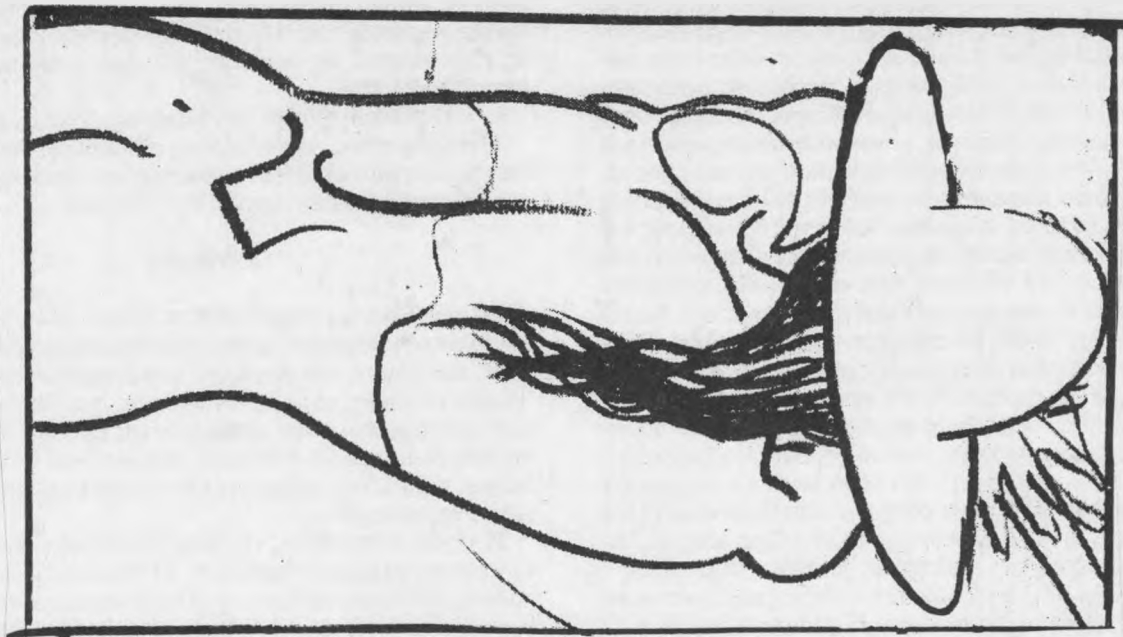
Ἡ τύρδη, ὁ στρόβιλος τῆς ζωῆς τῶν πόλεων, ἡ εὐδαιμονία τῶν κήπων, τά ρίγη τοῦ αἰγιαλοῦ, τά κύματα τῆς ἀνοικτῆς θαλάσσης, ἡ ἔξαρσις τοῦ ἔρωτος καί τῶν σωματῶν, ἡ πάχη τῶν πρωινῶν ὥρων, ἡ γῆ τῶν καλύτερων πεδιάδων μιᾶς οἰκουμένης πού ποτέ δέν ὑπῆρξε ἀρκετά παλαιά γιά νά μῆν εἶναι πάντα νέα, εἶναι πράγματα πάντοτε δεκτικά, εἶναι πράγματα πάντοτε εὐφορα, ὅσον ἡ εὐφορία τῶν γυναικῶν καί τῶν νεανιδῶν πού δέχονται τὰς ὤσεις καί τὰς ἐκσπερματώσεις τῶν ἀγοριῶν καί τῶν ἀνδρῶν μέ μέγα πάθος, εἶναι πράγματα πάντοτε εὐφορα, ὅσον ἡ εὐφορία τῶν εὐφορικῶν μανιακῶν, ὅσον ἡ ἐκστασις τῶν ἐποχῶν τῆς αἰγλης καί τῆς σιλβηδόνας.

Μιά πρώτη μέρα μοιάζει μέ τόν πρώτον ἀνδρα μιᾶς φάλαγγος πού βαδίζει πρὸς τά πρόσω. Ὁ πρώτος πού σέρνει ἕνα χορὸ, ὁ κορυφαῖος, ἡ κορυφαία, ἕνας κρητικός μέ τό μαχαίρι στό ζωνάρι, μιᾶ κόρη μέ ὠραίους μαστούς, οἱ πρῶτοι τῶν χορῶν ἐν γένει, μοιάζουν μέ τίς πρώτες μέρες τῶν ἐτών, μά καίτοι προηγούνται πάντοτε οἱ πρῶτοι, δέν διαφέρουν κατά βάθος ἀπό τοὺς ἄλλους τῶν χορῶν καί ἀπό τίς ἄλλες μέρες.

Ἡ σημερινὴ ἡμέρα εἶναι καί αὐτὴ χορός, ὅπως ὁ χορός τοῦ πεντοζᾶλη, ὅπως ὄλοι οἱ χοροὶ πού προχωροῦν καί ἀναπτύσσονται ἐν ὄψει ὄλων τῶν καιρῶν καί ὄλων τῶν ἐκτάσεων, ἀπό τά χειμερινὰ ἀνάκτορα τοῦ Λένινγκραντ καί τοῦ Λονδίνου, ἕως τά θερινὰ παλάτια τῆς Γιάλτας καί τῶν Ἀθηνῶν, ἀπό τά μέγαρα τοῦ Κάβεντις καί τοῦ Χανόβερ Σκουέαρ, μέχρι τῶν θερμῶν καταυλισμῶν τῆς Ἄγκεντάμπια, ὅπου στή Μέση τῆς Ἀνατολῆς ἕνα μαχαίρι λάμπει καρφωμένο καταμεσίς στή μέση τοῦ μεσημεριοῦ.

Σημείωμα τοῦ Ἐπιμελητῆ

Αὐτό τό ἀγνωστο κείμενο τοῦ Ἀ. Ἐμπερζίκου (μέρος μιᾶς εὐρύτερης σύνθεσης) ἀποτελοῦσε (μαζί μέ ὀρισμένα ἄλλα ἀνέκδοτα ἐπίσης κείμενα) ὑλικὸ τῆς συλλογῆς *Γραπτὰ Ἡ Προσωπικὴ Μυθολογία*, πού δημοσιεύεται τό 1960, μολονότι συστή-

νεται μέσα στή δεκαετία 1936-1946.¹ 'Ομολογείται άλλωστε ρητά από τό ίδιο τό κείμενο, από όπου μάλιστα μαθαίνουμε ότι ό συγγραφέας σκεφτόταν νά δώσει στή συλλογή του τόν τίτλο *Οί κύκλοι του Ζωδιακού αντί για Γραπτά*.

Τούς λόγους για τούς οποίους ό 'Εμπειρικός δέν συμπεριέλαβε τό κείμενο αυτό (όπως και τά υπόλοιπα ανέκδοτα) στήν έκδοση τών *Γραπτών* δέν τούς γνωρίζουμε. 'Ομως τό κείμενο αυτό, έτοιμο όπως ήταν για δημοσίευση, άπασχολούσε συνεχώς τόν ποιητή. 'Ετσι, λ.χ., τό τελευταίο μέρος του (Τό «Σύνθεμα») άποσπάται κάποια στιγμή από τό αρχικό σύνολο και μαζί μέ τούς τρεις πρώτους στίχους του έναρκτηρίου ποιήματος εντάσσεται στήν *'Οκτάνα*, όπου και δημοσιεύεται (μέ έλάχιστες διαφορές) μέ τόν τίτλο «'Εν όψει όλων τών καιρών».² Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι αυτοί οί τρεις πρώτοι στίχοι του ποιήματος του κειμένου μας φαίνονται (όπως δημοσιεύονται στήν *'Οκτάνα*) νά άποτελούν μέρος κάποιου ποιήματος (ή σύνθεσης) μέ τόν τίτλο «Φωνές και ύδατοπτώσεις». 'Ομως, ως γνωστόν, μέ αυτόν τόν τίτλο παρουσιάζονται δύο ένότητες τής συλλογής *Αί Γενεαί πάσαι ή 'Η σήμερον ως αύριον και ως χθές*.³ Πρόκειται για ένα άλλο παράδειγμα τής συνηθισμένης άλληλουχίας και άλληλεξάρτησης τών κειμένων του 'Εμπειρικού.

Τό κείμενο έχει δύο τίτλους (σύνθετες επίσης στον 'Εμπειρικό). 'Ο άγγλικός τίτλος "*Our dominions beyond the seas*" είναι δανεισμένος από τόν Ρ. Κίπλινγκ και σχετίζεται μέ τήν όλη

σύνθεση. 'Ομως εκείνο πού μäs ενδιαφέρει έδώ είναι άλλο και έχει νά κάνει μέ τόν δεύτερο τίτλο, «'Η βίωσις τών στίχων». 'Ο ποιητής γράφει ένα ποίημα ένα πρωτοχρονιά του 1942, τό όποιο μετά αναλύει κανονικά σχεδόν στίχο στίχο. Πρόκειται για ένα μοναδικό κείμενο, όπως πιστεύουμε, πού περιέχει μία έξαιρετικά ενδιαφέρουσα άνάλυση τής πολιτικοστρατιωτικής κατάστασης στίς αρχές του κρίσιμου έτους 1942, πληροφορίες για τήν προσωπική ζωή του ίδιου του 'Εμπειρικού και μία μικρή αλλά έπιτυχή σύγκριση του έργου δύο συγγραφέων, του Χένρυ Μίλλερ και του Γουάλ Ούιτμαν. 'Ομως τό πιό σημαντικό πού μäs προσφέρει τό κείμενο αυτό είναι ή ίδια ή «άνάλυση» του ποιήματος, ή έρμηνεία και τό λογικό-ιστορικό άλλα και τό συναισθηματικό, τό βιωμένο «βάθος» τών αναλυόμενων στίχων. Και φυσικά τό τελικό «σύνθεμα», ή καταληκτική σύνθεση τών έπιμέρους μερών του κειμένου, τό πολύτιμο δίδαγμα ότι κάθε λογοτεχνική ή φιλολογική άνάλυση όφείλει νά άναδεικνύει τελικά τήν ένότητα πού από τή φύση του περιέχει τό αναλυόμενο κείμενο.

1. Για τή χρονολόγηση τών μερών τών *Γραπτών*, βλ. τό διδίο μας *'Ανδρέας 'Εμπειρικός, ό Ποιητής του 'Ερωτα και του Νόστου*, 1983, σελ. 114 κκ.

2. Βλ. *'Οκτάνα*, σελ. 47-8.

3. Βλ. σχετικά τό *'Επίμετρό* μας, πού συνοδεύει τήν έκδοση τής συλλογής αυτής, «'Αγρα», 1984 (σελ. 163-4).

Λούλα 'Αναγνωστάκη

Ο ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΑΤΑΚΟΚΚΙΝΟΣ

(*Ο χώρος άδειος. Η γυναίκα έντονα μακιγιαρισμένη. Φόρεμα βελούδινο ή μεταξωτό. Κάλτσες χοντρές λευκές και μπουτάκια.*)

Ίδου εγώ.

Ίδου εγώ. Έγώ.

Here I am an old woman in a dry month*

Έγώ.

Η Σοφία 'Αποστόλου του Ίωάννου και της Ευγενίας.
Καθηγήτρια Γαλλικής στο Δημόσιο. Μέ ανώτερες σπουδές στη
Φιλολογία.

Κάτοχος επίσης της 'Αγγλικής και της Ρωσικής.
Πρώην καθηγήτρια.

'Απολυθείσα λόγω αλκοολισμού.

'Αλκοολισμού.

'Επινα.

'Επινα και μέσα στην τάξη.

'Όταν ήμουν άπογευματινή.

Γιατί έπρεπε να γίνω αλκοολική; Πώς μου ήρθε να τ' αρχίσω;

Έγώ.

Πού δέν έβαζα σταγόνα στο στόμα μου.

'Ακόμα κι όταν ή καημένος ο Χρηστάκης πού είχε αρχίσει να
πίνει πριν πεθάνει, γιατί ήταν κομμουνιστής και δέν άντεχε,
έλεγε, να βλέπει την κατάρρευση των σοσιαλιστικών χωρών.

'Ακόμα και τότε τό ποτό μέ άφηνε αδιάφορη.

Τζάμπα ή Μαίρη μου έλεγε — ή Μαίρη, μιά συνάδελφός μου:
μετά τά πενήντα ή πίνεις ή γίνεσαι φυτό.

Έκείνη, βέβαια, πρόσεχε.

Δέν έπινε μέσα στην τάξη. 'Αλλά ένα θράδυ κάτι μ' έσπρωξε
να τ' αρχίσω. Κι από τότε δέν έκανα τίποτ' άλλο.

'Όσπου έγινε αυτό στο σχολείο. Και μ' έδιωξαν.

Δέν μέ πείραξε πού μ' έδιωξαν. Δέν μου άρεσε τό σχολείο. Τό
σιχαινόμουν.

Σκέτη μιζέρια. 'Απ' έξω να δρέχει και να φυσά. Μέσα αναμμέ-
νο τό ηλεκτρικό. Ένας άπαίσιος κίτρινος γλόμπος. Και τά
κωλόπαιδια ν' αδιαφορούν και να κοροϊδεύουν. 'Αρχισα τά

ιδιωτικά μαθήματα. Έβαζα λεφτά. Περισσότερα. 'Όμως έ-
γινε πρόβλημα μέ την υγεία μου και αναγκάστηκα να μπώ σε
νοσοκομείο για άποτοξίνωση. Τά παράτησα όλα κι έκατσα
στή γωνιά μου.

Φυτό. Μετά τά πενήντα φυτό. Ποιά πενήντα δηλαδή... 'Αλλά
και πότε δέν ήμουν φυτό; 'Ακόμα κι όταν ζούσε ο Χρηστάκης.
'Ο καημένος μου ο Χρηστάκης. Μπορεί να ήταν κομμουνιστής
άλλά είχε και τίς τσαχπινίες του. Πρώτα πρώτα ήταν όμορ-
φος. Πολύ όμορφος. Τό Γιαννάκη μας δέν του μοιασε καθό-
λου. Και νεότερος από μένα. Τουλάχιστον έξι χρόνια.
Μ' άρέσεις, μου έλεγε, γιατί είσαι φινετσάτη, μορφωμένη και
άπό άλλη κοινωνική τάξη...

'Ο πατέρας μου συνοικιακός γιατρός. 'Ο πατέρας του όμως
και εργάτης και εκτελεσθείς στον εμφύλιο.

'Ακόμα κι ο πιό έντάξει κομμουνιστής, μου έλεγε, έχει μιά ρο-
πή προς τό κακό.

Έλεγε. Και γελούσε εύχαριστημένος. Πηδάω μιά άστή και γου-
στάρω. Έσθηνε τό φώς. 'Όταν πάμε στη Μόσχα θά σου πάρω
μιά γούνα κι ένα καπέλο. Ίδια ή Ναστάσια Φιλίποβνα.

Τή Ναστάσια Φιλίποβνα του την είχα μάθει εγώ. Έκείνος ό-
μως μου μάθαινε ρώσικα. Μ' έρεθίζει τό στόμα σου όταν προ-
φέρεις αυτή τή γλώσσα. Νταραγκόι μόνι μουζ, χατίτε λί δί σο-
κολάντι τόντ; μου έλεγε, και κάναμε σέξ. Πόσο μ' έρεθίζει.
Τραγουδούσαμε μαζί: Έμπρός της γης οι κολασμένοι...

(Τραγουδά όλο τό τραγούδι.)

Τό λέγαμε μαζί και στά ρώσικα. Μ' έρεθίζεις, μ' έρεθίζεις, μω-
ρό μου... Στόν άγώνα έναμένοι, άς μή λείψει κανείς...

(Συνεχίζει στά ρώσικα.)

'Ηταν τσαχπίνης. 'Αλλά πέθανε.

Ούτε σαράντα.

Τά ραρά τα ρα ράρα...

Φυτό.

* 'Ο στίχος του T.S. Eliot, παραφρασμένος.

Έβλεπα τηλεόραση. Έβλεπα μερικούς φίλους, πρώην συναδέλφους, πήγαινα στο θέατρο καμιά φορά. Άγόραζα κάτι για τό σπίτι. Καινούργιες χρωματιστές κουρτίνες. Μαγειρεύα ποτέ ποτέ για τό Γιαννάκη μας. Άλλά έπληττα. Πάντα έπληττα. Κι αυτό πού θυμόμουν απ' τό Χρηστάκη ήταν πάντα αυτή ή φράση: ροπή προς τό κακό. Έμμογη ιδέα μου είχε γίνει. Τί νά έννοούσε άραγε; Όχι, βέβαια, τά σεξουαλικά πού μου έλεγε.

Γιατί τί άλλο απ' αυτό. Άπ' αυτή ή ροπή προς τό κακό ήταν αυτό πού μ' έσπρωξε νά μπώ στην παρανομία. Ν' άφεθώ, έστω. Ούτε ή φτώχεια — ποιά φτώχεια. Ποιός λέει πώς φταίει ή φτώχεια. Λεφτά είχα, όχι πολλά, αλλά κάτι λεφτά είχα. Ούτε ή κοινωνία. Ποιά κοινωνία; Υπάρχει καμιά κοινωνία πού είναι νά ή δώ. Κάτι από μέσα φταίει. Κάτι από μέσα μας. Έτσι λέω εγώ... Κάτι από μέσα μου μ' έβαλε νά γίνω...

Όλα άρχισαν όταν ήρθε μιά μέρα ο γιός μου. Άτυχο παιδί. Αυτό είναι. Έτσι γεννήθηκε. Ένας άτυχος. Τριάντα χρονών και τίποτα. Άσχημος, ούτε κοπέλα, ούτε λεφτά δικά του, ούτε γράμματα, ούτε τίποτα. Κι έρχεται μιά μέρα και μου λέει: Μαμά, γνώρισα μιά Ρωσίδα.

Τί Ρωσίδα, τού λέω.

Ρωσίδα από ή Ρωσία, μου λέει. Άπό τά δάθη ής πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Είναι έξω και περιμένει. Θέλω νά στή γνωρίσω.

Μπαίνει μέσα.

Ή Τάνια, μου λέει.

Ή Τάνια ήταν όμορφη. Καλλονή. Δέν έχω δεί τέτοια καλλονή. Μάνα, μου λέει ο Γιάννης, θέλω νά μιλήσουμε σοβαρά.

Ή Τάνια τραγουδάει. Έχει ώραία φωνή.

Ή Τάνια στεκόταν στή γωνία.

Χαμηλωμένα τά μάτια ής, δέν τολμούσε νά κοιτάξει, ούτε δεξιά ούτε άριστερά.

Έτσι μου περιέγραφε ο συχωρεμένος τίς Σοβιετικές. Όμορφες και ντροπαλές.

Χαμηλωμένο κεφάλι. Ντρέπονται άκόμα και νά σέ κοιτάξουν. Δόξα τό θεό, σκέφτηκα. Βρήκε μιά γυναίκα νά τον έρωτευτεί ο Γιάννης.

Μάνα, θέλω νά μιλήσουμε σοβαρά. Θά μιλήσουμε σοβαρά.

Ή Τάνια τραγουδάει. Έχει ώραία φωνή.

Έντάξει, παιδάκι μου, μου τό 'πες αυτό.

Θά ή θάλω σ' ένα κέντρο νά τραγουδάει και θά θγάλουμε λεφτά! Θά θγάλουμε λεφτά! Έπί τέλους! Πολλά λεφτά!

Κάνε ο,τι θές, παιδάκι μου, τού λέω.

Έδώ και πολύ καιρό δέν τού έφερνα ούτε αντίρρηση.

Θέλω όμως κάτι από σένα, μάνα, μου λέει. Έχω ένα σχέδιο.

Τί σχέδιο, παιδάκι μου; τού λέω.

Θέλω νά ής μάθεις γαλλικά! Μπορείς νά ής άρχίσεις άμέσως γαλλικά; Έχω ένα σχέδιο, σου λέω, μεγάλο σχέδιο. Δέ θέλω ή Τάνια νά ξεπέσει στά σκυλάδικα πού γυρνάνε οί βλάχοι κι οί μαυραγορίτες.

Θά ήν πάω σ' ένα καλό κέντρο νά τραγουδάει γαλλικά. Είναι πολύ chic, μου λέει, τά γαλλικά. Θά ής θγάλουμε κι ένα όνομα γαλλικό...

Colette, είπα. Σ' άρέσει;

Θά δούμε.

Όμως άδεια έχει; Άδεια παραμονής. Κάτι έχει πάρε τ' αυτό

μου πώς κυνηγάνε αυτούς πού δέν έχουν άδεια παραμονής. Μήν άνακατεύεσαι σ' αυτό. Θά τά κανονίσει όλα ο Νέστωρ. Α, μάλιστα, ο Νέστωρ...

Ή Τάνια εγκαταστάθηκε για καλά. Ης μαγειρεύα. Ης άγόρασα ρούχα νά ντυθεί. Τά ρούχα ής δουλειάς θά ής τ' άγόραζε ο Νέστωρ. Έκείνος ήξερε καλύτερα. Ο Νέστωρ ήταν μούτρο. Όμως, περίεργο. Τέτοιος πού ήταν μου έδινε ασφάλεια. Μάνα, μου είπε μιά μέρα ο Γιάννης, στην κομπίνα είναι κι ο Νέστωρ.

Γιατί ή λές κομπίνα;

Είναι κομπίνα, μου λέει, δέν τό καταλαβαίνεις;

Τό καταλάβαινα και περιέργως μου άρεσε.

(Ψιθυριστά:)

Τί έχουμε μέσα μας. Τί άνθρωποι είμαστε. Πώς πέφτουμε τόσο εύκολα.

Μάνα θά γεμίσουμε λεφτά, μου λέει. Έχεις προσέξει ήν Τάνια; Έχεις δεί ώραίότερα μάτια; Θά μάθει χορό, θά μάθει τραγουδί και θά τραγουδάει σέ κέντρα. Θά ής μάθεις παλιά τραγούδια. Είναι chic. Τά παλιά γαλλικά τραγούδια.

(Τραγουδάει:)

*Le tango, le plus beau tango du monde,
Est celui que j' ai dancé avec toi.*

*J' ai connu d' autres tangos à la ronde,
Mais mon coeur n' oublierà pas celui-là.*

Ή Τάνια ήταν όμορφη. Μ' άπαλές κινήσεις.

Πού ή βρήκες, Γιάννη μου; Ην άγαπάς; Είναι σωστό; Τί σκοπέυεις νά κάνεις;

Ή Τάνια ήταν τού δρόμου, μαμά. Τραγουδούσε στά πεζοδρόμια και ής δίναν λεφτά. Θές νά 'ρθεις μαζί μου; ής είπα. Και ήρθε.

Άρκεί νά πετύχει. Ή Τάνια κι εσύ θά 'χετε ο,τι θέλετε. Θ' άγοράσω κι εγώ μιά Μερσεντές σάν τού Πουλάνδρου.

Μ' άρεσε ή Τάνια. Ήταν γλυκεία. Τραγουδούσαμε. Περνούσαμε ώραία. Ωραιές μέρες. Ίσως οί καλύτερες απ' αυτές πού θυμάμαι.

(Τραγουδά νοσταλγικά:)

J' attendrai le jour et la nuit,

J' attendrai toujours ton retour.

J' attendrai, car l' oiseau qui s' enfuit

Vient chercher l' oubli dans son nid.

Le temps passe, s' écoule

En battant tristement dans mon coeur si lourd.

Et pourtant j' attendrai ton retour.

Τί ώραίες μέρες! Ωραιές. Και λίγο επικίνδυνες. Ο Γιάννης δέν κοιμότανε εδώ. Καλύτερα. Είναι ντροπή πού τό λέω, αλλά καλύτερα οί δύο μας. Μου φέρνει ένα φόβο ο Γιάννης. Όχι μόνο γιατί μπορεί νά μπει εύκολα σ' ένα κίνδυνο, αλλά γιατί είναι και χαζός. Άφελής.

Ην έλεγα Colette και gouttelette. Ξέρεις τί θά πεί gouttelette; ής έλεγα, σταγονίτσα.

Μικρή σταγόνα βροχής.

Χαζός και άφελής.

Γι' αυτό έμπιστευόμουν τό Νέστορα. Πίστευα οτι μαζί του θά

τά 'βγαζε πέρα.

Ό,τι καί νά γινόταν.

Τά ώραία παλιά γαλλικά τραγοῦδια.

Άλλά ένα πρωί πού ξύπνησα ἡ Τάνια ἔλειπε.

Έλειπαν καί τά ρούχα της. Γύρισε ὁ Γιάννης καί δέν τή βρῆκε.

Έκανε σάν τρελός. Χτυπιόταν.

Πάει ἔφυγε! Τή χάσαμε! Δέν στά εἶχα πει ὄλα. Τήν Τάνια τήν ἐκμεταλλεύονταν δυό Ρουμάνοι. Άπ' αὐτούς τήν πήραμε ὁ Νέστωρ κι ἐγώ. Νομίσαμε πώς δέν θά τή βρίσκανε ποτέ. Νόμισα πώς δέ θά πήγαινε ἐκεῖνη νά τούς βρεῖ. Τήν ἀγαπούσα, μάνα, τήν ἐμπιστεύτηκα. Πάει ἔφυγε.

Κι ἐγώ, παιδάκι μου, τήν ἀγαπούσα. Γιατί δέν τήν παντρεύοσυνα; Θά 'κανες κι ώραία παιδιά καί κανείς δέν θά μπορούσε νά σοῦ πει τίποτα.

Μάνα, ἦταν κύκλωμα, δέν κατάλαβες;

Θά ψάξουμε νά τή βροῦμε. Θά πᾶμε στήν Άστυνομία.

Τόν παρηγοροῦσα ὅπως ὅταν ἦταν μωρό, νά τοῦ περάσει ἡ πρώτη ἐντύπωση.

Τρελάθηρες, μάνα; Εἶναι κύκλωμα, σοῦ λέω. Εἶναι φονιάδες.

Άν ὅμως τήν παντρεύοσυν... θά ἔπαιρνε καί ἄδεια παραμονῆς, δέ θά τολμοῦσαν.

Πάψε νά μοῦ τό λές αὐτό! Πώς νά τήν παντρεύομουν; Μέ τήν κρυφορχία;

Καί τί εἶναι ἡ κρυφορχία, μωρό μου; Θεραπεύεται.

Ναί! Τώρα πού προχώρησε κι ἔφτασα στά τριάντα. Μέ τό μάλακα τόν πατέρα μου πού περιέμενε νά μέ πάει στή Βουλγαρία νά γίνω καλά!

Άκουσε, μάνα, τό θέμα τώρα δέν εἶναι ἐκεῖ. Τό θέμα εἶναι πώς κινδυνεύουμε ὄλοι.

Ό Νέστωρ, πού εἶναι ὁ Νέστωρ;

Ό Νέστωρ κρύβεται. Θά κρυφτώ κι ἐγώ. Κι ἐσύ κλειδώσου καλά καί μή βγαίνεις ἔξω γιά λίγες μέρες.

Τόσο πολύ, Γιαννάκη μου, γιά μιᾶ γυναίκα; Μήν ἔχεις μπλέξει μέ ναρκωτικά;

Ποτέ, μάνα. Νά τό ξέρεις. Ποτέ δέν ἀνακατέυτηκα μ' αὐτά.

Άλλά μπορεῖ νά μέ μπλέξουν. Καί θέλω, μάνα, νά ξέρεις πώς σ' αὐτά εἶμαι καθαρός. Καθαρός!

Έφυγε σάν τρελός.

Καί τό ἴδιο θράδυ παραβιάσανε τήν πόρτα καί μπῆκαν μέσα τρία θεριά. Κάναν τό διαμέρισμα φύλλο καί φτερό. Τί ψάχνετε, οὐρλιαζα, θά φωνάξω τήν Άστυνομία.

(Ψιθυριστά:)

Ποιά Άστυνομία — οὔτε Άστυνομία, οὔτε γείτονες. Μά πού ζοῦμε...

Μή φωνάζεις, μοῦ εἶπε ἕνας ἑλληνικά. Αὐτοί οἱ δυό εἶναι Ρουμάνοι, δέν ἀστειεύονται.

Ρουμάνοι εἰστε; Ρουμάνοι; τούς φώναξα. Ντροπή σας. Ντροπιάσατε τή χώρα σας, τήν ἰδεολογία σας, ὁ κόσμος ἀκούει Ρουμάνοι καί φτύνει.

Τότε ἕνας ἀπ' αὐτούς μέ πλησίασε, ἔβαλε τό χέρι στή μέση μου καί μοῦ εἶπε:

Vous voulez dancier avec moi;

Κατάλαβα πώς αὐτός ἦταν ὁ Ρουμάνος τῆς Τάνιας. Τῆς Τάνιας πού τώρα θά κοροῖδευε καί θά τούς ἔλεγε γιά τά γαλλικά πού τῆς μάθαινα.

Vous voulez dancier;

Άσε τή γιαγιά ἡσυχη, εἶπε ὁ Έλληνας.

Γιαγιά. Ό χοντροκομμένος Έλληνας.

Τόν Γιάννη μου τόν ξαναεἶδα ἔπειτα ἀπό μῆνες μέ χειροπέδες. Τοῦ εἶχαν κουρέψει τά μαλλιά. Τά ώραία του μακριά μαλλιά. Τό μόνο ώραίο πού εἶχε πάρει ἀπό τόν πατέρα του. Μέ τί δικαίωμα νά τοῦ κόψουν τά μαλλιά. Ὑπόδικος ἦταν ἀκόμα. Κι ἕνας μέ πολιτικά ἄπλωσε τή χερσούκλα του καί τοῦ πάτησε τό κεφάλι τήν ώρα πού ἔμπαινε στό αὐτοκίνητο. Πειράχτηκα. Δέν ξέρω γιατί. Πιό πολύ κι ἀπ' τά δέκα χρόνια πού ἔφαγε — δέκα αὐτός καί δέκα ὁ Νέστωρας — πιό πολύ αὐτή ἡ κίνηση... πάφ, στό κεφάλι.

Μέ πείραξε.

Ίδού ἐγώ.

Τώρα.

Ἡ Σοφία Άποστόλου, κάτοικος Δήμου Κορυδαλλοῦ, Κανάρη 4. Άπέναντι ἀπ' τίς ὁμώνυμες φυλακές. Μετακόμισα γιά νά εἶμαι κοντά στό γιό μου.

Πέρασα σχεδόν ὅλη τή μέρα νά τοῦ ἐτοιμάζω τά φαγητά πού τοῦ ἀρέσουν

Έκτος ὄροφος.

Νυχτώνει.

Ένα δωμάτιο καί κουζίνα ἀλλά ἡ ταράτσα ὅλη δική μου.

Μπορῶ ἀπό αὐτήν νά βλέπω τόν οὐρανό — τόν ἥλιο κατακόκκινο.

Κι ἀπέναντι, τούς τοίχους τοῦ πίσω μέρους τῆς φυλακῆς.

Εἶμαι ἥρεμη.

Μητέρα φυλακισμένου. Δέκα χρόνια γιά τό τίποτα. Όλα γιά τό τίποτα.

Θά κάνουμε ὑπομονή, Γιάννη μου, τοῦ λέω στό ἐπισκεπτήριο.

Ὑπάρχει καί ἡ ἔφεση. Θά πουλήσουμε τό διαμέρισμα στό Παγκράτι κι ὅταν θά βγεις θά σοῦ πάρω μιᾶ Μερσεντές ἀνώτερη ἀπό τοῦ Πουλάνδρου.

Κάθομαι καί σκέφτομαι τή ζωή μου καί τούς γονεῖς μου. Καί τούς παλιούς μου γνωστούς κι ὄσους τυχαῖα εἶδα νά περνοῦν, καί καμιά, καμιά ζωή δέ ζηλεύω.

Άντίθετα εἶμαι περήφανη γιά τή ζωή μου. Ἐγώ ἡ καθηγήτρια τῶν Γαλλικῶν, πού ὁ πατέρας μου μέ προόριζε γιά τό Πανεπιστήμιο, δέν θέλω νά 'μαι σάν κι αὐτούς.

Κάποτε ὁ Γιάννης μοῦ 'χε πει:

Μάνα, ἔτσι ὅπως προχωρᾶει σήμερα ἡ κοινωνία ἡ εἰσαι ἀπό τούς πολύ δυνατούς ἡ γίνεσαι παράνομος. Μέσος ὄρος δέν ὑπάρχει. Εἶναι αὐτοί πού ξεγελοῦνται πώς εἶναι κάτι, ἐνῶ δέν εἶναι τίποτα.

Τά φυτά.

Πού ἔλεγε ἡ Μαίρη.

Κι ἐγώ.

Δέν θέλω νά εἶμαι μέσος ὄρος!

Τίποτα ἀπ' ὅ,τι ἔχουν αὐτοί δέν μέ συγκινεῖ. Νεκροί εἶναι ὄλοι. Πεθαμένοι.

Αὐτό εἶναι.

Μέ τούς ἀντρες τους. Μέ τίς γυναῖκες τους. Μέ τά παιδιά τους στά ἀνώτατα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα καί τίς ἡλίθιες ἐκδρομές τους στά νησιά τά Σαββατοκύριακα. Μέ τ' ἀστραφτερά τους μπάνια καί τίς πολυτελεῖς κουζίνες τους.

Ἐγώ νιώθω πώς ξεχωρίζω.

Ξεχωρίζω. Πηγαίνω δυό φορές τό μήνα καί βλέπω στή φυλακή τόν ἀσχημο καί ἡλίθιο γιό μου.

Παρέα μέ τούς Άλβανούς καί τούς πρεζάκηδες.

Άν δέν εἶχαν ἐρθεῖ ἔτσι τά πράγματα...

Γιά μένα δέν μποροῦσαν νά ἔχουν ἔρθει ἀλλιῶς.
 Ἐγώ.
 Ἐγώ δέν βολεύομαι.
 Τ' ἀκοῦς, Χρηστάκη — πού δέν ἀκοῦς.
 Ἐπρεπε νά εἶσαι ἐδῶ τώρα.
 Ἐγώ.
 Ἐγώ εἶμαι ἐδῶ.
 Ἐδῶ.
 Ὅχι ταξίδια στή Μόσχα μέ Groutas tour.
 Ἐδῶ εἶναι τό Δεκαεφτά.
 Ὁ δικός μου Ὁχτώβρης, Χρηστάκη. Τοῦ Γιάννη κι ὁ δικός μου.
 Ἐγώ δέν βολεύομαι.
 Δέν εἶμαι μέσος ὄρος.
 Δέν εἶμαι ἀπ' αὐτούς πού ρίχνουν νερό στό μύλο τῶν ἰσχυρῶν
 καί νομίζουν πῶς εἶναι κάτι, ἐνῶ δέν εἶναι τίποτα.
 Δέν ἔχω κἀν ἀλυσίδες γιά νά τίς χάσω. Ποτέ δέν εἶχα ἀλυσίδες
 ἐγώ.
 Ἐγώ. Κάνω τή δική μου ἐπανάσταση.
 (Τραγουδά:)
 Ἐμπρός τῆς γῆς οἱ κολασμένοι,
 Τῆς πείνας σκλάβοι, ἐμπρός, ἐμπρός!
 (Συνεχίζει νά τραγουδά, ἐνῶ χαμηλώνει ὁ φωτισμός:)
 Στόν ἀγῶνα ἐνωμένοι, ἄς μὴ λείψει κανεῖς.
 Στόν κόσμο μᾶς προομένει ἡ Τρίτη Διεθνῆς.

ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΗΣ ΛΟΥΛΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ*

τῆς Χρύσας Προκοπάκη

Στά πρώτα ἔργα τῆς Λούλας Ἀναγνωστάκη (τά μονόπρακτα *Ἡ διανυκτέρευση*, *Ἡ πόλη*, *Ἡ παρέλαση*, 1965, καί *Ἡ συναναστροφή*, 1967), τά πρόσωπα κουβαλοῦν ἕναν ψυχικό κόσμο σημαδεμένο ἀπό τίς συλλογικές περιπέτειες τοῦ παρελθόντος. Τραυματικές μνήμες, θραύσματα τρομακτικῶν ἐμπειριῶν, καθρεφτίζονται σ' ἕνα παρόν ἀπειλητικό, ἀφασικό, μιά ἔρημη χώρα ἀνοχύρωτη, ὅπου καί τά ἐπερχόμενα προβάλλονται ὡς ἀπειλητικά ὁράματα.

Στήν ἀνασυγκροτούμενη μετεμφυλιακή Ἑλλάδα, διώξεις, ἐχθρότητες —κατάλοιπα τοῦ διχασμοῦ—, ἀρχαϊκές κοινωνικές δομές καί νοοτροπίες δημιουργοῦσαν ἕνα κλίμα τρόμου καί ἀνασφάλειας. (*Ὅλη ἡ ἀγριότητα τῆς ἐποχῆς ἀποτυπώνεται στήν πολύ μεταγενέστερη Νίκη*, 1978.) Ἀπό τήν ἄλλη, οἱ

πληθυσμιακές καί ταξικές ἀνακατατάξεις, οἱ καινούργιοι ρυθμοί ζωῆς, ὁ ἐκμοντερνισμός, κυρίως στίς μεγάλες πόλεις, διαμόρφωναν μιά διαφορετική κοινωνία μέ τά προβλήματα τῆς: χαλαρές σχέσεις, δυσκολία ἐπικοινωνίας, μοναξιά. Ἄς προστεθεῖ ἐδῶ καί τό χάσμα τῶν γενεῶν. Τί σημασία μπορεῖ νά εἶχε γιά ἕναν νέο τό φορτίο ἑνός λίγο πρεσβύτερου, πού ἔζησε ὅμως τήν Ἀντίσταση καί τόν Ἐμφύλιο —οἱ διαψεύσεις, τά χαμένα ὄνειρα, οἱ τύψεις του; (Αὐτό ἀκριβῶς τό χάσμα δέν μπορεῖ νά γεφυρωθεῖ στή *Διανυκτέρευση*.)

Παρόμοια προβλήματα ὅμως, σέ ἄλλη κλίμακα, καί οἱ ἀντίστοιχοι αἰσθητικοί προβληματισμοί ἔδρασαν στό ἐπίκεντρο τῶν πρωτοποριῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Ἀντλώντας εὐαίσθητα ἀπό τήν ἑλληνική πραγματικότητα, μέ τά δικά της ὑλικά ἢ Ἀναγνωστάκη ἐρχόταν νά μπολιάσει στή δραματολογία μας μοντέρνα ρεῦματα.

Τό φαντασιακό, ὡς τήν ἀνίχνευση τοῦ ὑποσυνειδήτου, μέ μίαν ἐπίφαση ρεαλισμοῦ, καί, ἀντίστροφα, τό μυστηριακό καί

* Τό κείμενο αὐτό, γραμμένο μέ ἀφορμή τήν παράσταση τοῦ ἔργου *Ὁ σφαιρικός κατακόκκινος*, δημοσιεύθηκε στό πρόγραμμα τῆς Νέας Σκηπῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου (Νοέμβριος 1998).

υποβλητικό μέσα στην καθημερινότητα. Κενά επαφής πού διακόπτουν τη ροή ενός άβιαστου διαλόγου για να τον μετατρέψουν σε παράλληλους μονολόγους. Συνεχείς άνατροπές μέσα σ' ένα παιχνίδι βίας και τρυφερότητας, αλήθειας και προσποίησης, όπου η άυτογνωσία άγγίζει τά όρια της παράνοιας. Καί μέσα σ' όλ' αυτά, τό ιδιότυπο χιοΰμορ της συγγραφώς και προπάντων ή ποιητική αύρα πού περιβάλλει τόν κόσμο της.

Η δικτατορία ήρθε να έπαληθεύσει τόν εφιάλτη. Στο έργο Άντόνιο ή τό μήνυμα (1972), γραμμένο στό έξωτερικό κατά τή διάρκεια της έθελούσιας ύπερορίας της Άναγνωστάκη, ό πανικός άπλώνει σάν κηλίδα σε οικουμενικό πεδίο. Τό καταφύγιο όπου προσφεύγουν καταδιωγμένοι άπό διάφορες χώρες άποδεικνύεται έπισφαλές. Οί μαΰρες δυνάμεις καραδοκοΰν, έλέγχουν τά πάντα: «Οί μεγάλοι δρόμοι έξω άπό τίς πόλεις φρουρούνται άπό ξένους μισθοφόρους και τά σύνορα έκλεισαν».

Στάθηκα στά κοινωνικά συμφραζόμενα θέλοντας να δείξω τή ζεύξη του μέσα και του έξω πού παράγει τέχνη, παράγει ποίηση πού ξεπερνά τήν επικαιρότητα. Όχι μόνο γιατί σήμερα άκόμα, προπάντων σήμερα, ό κόσμος κλυδωνίζεται άπό τήν έπιβολή της βίας, τόν τρόπο των συρράξεων, και τό μακρινό έγινε — τό μάθαμε πιά — ή γειτονία μας, αλλά γιατί ή Άναγνωστάκη ξέρει τά μυστικά ραγίσματα της ψυχής, τή σκοτεινία της. Καί οι έξωτερικοί κραδαμοί, άναμοχλεύοντας βιώματα δημόσια και ιδιωτικά, έρχονται να φωτίσουν ένα δάθος άνεξερεύνητο, πού όρίζει άλλώς τήν ύπαρξη του καθενός. Μέσα άπ' αυτές τίς συμπεριφορές, σε τελική άνάλυση ή συγγραφέας ψηλαφεί τήν ίδια τήν άνθρώπινη φύση.

Μέ γέφυρα τή Νίκη, πού σημειώνει μιά στροφή στό ρεαλισμό, ενώ θεματικά συγγενεύει με τά προηγούμενα έργα, άν έπιμείνουμε στην περιοδολόγηση μιάς δημιουργίας μέ έσωτερική συνοχή, Η κασέτα (1982) και Ό ήχος του όπλου (1987) έγκαινιάζουν όπωσδήποτε μιά καινούργια έποχή. Χωρίς να άποβάλλει τίς μνήμες, χωρίς να ξηλώνει τόν ιστορικό καμβά, στον όποιο ρίχνει τώρα χρώματα άχνά, χειριζόμενη άλλώς τό όνειρικό στοιχείο, ή Άναγνωστάκη εισχωρεί με έναν ποιητικό ρεαλισμό, λιγότερο άφαιρετικό, στα άδιέξοδα μιάς κατακαθισμένης, ίσοπεδωμένης κοινωνίας.

Νεαρά άτομα έμφανίζονται στο προσκήνιο, με τίς δικές τους άγωνίες, τήν έρήμισή τους, με τή δική τους γλώσσα. Τό όπλο, όργανο βίας, και στα δύο αυτά έργα δέν σηματοδοτεί πιά τήν έξωθεν άπειλή. Τό κρατούν οι ίδιοι οι ήρωες για να τό στρέψουν, συμβολικά ή πραγματικά, επάνω τους. Ένα παιχνίδι με τό θάνατο, όταν ή ζωή σιωπά. Μαζί με τό μεταγενέστερο Τό ταξίδι μακριά (1995), τό σύγχρονο δράμα μετατοπίζεται στον επικίνδυνο χώρο της νοσηματοδότησης της ύπαρξης εν κοινωνία.

Όλα όμως τά πρόσωπα, παρμένα άπό διαφορετικές έποχές κι άπό τά πιο διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, κουβαλούν μιά τρέλα. Η τρέλα είναι άπάντηση. Ό φόβος, πού παίρνει τά χαρακτηριστικά της φοβίας, ώθει τούς ήρωες να κατασκευάσουν ένα προστετυτικό κέλυφος, είτε αυτό είναι οι τοίχοι των σπιτιών, ό έγκλεισμός τους, είτε ένα ζοφερό σκηνικό πού έπνοούν για να παίξουν εντός του άλλόκοτους ρόλους, σάν να θέλουν να ξορκίσουν τό κακό. Τρομοκρατημένοι, έξεγερμένοι ή παραιτημένοι παγιδεύονται στο ίδιο τους τό καταφύγιο. Στη δεύτερη αυτή περίοδο, ή άναζήτηση διεξόδου άπό τήν άνούσια ζωή τους εκφράζεται με τήν άνάγκη να πραγματοποιήσουν ή να οικειοποιηθούν μιά μεγάλη πράξη, άκρσία πού θα τους βγάλει άπό τήν άνυπαρξία. Σε όλες όμως τίς περιπτώ-

σεις πρόκειται για πρόσωπα τά όποία όνειρεύτηκαν έναν μεγάλο κόσμο, κάτι σπουδαίο, άλλιώτικο, άκόμα και όταν αυτό τό άλλιώτικο είναι άκαθόριστο.

Τό κινήγι της οΰτοπίας, τό αίτημα της έλευθερίας, μιάς έσωτερικής άπελευθέρωσης, κάποτε φτάνει να άντιστρέψει άξίες: τό άπόλυτο μπορεί να είναι τό άπόλυτο κακό: ή λάμψη του αίματος. Η Βάσω της Νίκης, στον παραμυθητικό μονόλογο του φινάλε, άναφερόμενη στον ίσοβίτη άδερφό πού σκότωσε τόν φίλο της για λόγους τιμής (φονικό-αίτια του κατατρεγμού όλόκληρης της οικογένειας), λέει στή γριά μάνα της: «Θέλω να ξέρεις πώς αυτό πού έκανε ό Θανάσης τότε ήταν τό μόνο πράγμα πού μας έκανε να ξεχωρίσουμε. Χωρίς αυτό ή ζωή μας θα ήταν ένα άτέλειωτο σκοτάδι».

Νά «ξεχωρίσει» προσπαθεί και ό νεαρός Παΰλος της Κασέτας, όταν μέσα στο κενό της ύπαρξης του φαντασιώνεται πώς τή δολοφονική άπόπειρα εναντίον του Πάπα τήν έκανε ένας παλιός συμμαθητής του άπό τή Θράκη. Σ' αυτόν ύποτίθεται στέλνει τά μηνύματα πού γράφει στην κασέτα του. Συμμετέχει σε κάτι συνταρακτικό, ένα μυστικό πού οι άλλοι άγνοούν!

Κάποιες φράσεις του είναι χαρακτηριστικές της ψυχολογίας των νεαρών ήρώων: «Μπορεί να καταλάβω αυτό πού έχω μέσα μου και πού όλοι μου τό σπρώχνουν, μου τό σπρώχνουν να πάει πίσω, να καταχωνιαστεί». Η: «Ν' άρχίσει να πέφτει χιόνι, ν' άσπρίσουν όλα γύρω να χαθεί ό όρίζοντας. Να είναι όλα άσπρα. Ν' άρχίσει μιά έλευθερία πού θα τή νιώσω να 'ρχεται να μ' άλαφρώνει. Καί τότε ίσως βρω αυτό πού έχω μέσα μου (...) να βρω και να ζήσω. Έστω για λίγο. Μιά πολύ δυνατή ζωή — αυτό πού είμαι, κατάλαβες;». Μιά πολύ δυνατή ζωή. Κι όταν ή έξαψη της φαντασίωσης σήσει, έπιστρέφοντας στή μίσηρη ζωή του ό Παΰλος θα κάνει τόν πραγματικό φόνο: θα σκοτώσει τόν εαυτό του. Έτσι, ντυμένος στ' άσπρα σάν τό «θύμα», τόν Πάπα, αυτοκτονεί με τήν καραμπίνα του: χωρίς αίτια, καθώς θα γράφαν στα ψιλά των έφημερίδων.

Ό Μιχάλης στον Όχο του όπλου: «Τί έπαθες ρε;», τόν ρωτά ό φίλος του. «Τίποτα, σά να μην είμαι.» Τήν «πολύ δυνατή ζωή» αυτός θα τήν άναζητήσει στή φυγή. Θέλει να φύγει μακριά, στην Άμερική. Προσπαθώντας να κόψει τά δεσμά του, και πρώτα άπ' όλα τόν όμφάλιο λώρο, κόβει άθελά του τό νήμα της ζωής της μάνας του.

Μιά άλλου είδους φυγή έχει επιλέξει ή Άννα του Διαμάντια και μπλούζ (1990) καλλιερώντας μικρές ψευδαισθήσεις. Άλλωστε τό δηλώνει: «Έτσι θέλω να ζω. Να μη ζω πραγματικά». Άλλά και στο Ταξίδι μακριά ή Δήμητρα, ήθοποιός, φεύγει πληγωμένη στα ξένα, όπου θα περάσει χρόνια διοχετεύοντας τό πάθος της σ' έξευτελιστικές πράξεις, πού στή φαντασία της άποκτούν τραγικό μέγεθος. Ταυτίζει τόν άπιστο έραστή της με τόν Άμλετ, περπατά στα τείχη του μεσαιωνικού πύργου, πάνω άπ' τίς μπυραρίες με τούς μεθυσμένους, κρατώντας τό βαρύ στέμμα του πριγκίπα. Καί όταν έπιστρέφει στην πατρίδα άπαντώντας στο κάλεσμα της επίσης εύφάνταστης άδερφής της, άρχίζει να σκηνοθετεί μαζί της τήν ίδια τή ζωή της, για ένα έργο πού δέν θα δει ποτέ τό φώς της σκηνης, θα ρίξει όμως ένα φώς, λυτρωτικό ίσως, στην ψυχή της.

Όλοι, με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, άρνούνται τήν πραγματικότητα τους. Θέλουν να άρθουν πάνω άπό τή μετριότητα, με τίς ψευδαισθήσεις τους, με τίς έξεγέρσεις, με μιά πράξη παράτολμη, στην όποία θα προσδώσουν τήν μεγαλοπρέπεια του μοναδικού. Έτσι και ή Σοφία Άποστόλου στο Ό σφράνος

κατακόκκινος. Μόνο πού αυτή ξερχεται από άλλο, μ' έναν λόγο άμεσο ώμο, άπροσποίητο, άπ' τό θυθό.

Συνεχίζοντας τή χαρτογράφηση του έλληνικού τοπίου, ή Λούλα Άναγνωστάκη άγγίζει τώρα αυτό τό καινούργιο «περιθώριο», τό μεταιχμιακό, πού κινείται ανάμεσά μας και κινούμαστε στά όριά του. Μετανάστες μετά τήν πώση του ύπαρκτου σοσιαλισμού, μαστροποί, κυκλώματα, κομπίνες, θύτες και θύματα άξεδιάλυτα, ενώ οί πραγματικοί θύτες, μέ καθαρά χέρια, άόρατοι, άπολαμβάνουν τήν εκμιαλιστική νομιμότητά τους. «Ίδού έγώ», έτσι άρχίζει τό μονόλογό της ή άλλόκοτη αυτή ήρωίδα. Έχουν πέσει οί προστατευτικοί τοίχοι. Πρός τί; Η «δράση» είναι άφήγηση του συντελεσμένου. Τό χειρότερο έχει συμβεί. «Ίδού έγώ», εκθεμιμένη, έλεύθερη. «Here I am an old woman in a dry month» (άναφορά στον Έλιοτ, όχι τυχαία). Δίνει τά στοιχεία τής ταυτότητάς της: Σοφία Άποστόλου του Ίωάννου και τής Εύγενίας. Έπίσημα, σάν κατάθεση σέ κάποιον άνακριτή. Κατάθεση ζωής, ξέσπασμα ψυχής πού θά καταλήξει σ' ένα άμείλικτο κατηγορώ.

Καθηγήτρια των γαλλικών, άπολυμένη λόγω άλκοολισμού, εμπλέκεται σάν από πλήξη, σάν από μιά διαστροφή, στήν περιπέτεια του γιου, πού άθώς σχεδόν, άμαθος πάντως, θέλει νά «πιάσει τήν καλή», καθώς λέμε. Ο πεθαμένος άντρας της, ό κομμουνιστής, δέν ήταν πού έλεγε πώς άκόμα κι ό πιό έντάξει κομμουνιστής έχει μιά ροπή προς τό κακό; «Έμμομη ιδέα μου είχε γίνει, τί νά έννοούσε άραγε;» Δέν καταλάβαινε αυτή, άλλα νά...

Όλα τά έζησε και δέν τά έζησε. Άφηγείται μιά άδεια ζωή πού όμως τήν «άλατίζει» μέ τήν άνάμνηση του όμορφου και νέου συζύγου, τίς σεξουαλικές χαρές μαζί του, τίς όποιες ύπαινίσσεται μέ άλαφράδα και χιούμορ, μέ τίς μικρές άπολαύσεις, μέ τή γοητεία πού τής άσκησε πρόσφατα ή φραία ρωσίδα μετανάστις (τήν έβλεπε κιόλας σάν άρραβωνιαστικά του άσχημου και άδικημένου από τή φύση άγοριού της), μέ τά παλιά γαλλικά τραγούδια πού τής μάθαινε: «Ωραιές μέρες. Ί-

σως οί καλύτερες άπ' αυτές πού θυμάμαι». Άναπολεί τά πάντα, σάν τίποτα νά μήν τήν άγγιξε, άπόμακρα, μέ συγκατάβαση. Έτσι θά μιλήσει και για τόν ίδιο τόν γιό της, τό θύμα, για τήν περιπέτεια του και για τήν άδικία τής Δικαιοσύνης —ποτέ δέν θά προσφέρει τή λέξη άδικία, δέν καταδέχεται.

Μέσα από μικρά «σπασίματα» προδίδεται ή πικρία για τίς ταπεινώσεις, τίς ματαιωμένες έλπίδες. Όμως τό δράμα φωλιάζει στά κενά του λόγου. Έκείνα πού δέν προφέρονται μäs άφήνουν νά διεισδύσουμε στον ψυχισμό τής γυναίκας και στό βάθος των κοινωνικών συμφραζομένων. Και όταν πνίγεται ό λυγμός, άκούγεται γεμάτη άξιοπρέπεια, έπαρση σχεδόν, ή φωνή του πληγωμένου ζώου.

Η πράξη του γιου, ή έμπλοκή του στά άνεξέλεγκτα κυκλώματα πού θά του κοστίσει δέκα χρόνια εγκλεισμού («δέκα χρόνια για τό τίποτα», τό μόνο πού προδίδει τήν άγανάκτησή της), ένα όνειρο πού δούλιαξε. Αυτό όμως τόν κάνει νά ξεχωρίζει στά μάτια της. Προπάντων ξεχωρίζει αυτή.

Περιφρονώντας τούς «νεκρούς» άστούς μέ τίς βολές τους, δέν είναι πιά «μέσος όρος»: «Ξεχωρίζω. Πηγαίνω δυό φορές τό μήνα και βλέπω στή φυλακή τόν άσχημο και ήλίθιο γιό μου. Παρέα μέ τούς Άλθανούς και τούς πρεζάκηδες». Άνασαίνει τή φυλακή κατοικώντας τώρα στον Κορυδαλλό, άπέναντι, δίπλα του. Του παραστέκεται. Άναγνωρίζει τή μοίρα της προσδιδόντας της μεγαλειό. Μιά πρόκληση.

Έτσι, από ψηλά, θά σαρκάσει τήν κοινωνία, τήν «μή κοινωνία». Αυτή είναι ή δική της επανάσταση, λέει, ό δικός της Όκτώβρης και του γιου της.

Μέσα άπ' τό περιθώριο, μιά υπόκωφη έκρηξη, ένα στοιχείο κραυγάζει τραγουδώντας: «Έμπρός τής γής οί κολασμένοι...».

Η Άναγνωστάκη δέν συνηθίζει νά συνθηματολογεί. Ούτε πάλι νά εκθέτει τούς ήρωές της. Άρα λοιπόν; Άρα λοιπόν, ήπως νά περιμένουμε τούς βάρβαρους;

ΚΟΙΤΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΑΤΑΚΟΚΚΙΝΟ ΟΥΡΑΝΟ*

τής Δηώς Καγγελάρη

«Ίδού έγώ. Έγώ.

Here I am an old woman, in a dry month.»

Έδώ τό έλιοτικό Γερόντιον τρέπεται —χαρίν αυτοσαρκασμού— σέ Γερόντισσα. Μέ τήν «αίγλη τής ήλικίας» (θυμάμαι τά λόγια τής Μαργκερίτ Ντυράς για τήν Μαντέν Ρενώ), ή Βέρα Ζαβιτσιάνου ύποδύεται τό νέο δραματικό πρόσωπο τής Λούλας Άναγνωστάκη, σέ σκηνοθεσία Βίκτωρα Άρδίτη. Μέ τό πλούσιο βάρος των χρόνων της στό θέατρο. Αυτάρκης και σίγουρη, παίζει, δίχως καμιάν έγνοια νά άποδείξει τή δεινότητά της.

Καθισμένη στήν άκρη του σκηνικού διαδρόμου πού χωρίζει στά δύο τήν αίθουσα τής Νέας Σκηνης του Έθνικού Θεάτρου, ή κομψή γυναίκα μέ τή βελούδινη φούστα και τίς γόβες επανακτά, μονολογώντας, τό παρελθόν της.

Σοφία Άποστόλου. Πρώην καθηγήτρια γαλλικών στο Δημόσιο, μέ άναξιοποίητα πανεπιστημιακά προσόντα, άπολυθείσα ένεκα άλκοολισμού. Κόρη συνοικιακού γιατρού, χήρα κομμουνιστή, μητέρα φυλακισμένου, μπλεγμένου σέ κύκλωμα εκμετάλλευσης Ρωσίδας καλλιόγης.

Όμως, μαστόρισσα ή Άναγνωστάκη, άποδεικνύει πώς, διά τής μορφής και μόνον, μιά ιστορία ύπερβαίνει τήν άπτή πραγματικότητα και κατακτά τήν καλλιτεχνική ταυτότητά της.

Στήν άυστηρή οικονομία ενός σύντομου μονόλογου, τολμηρές τρέχουσες εκφράσεις, λογοτεχνικές άναφορές, παλαιοκομματική φρασεολογία, παλιά γαλλικά τραγούδια, ή «Διεθνής» και σφήνες ρωσικών και γαλλικών σέ παράξενη άλληλεπίδραση. Η σταθερότητα του άφηγηματι-

κου άορίστου διασπάται σέ κοφτές φράσεις. Μέ ειρωνεία και κάτι από τήν ελαφράδα και τή γαλήνη τής μπεκκετικής Γουίνι, ή ήρωίδα αναφέρεται στίς «ωραίες μέρες», στίς ωραίες «και λίγο επικίνδυνες» μέρες. Γιατί έκτός από τήν άτομική περιπέτεια τής γυναίκας, σ' αυτήν τήν «υπέρ-σκηνή», πού είναι ό δραματικός λόγος, γράφεται και ή (έμμεση πλύν σαφής) σχέση της μέ τήν 'Ιστορία. 'Ο αντί-κτυπος ενός θριάμβου και μιάς πτώσης «πού συγκλόνισαν τόν κόσμο».

Εισάγοντας ένα διττό σύστημα και παίζοντας —για μιά ακόμα φορά— άνελέητα μέ τήν τεχνική τής άντιστροφής, ή συγγραφέας διχοτομεί τίς άναμνήσεις και τίς έστιάζει κυρίως σέ δύο άντρες, τούς όποιους διαφοροποιεί χαρακτηρισίζοντάς τους μέ τά σημεία του σύν και του πλύν:

'Ο Χρηστάκης ό άντρας της, — 'Ο Γιαννάκης ό γιός της, ό όμορφος και νεότερός της, — ό άσχημος και μίζερος, ό τσαχπίνης και έρωτικός, — ό μοναχικός και άνέραστος, ό κομμουνιστής, ό πιστός — ό «ήλίθιος» πού τής έφερε τής μεγάλης χώρας τών τήν Τάνια για νά τής μάθει Σοβιέτ, πού τής μάθαινε γαλλικά, ώστε νά τή βγάλει ρώσικα και του μάθαινε τή σέ καλό κέντρο νά τραγουδάει. («Ρωσίδα από τή Νασάσια Φιλίποβνα, Ρωσία», μου λέει. «'Από τά βάθη τής πρώην Σοβιετικής 'Ενωσης».)

γιός εκτελεσθέντος στον 'Εμφύλιο, απ' τήν πλευρά, — έγκλειστος στον Κορρ- τέλος πάντων, τών ηρωικών κδαλλό για συμμετοχή σέ φυλακών. κύκλωμα μαστροπιάς.

Στό τέλος και οι δύο έξαπατημένοι. 'Ο ένας στο χώμα και ό άλλος στή φυλακή.

«Πάει έφυγε! Τή χάσαμε!».

'Η άναγωγή σέ διάφορα έρμηνευτικά επίπεδα δέν γίνονται σχηματικά, ή άλληγορική διάσταση μετεωρίζεται. Τά πρόσωπα όχι μόνον δέν άντιμετωπίζονται ως μονοσήμαντοι ιδεολογικοί φορείς αλλά τό μαύρο χιοΰμορ καλπάζει και εύθύνεται για περίεργες άλχημείες.

Κομμουνιστής όλίγον «ιερόσυλος» ό σύζυγος, «τή βρίσκει» στο κρεβάτι τραγουδώντας μαζί της τή «Διεθνή», έρεθίζεται μέ τήν προφορά της στα ρωσικά. «'Ακόμα και ό πιό έντάξει κομμουνιστής έχει μιά ροπή προς τό κακό», τής λέει, φράση χαϊνερμυλλερικής τάξεως, για τήν άναγκαιότητα, ίσως, του άνθους του κακού στήν έξελικτική διαδικασία. 'Αλλά πριν πεθάνει, τό ρίχνει στο ποτό γιατί «δέν άντεχε, έλεγε, νά βλέπει τήν κατάρρευση τών σοσιαλιστικών χωρών».

* Άνεργος, άπένταρος και άγράφματος, ό κοινός γιός θα

πει τή μεγάλη κουβέντα: «Μάνα, έτσι όπως προχωράει σημερα ή κοινωνία, ή εισαι από τούς πολύ ισχυρούς ή γίνεσαι παράνομος. Μέσος όρος δέν υπάρχει. Είναι αυτοί πού ξεγελιούνται πως είναι κάτι ενώ δέν είναι τίποτα».

«Τουλάχιστον δέν είμαι μέσος όρος», θα πει και ή ήρωίδα. Και μιά ζωή, δίχως νά ξερει άκριδώς πως και γιατί, αυτός μοιάζει νά στάθηκε ό στόχος της. 'Από τήν εύταξία τής μεσοαστικής τάξης της θα δραπετεύσει στήν άγκαλιά του ωραίου γόνου τής έργατικής οικογένειας. 'Από τή μιζέρια του σχολείου αλλά και τήν κρίση τής ηλικίας θα ξεχαστεί πίνοντας. 'Ισως γιατί, όπως τής έλεγε μιά συνάδελφος, «μετά τά πενήντα ή πίνεις ή γίνεσαι φυτό». Και τήν ασφάλεια και τήν ήσυχία της θα τίς παίξει κορόνα - γράματα όταν θα άποδεχτεί, χωρίς καλά καλά νά τό καταλάβει, τίς παράνομες ένεργειες του γιού της. Τουλάχιστον έτσι «ξεχώρισε», όπως θα έλεγε ή Βάσω τής Νίκης.

'Η τελευταία πράξη της συντελείται στο παρόν. Κάτοικος Κορρδαλλού πλέον, για νά βρισκείται κοντά στίς φυλακές, «ένα δωμάτιο και κουζίνα αλλά όλη ή ταράτσα δική μου», δηλώνει περήφανη για τή ζωή της. Νιώθει νά διακρίνεται από τούς άλλους, έστω πηγαίνοντας δυό φορές τό μήνα στή φυλακή, για νά επισκεφτεί τόν «άσχημο και ήλίθιο» γιό της, «παρέα μέ τούς 'Αλβανούς και τούς πρεζάκηδες». «'Εγώ δέν βολεύομαι!», «'Εδώ είναι το Δεκαεφτά. 'Ο δικός μου 'Οχτώδρης, Χρηστάκη, του Γιάννη κι ό δικός μου», φωνάζει στον πεθαμένο σύντροφό της. «Στόν άγώνα ένωμένοι...», τραγουδάει.

'Η Ζαβιτσιάνου βγάζοντας τό κρυμμένο μπουκαλάκι. Κοιτάζοντας τίς γάμπες της. Περιπατώντας μέ άστάθεια. Μιλώντας σαν σέ νεφέλωμα έλεγχόμενης ήμμέθης.

Ποιά είναι λοιπόν αυτή ή γυναίκα; Μέ άφορά, είναι άναγνωρίσιμη και συγχρόνως ξεφεύγει από τόν όρίζοντά μου, ή άντανάκλασή της ξαφνικά θαμπώνει στον καθρέφτη.

'Εκεί ψηλά στήν «ουδέτερη ζώνη» τής ταράτσας της, σ' ένα «no woman's land» ή Σοφία 'Αποστόλου μέ τό ήρωικό επίθετο χλευάζει σαν «άντιτραγικός ήρωας» τήν ήττα τών δραμάτων και μάχεται σαρκάζοντας αυτόν τόν καταραμένο «μέσο όρο». Μέ τόν ουρανό από πάνω της παράλογα «κατακόκκινο».

* Τό έργο 'Ο ουρανό κατακόκκινος τής Λούλας 'Αναγνωστάκη παρουσιάστηκε σέ ένιαία παράσταση, μέ κείμενα τών Μπερνάρ-Μαρί Κολτές, Χάινερ Μύλλερ, 'Ολεγκ Μπογκάεφ και Σέμους Χήνυ, υπό τόν τίτλο «'Εμείς οι 'Αλλοι κείμενο και μουσική για τή σύγχρονη διάλυση», σέ σκηνοθεσία Βίκτωρα 'Αρδίτη.

ΕΝΟΣ ΛΕΠΤΟΥ ΜΑΖΙ

Κική Δημουλά, 'Ενός λεπτού μαζί', έκδόσεις 'Ικαρος, 1998, σελ. 66

του Κώστα Βούλαρη

Η ένατη συλλογή της Δημουλά διεκδικεί μία ιδιαίτερη θέση στη διαδρομή της ποίησής της, παρ' ότι τις περισσότερες σελίδες της τις διαπερνά και τις συνέχει ή γνώριμη εκείνη ιδιαιτερότητα του ποιητικού της λόγου, ο οποίος, από τότε που έφθασε στις ώριμες στιγμές του, έχει τη δυνατότητα να αναπαράγεται με επιτυχία, έστω και αν κάποτε εμφανίζονται «σημάδια κόπωσης». Μά εδώ, αρκετά μακριά από την τυποποίηση, αλλά πολύ κοντά, φαντάζομαι, στην ασφυξία του δημιουργού μέσα στο ήδη πραγματωμένο έργο του, η ποιήτρια επιλέγει να καινοτομήσει, αδιαφορώντας και για την ασφάλεια που θά της παρείχαν οι οικείοι τόποι. Έτσι, στο 'Ενός λεπτού μαζί', έχουμε ποιήματα που απλώς αποτελούν συνέχεια των προηγούμενων συλλογών της, στα όποια, όμως, τό διάρος της ποίησης και η καθαρότητα των δομημάτων εύρημάτων μπορούν να υπερκερνούν ακόμα και τις όποιες αιτιολογημένες ενστάσεις περί επανάληψης και ποιήματα που συνιστούν μία απόπειρα ανοίγματος και ανανέωσης, κατ' αρχήν θεματικής, σε όριζοντες κοινωνικότερους, μέδχημα τη διαχεόμενη πίκρα και την υποσκάπτουσα ειρωνεία, έστω και αν ακόμα δειλά και δοκιμαστικά (όπως στο σκοτάδι) τά πρώτα βήματα - δείγματα. Κατανοητή, λοιπόν, ή αυξανόμενη επιγραμματικότητα, ως αντίρροπη κίνηση, άμυντική και αυτοπροστατευτική, όπως και άναμενόμενη ή άμηχανία που εισβάλλει χαρακτηριστικά στο έπόμενο ποίημα, τό όποιο, κατά τη γνώμη μου, άποτελεί μία άκραιο άτυχη στιγμή, παρ' ότι ή Δημουλά είχε κατορθώσει στο παρελθόν να άναγάγει τη διαφάνεια σε γοητευτική διαδικασία αυτοέκθεσης, που συνάρπαζε τον άναγνώστη, οδηγώντας τον στο ύπóστρωμα της γραφής της και στον κόσμο των έσωτερων δισταγμών της.

ΠΑΣΧΑ ΣΤΟ ΦΟΥΡΝΟ

*Βέλαξε τό κασίκι έπίμονα βραχνά.
Άνοιξα τό φούρνο μέ θυμό τί φωνάζεις είπα
σε άκούνε οί καλεσμένοι.
Ό φούρνος σου δέν καίει, βέλαξε
κάνε κάτι άλλίως θά μείνει νηστική
χροιάρα μέρα ή ώμότητά σας.*

*Έβαλα μέσα τό χέρι μου. Πράγματι.
Παγωμένο τό μέτωπο τά πόδια ό σβέρκος
τό χορτάρι ή βοσκή τά κατσάβραχα
ή σφαγή.*

Έδώ, όμως, ό «φούρνος» χρειάζεται να όνομαστεί δυό φορές και άν μέ τη χρησιμοποίηση της λέξης «μέσα» άποφεύγεται ή τρίτη, τό διάρος του συγκεκριμένου επιρρήματος έπιτείνει την περιγραφικότητα. Η «ώμότητά σας» στο τέλος του στίχου δέν συναντά τό «φούρνο» που και τις τρεις φορές βρίσκεται στην αρχή, δέν συνθέτουν μαζί παρ'ά μόνο ένα χάσμα που διαπερνά τό ποίημα χωρίζοντας στα δύο τη σπονδυλική του στήλη. Δέν δημιουργούν παρ'ά μία ξερή ένταση που άδυνατεί να τροφοδοτήσει μέ ρυθμό τη διαδοχή εικώνων, έννοιών και τόπων σωματικών, άδυνατεί να άπορροφήσει και να ένσωματώσει δημιουργώντας ροή, οί τελευταίοι στίχοι καταλήγουν να είναι άπλή παράθεση, γιατί ή επιζητούμενη κλιμάκωση έχει ήδη ύπονομευθεί. Άντίστοιχα, ή σύζευξη της «ώμότητάς σας» μέ τό «Πάσχα» (και τό παρακείμενο «χροιάρα μέρα») έξουδετερώνεται από την προφάνειά της, τά δύο αυτά σημεία δέν επικοινωνούν αλλά δείχνουν να θέλουν να προκαλέσουν εκπιθέμενα, τελικά προσβάλλον, γιατί δέν μεταθέτουν, δέν μετουσιώνουν. Ό «φούρνος», στον τίτλο, άπλώς έπεξεγεί, γιατί δέν ενεργοποιείται ή εικονοπλαστική δύναμη της φράσης, έξουθενωμένη από τις εικόνες που άρχίζουν να πέφτουν έπίμονα, ήδη από τον πρώτο στίχο, εκδιάζοντας τη συγκίνηση.

Πρόκειται για ποίημα ένδεικτικό των προθέσεων της ποιήτριας και της συνακόλουθης άμηχανίας, εδώ τά «σημάδια κόπωσης» είναι έμφανεστερα και, εν συνόλω, ό μηχανισμός πρόσληψης άρχίζει να πλήττεται σοβαρά, άν συνυπολογίσουμε και τις έξωκειμενικές παραμέτρους που αναλόφενκα τον έπηρεάζουν... Αυτές οί άτυχείς άλόπειρες μετατόπισης από τό «προσωπικό» στο «κοινωνικό» άφήνουν μετέωρη και διαβρωτική την άπορία του άναγνώστη, άνακόπτουν τη συνέχεια που είχε κατορθώσει ως τώρα ή Δημουλά, βλάπτουν τη συνεκτικότητα της ποίησής της.

Παρ' όλ' αυτά, την ποίηση της Κικής Δημουλά την έχουμε άπόλυτη άνάγκη, ή άύθεντικότητα της φωνής της δημιούργησε περιβάλλον αισθητικής άγωγής, τις άτυχείς στιγμές της πρέπει να τις ξεπεράσουμε, τό έργο της συνεχίζει να λάμπει και να μάς χαρίζει δώρα άνεκτίμητα.

*Παραμένουν ό κόμπος στο λαιμό του άχ
που δυσκολεύει την κατάποση του χρόνου
οί άπόντες σφυγμοί τό γλάρωμα ή ύπηγλία που
άδειάζει πρόωρα θνητή τη μέρα μέσ στο δράδν
όλη ατή ή φοίτηση του σώματος στη διάχυτη
την esperanto άδιαθεσία του Σεπτέμβρη.*

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- Γιώργος Καφταντζής, *Τό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 217.

Κύνειο άσμα ενός πολυσχιδούς ανθρώπου, πού για σχεδόν εξήντα χρόνια πρωταγωνιστεί στην πνευματική ζωή των Σερρών, όπου διέμενε, αλλά και της ίδιας της Θεσσαλονίκης. Μέλος και αυτός της μεγάλης πολιτικής-λογοτεχνικής παρέας πού στή διάρκεια της Κατοχής δημιουργείται στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ή όποια παρεμβαίνει στα εκεί δρώμενα, τροφοδοτεί μέ στελέχη τόν ΕΛΑΣ, εκδίδει τό περιοδικό *Ξεκίνημα* και στα επόμενα χρόνια θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό τήν πνευματική ζωή της πόλης. Ο Καφταντζής, έθνοσύμβουλος-εκπρόσωπος της ΕΠΟΝ Θεσσαλονίκης και από τά κεντρικά πρόσωπα της παρέας, ανέλαβε, εκτός των άλλων, νά διασώσει και τό χρονικό των γεγονότων. Τό παρόν βιβλίο περιέχει πληροφορίες από πρώτο χέρι, στοιχεία για τήν καλλιτεχνική ζωή της πόλης και τού πανεπιστημίου, καταλόγους των φοιτητών πού συμμετείχαν στην Αντίσταση, βιογραφικά αλλά και φωτογραφίες(!) των περισσότερων απ' όσους έπεσαν στή μάχη ή εκτελέστηκαν, μέ λίγα λόγια είναι μία δουλειά υποδειγματική. Αν μετράμε καλά, πρόκειται για τό τριακοστό πέμπτο από τά βιβλία του, πού κατανέμονται σχεδόν ίσόποσα σε λογοτεχνικά (τή μερίδα τού λέοντος κατέχει ή ποίηση, αλλά έχει γράψει και διηγήματα, καθώς κι ένα μυθιστόρημα), σε ιστορικά (όπου υπερμετρούν αυτά πού άφορούν τή γενέτειρα σερραϊκή γή) και σε θεατρικά. Και, νά προσθέσουμε, μία ζωή μέ έντονη και διαρκή κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα. Ο Γιώργος Καφταντζής, απ' τούς ελάχιστους εκείνους πού δέν απέφυγαν αλλά και κέρδισαν τό στοίχημα της ζωής σε μία έπαρχιακή πόλη.

Άς τόν κατευοδώσουμε μέ λίγους στίχους του:

Η φωνή του ταξιδεύει
στη σκοτεινή παλίρροια των ανέμων
στεφανωμένη άσήμη πελαργών
και άγρια λύπη.
Μά τί ζητούν αυτά τά τρομαγμένα πρόσωπα;
Τά κυπαρίσσια, οί κάργες, οί έλιές
τά καμπαναριά πού καίνε γλύκα και άσβέστη;
Ποιόν κυνηγούν τά κρύα μαχαίρια;
Ποιόν περιμένουν στο τραπέξι
τά έρημικά σπιτάκια
μέ τίς όρθάνοιχτες αυλόπορτες;
Τί βλέπει μέ τά λμνίσια μάτια της ή Πρέσπα
πικρή πηγή της άγριόχηνας;

- Βάσις Τσοκόπουλος, Άγγελική Πασσιά, Γιάννης Χρυσοδέργης (έπιμ.), *Περιπέτειες τού βιβλίου στην Ελλάδα, 1880-1940*, Ένα άνθολόγιο, έκδοση τού Έθνικού Κέντρου Βιβλίου, 1998, σελ. 67.

Μία μικρή συνοδευτική έκδοση μέ τήν εύκαιρία της παρουσίασης της έρευνητικής εργασίας και της έκθεσης μέ θέμα τήν «Ιστορία των έκδοτικών οίκων στην Ελλάδα 1900-1940», πού μέσα στις λιγοστές σελίδες της καταφέρνει νά συλλέξει δείγματα γραφής απ' τίς καλύτερες πένες τού πρώτου μισού τού αιώνα μας, μέ θέμα πάντα τό βιβλίο και τά προβλήματά του στην έκδοση, στή διακίνηση, στον ανταγωνισμό του μέ τίς συναφείς δραστηριότητες των έφημερίδων, στην αισθητική του, στις μεταφράσεις, στην κρατική ένίσχυση, στις πρώτες βιβλιοφιλικές εκδόσεις... Τά ίδια πάνω-κάτω προβλήματα πού και σήμερα άπασχολούν τό χώρο τού βιβλίου, μέ τή ματιά και τή χάρη τού λόγου τού Δροσίνη, τού Ξενοπούλου, τού Ουράνη, τού Κλ. Παράσχου, τού Λευκοπαρίδη, τού Δετζώρτζη... Έκτός των άλλων, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες και οί χαρακτηριστικές πολιτικές άπόψεις και συνδηλώσεις πού αναδύονται από τά σχόλια και τίς κατατιθέμενες προτάσεις, γιατί μάς θυμίζουν πράγματα πού συνήθως ύποτιμούμε ή άπωθούμε στή λήθη, όπως για παράδειγμα ή πολιτική έθαισθησία και συγκρότηση τού Κώστα Ουράνη. Μά ή αναδίφηση σε τέτοια κείμενα πάντα προσφέρει και μικρά ανέλπιστα δώρα, ανάλογα βέβαια μέ τά ενδιαφέροντα τού καθενός, και έδώ σημειώνουμε τήν αντίδραση τού Κλ. Παράσχου άπέναντι στην πρωτοσορευαλιστική ποιητική συλλογή τού —άγνωστων λοιπών στοιχείων— Θεοδώρου Ντόρρου πού επιγράφεται «Στου γλυτωμού τό χάξι» και τόν τίτλο της όποίας ό όργισμένος κριτικός επισυνάπτει μαζί μέ τόν «Οί Διθύραμβοι της Μελωδοπλάνταχτης Άρπας», για νά δικαιολογήσει τήν άδιαφορία τού άγνωστου κοινού για τά εκδιδόμενα βιβλία...

Κώστας Βούλγαρης

• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

- Σταύρος Μίχας, *Τό άπειρο της σιωπής*, ποιήματα, έκδ. Μανδραγόρας, 1998, σελ. 18.
- Άλέξανδρος Άραμπατζής, *Τό μανιφέστο της κοινής συμφορής*, ποιήματα, έκδ. Μανδραγόρας, 1998, σελ. 18.
- Πέτρος Άνταϊός, *Περεντέλκιο - 1968*, ποιήματα, έκδ. Διογένης, 1998, σελ. 35.
- Κώστας Κρεμμύδας, *Υπέρ ήρώων*, ποιήματα, έκδ. Μανδραγόρας, 1998, σελ. 31.
- Γιάννης Σκαρίμπας, *Τρεις άδειες καρέκλες*, διηγήματα, έκδ. Νεφέλη, 1998, σελ. 141.
- Τάκης Άναστόπουλος, *Άνω τελεία*, ποιήματα, έκδ. Γαβριηλίδης, 1998, σελ. 29.
- Νίκος Πηγαδιώτης, *Πορθημείον*, ποιήματα, έκδ. Γαβριηλίδης, 1998, σελ. 77.
- Άγγελική Σιδηρά, *Ο πύ μικρός περίπατος*, ποιήματα, έκδ. Πλανόδιον, 1998, σελ. 62.